

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Ҳасанбой Жамолхонов

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НАЗАРИЙ
ФОНЕТИКАСИ**

(“Ўзбек тили” дан ўқув кўлланма)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2009

Қўлланмада “Ўзбек тилининг назарий фонетикаси” дастуридаги барча мавзулар мавжуд материаллар тахлили асосида ёритилди. Бунда фонема ҳақидаги назарияларнинг юзга келиши, фонемаларнинг системага уюлиши, фонема билан оттенкалар ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик алоқалари, буларнинг ўзбек тилшунослигида ёритилганлик даражаси каби масалаларга алоҳида эътибор берилди.

В пособии освещаются все основные темы программы по курсу “Теоретическая фонетика узбекского языка”. В нем особое внимание уделено: а) учениям о фонеме; б) дифференциальным признакам фонем, служащим основанием для их звукового противопоставления.; в) закономерностям системного устройства фонологического яруса (позиция, оппозиция, корреляция и т.п.); г) учениям об оттенках фонем; д) освещению вопросов фонетики и фонологии в узбекском языкознании.

All the themes of the course “Problems of orthography” were interpreted in the textbook. There were stated following on it: a) aim and tasks of the course; b) history of reforms of the alphabets and orthography; c) arguable points of graphics and orthography which took place for a period of the whole of the XX century; d) causes of putting in functioning of two graphic systems in Uzbekistan based on Cyrillic and Roman writings; e) comparative characteristics of these two systems and also their orthographical rules.

In the textbook there was given special attention to problem of formation students' creative approach to the solution of some or another problems which have been already marked and are still going on to take place in our teaching activity.

М а с ъ у л м у х а р р и р: филология фанлари номзоди, доцент
Қалаидар Сагаев

Т а к р и з ч и л а р: филология фанлари доктори, профессор
Низомиддин Маҳмудов,
филология фанлари доктори, профессор
Ҳакимжон Шамсиддинов

ISBN 978-9943-09-708-7

©Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2009 й.

Сўзбоши

Ушбу ўқув кўлланма университет ва педагогика институтлари магистратура босқичининг «Ўзбек тили» мутахассислиги бўйича ўқитиладиган «Ўзбек тилининг назарий фонетикаси» фанининг ўқув дастури асосида тайёрланди. Кўлланмада дастурдаги қуйидаги масалалар хусусида тегишли маълумотлар берилди: фаннинг объекти, максоди, вазифалари; магистрларнинг билимига, кўникма ва малакасига қўйиладиган талаблар; назария ҳақида маълумот; назариётчи-тилшуносларнинг (И.А. Бодуэн де Куртенэ, Л.В.Щерба, Е.Д.Поливанов, Н.С.Трубецкой, Н.Ф.Яковлев, Р.Аванесов, С.И.Бернштейн, Д.Джонс ва бошқаларнинг) фонема ва фонологияга оид гоялари, бундай гоя ва қарашларнинг С.-Петербург, Москва, Прага фонология мактабларидаги, шунингдек, Америка дескриптив тилшунослиги ҳамда Копенгаген структурал тилшунослигидаги кўринишлари ва талқини, уларнинг ўзбек тилшунослигига татбиқ этилганлик даражаси; фонетиканинг тадқиқот аспекти: анатомик-физиологик, физик-акустик, перцептив ва лингвистик-функционал аспекти; фонемаларнинг интеграл ва дифференциал белгилари; фонологик оппозицияларнинг корреляцияга уюштирилганлиги; фонема оттенкалари, уларнинг турлари; фонемаларнинг кучли ва кучсиз позициялари; ўзбек тилшунослигида фонемаларнинг таснифи ва тавсифи масалалари, бу соҳадаги мунозарали ҳолатлар. Кўлланмадан, шунингдек, суперсегментал фонология (просодика) ва морфонология ҳақидаги маълумотлар ҳам ўрин олган.

Кўлланмада ўзбек тилшунослари В.В. Решетов, А. Абдуазизов, А. Нурмонов, А. Маҳмудов, С. Отамирзаева ва Д. Набиева ишларидан унумли фойдаланилди.

Кириш

1. Курснинг объекти – фонетикага оид асосий ғоялар, назариялар.

Курснинг мақсади – магистрларда назарий фонетика бўйича тегишли билим даражасини ва шу билимдан унумли фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш, уларнинг тил фалсафаси пойдевори бўлган фонологик оппозиция (фонологик зидланиш), корреляция, структура, функция ва система ҳақида пухта билимга эга бўлишини таъминлаш.

Курснинг вазифалари – магистрларни фонетика ва фонологияга оид асосий назариялар, уларнинг шаклланиш тарихи, ўзбек тилшунослигига татбиқ этилганлик даражаси билан таништириш.

Магистрларнинг билимига, кўникма ва малакасига қўйиладиган талаблар: а) ўзбек, рус ва жаҳон тилшуносларининг назарий фонетикага оид асосий қарашлари ва ғояларидан, шунингдек бу соҳада шаклланган оқимлар ва мактаблар фаолиятидан хабардор бўлиш; б) фонологик системани ва унинг бирликлари, элементларини тавсифлашга диалектика қонунларини татбиқ эта билиш; в) тилнинг товуш материясини тадқиқ қилишда оппозицияларни аниқлаш ва тавсифлаш методининг моҳиятини яхши тасаввур қилиш, бу методдан иш жараёнида тўғри фойдалана олиш; г) фонетика ва фонологияни систем ўрганишга алоқадор тушунча, термин ва таърифлардан, шунингдек муайян тил товушлари тизимининг тараққиётида иштирок этган лисоний ва нолисоний омиллардан хабардор бўлиш; д) назарий фонетикадан олинган билимларни илмий-тадқиқот ва илмий-методик ишларга татбиқ эта олиш; е) бу соҳадаги тажриба ва билимлардан амалий ва лаборатория машғулотларида унумли фойдалана билиш.

II. Ҳар қандай назарияда табиат, жамият ва инсон тафаккурининг объектив қонуниятлари акс этади. Назария амалиёт асосида пайдо бўлади, лекин у амалий тажрибаларни шунчаки умумлаштириб қолмайди, балки анча илгари кетиб, предметнинг янги томонларини, алоқа-муносабатларини очади, шу билан амалиётга ёрдам беради. Тор маънода назария муайян шаклга эга бўлган билим демакдир. Инсон объектив борлиқнинг асосий томонларини, кўринишларини билиш ва англаш жараёнида ўз билимини бойитиб, чуқурлаштириб боради. Билишнинг чуқурлашиши жараёнида тўпланган фактлар ва хусусиятлар инсон томонидан бир-бирига боғланади, мантиқан изчил бир системага солинади. Бундай системалар билимнинг бирор соҳасига (биология, геология, физика, тилшунослик ва ҳоказоларга), жамиятга ёки умуман борлиққа тегишли бўлиши мумкин. Шунга кўра, улар аниқ фанлар ёки ижтимоий фанлар соҳасидаги назарияларга, табиатга оид назарияларга ва шу каби бошқа назарияларга ажратилади.

III. Ҳар бир назария жамият ҳаётининг конкрет даврида мавжуд бўлган билимлар, фактлар ва хусусиятларни умумлаштириш, системалаштириш

доираси билан чекланган бўлади. Инсониятнинг билим доираси кенгайган ва чуқурлашган сари эски назариялар янги кашф этилган қонуниятлар, янги топилган факт ва хусусиятларни тушунтириб бера олмайди ва янги назарияларга ўрин бўшатиб беради. Демак, назариялар қотиб қолган, ўзгармас системалар эмас, улар тадрижий равишда ўзгартирилиб, бойитиб борилади. Масалан, тилшунослик тарихида ҳарф билан унинг товуш референтини бир ҳодисадек тасаввур қилиш кенг тарқалган эди.¹ Буни таниқли тилшунос Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари таржимасида ҳам кузатиш мумкин. “Девон”дан келтирилган қуйидаги мисралар фикримизнинг далили: “Туркий тилларда қўлланадиган асосий ҳарфлар сони 18 та. Туркий ёзувда шулар қўлланилади...”

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси ا, ب, ت, ث сингаридир. Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна еттига ҳарф борки, туркий сўзлар бу ҳарфларсиз ишлатилмайди. Булар қаттиқ талаффуз қилинадиган پ (п) ҳарфи, арабча ج ҳарфи, ز (з) билан ش (ш) оралиғида талаффуз этиладиган خ (ж) ҳарфи; арабча ف (ф) ҳарфи; нуқтали غ (ғ) ҳарфи; ق (қ) билан ك (к) ҳарфлари оралиғида талаффуз этиладиган юмшоқ گ (г) ҳарфи, кофе гуна билан غ (ғ) оралиғида ҳамда ق билан ن оралиғида талаффуз этиладиган (ң) ҳарфларидир”.²

Кўриниб турибдики, Маҳмуд Кошғарий тахлили ва баёнида “... талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна еттига ҳарф бор...”, “... ق билан ن оралиғида талаффуз этиладиган (ң) ҳарфи...” ҳам мавжуд.

Ҳарф билан товушнинг қориштирилиши Европада Юнон-Рим тилшунослари асарларида ҳам кузатилади. Масалан, IV асрда яшаган Присциананинг грамматикасида ҳарфга оид терминлар товушга нисбатан қўлланади.³ Бундай қориштирилиш XIX асргача давом этади. Таниқли олим, киевский-тарихий тилшуносликнинг асосчиларидан бири бўлган Якоб Гриммнинг 1819 йилда ёзилган “Немис грамматикаси” (“Deutsche Grammatik”, I. Göttingen, 1819) китобининг биринчи қисми “Von den Buchstaben” (“Ҳарфлар хусусида”) деб номланганлиги ҳам шундан гувоҳлик беради.⁴ Ёш грамматикачилар (младограмматикачилар) тилларнинг қадимги товуш тизимларини қайта тиклаш ва бу тизимларнинг кейинги тараққиёт қонуларини аниқлаш ишларида қадимги ёзма ёдгорликларнинг ҳарфларига таяниб иш қўришган.⁵ Бу ҳам юқоридаги фикримизнинг исботидир. Академик Л.В. Шчер-

¹ Қаранг: Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1975. С.128-129.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том (араб тилидан таржима қилувчи ва нашрга тайёрловчи: С.М. Муталлибов). Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960. 47 – 48-бетлар.

³ Қаранг: Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Кўрсатилган асар. 164 – 165-бетлар.

⁴ Қаранг: Зиндер Л. Р. Очерк общей теории письма. Л.: Наука(ленинградское отделение), 1987. С.9.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Зиндер Л.Р. Кўрсатилган асар. 9-бет.

ба бундай ҳолатнинг мактаб дарсликларида ҳам қузатилаётганлигини танқид қилиб, 1904 йилда шундай деган эди: “Товуш ва ҳарфларнинг қориштирилиши муаллимларни морфологияда ҳам нотўғри хулосаларга олиб келади.⁶ Проф. Л.Р. Зиндер Л.В. Шчербанинг бу танқидий фикрини мактаб дарсликларигагина эмас, айрим илмий грамматикаларга ҳам татбиқ этса бўлади деб ҳисоблайди: унингча “-а” ва “-я” нинг иккита ҳар хил қўшимча эканлиги фақат ёзувдаги ҳолатдир, тилда эса улар, аслида, битта қўшимчанинг ўзи.⁷

Кўриниб турибдики, ўтмишда ҳарф ва товуш системалари кўпинча фарқланмаган. Бирок XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, тилшуносликда оғзаки ва ёзма нутқнинг ҳар бири тилнинг алоҳида яшаш формалари эканлиги таъкидлана бошланади. Хусусан, таникли рус ва поляк тилшуноси И.А. Бодуэн де Куртенэ ўзининг “Рус ёзувининг рус тилига муносабати”(“Об отношении русского письма к русскому языку”) китобида нутқий фаолиятнинг икки тури - *талаффузга* ва *эшитувга* ҳамда *ёзиш* ва *кўришга* асосланган турлари борлигини айтади, аммо бу икки формани у бир-бирига тенг деб ҳисобламайди. Унингча, нутқнинг талаффузга ва эшитишга асосланган шакли ёзма шаклга боғлиқ бўлмаган ҳолда, мустақил равишда юзага келиши мумкин, ёзишга ва кўришга асосланган нутқ шакли эса фақат талаффузга ва эшитишга асосланган нутққа боғлиқ равишда англашилади.⁸

IV. Тилшунослик фанининг кейинги тараққиёти шуни кўрсатдики, фақат товуш билан ҳарф эмас, балки товушнинг физик табиати билан унинг тил механизмидаги роли ҳам доимо бир-бирига мос бўлавермас экан. Бу масала И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонетикага оид қатор ишларида ўз ифодасини топади .

Савол ва топшириқлар

1. Курснинг объекти, мақсади, вазифалари ?
2. Магистрларнинг билимига, кўникма ва малакаларига қандай талаблар қўйилади?
3. Назария қандай система ? У қандай соҳаларга оид бўлиши мумкин ?
4. Назариялар ўзгармас системами ?
5. Ўтмишда ҳарф ва унинг товуш референти қандай тасаввур қилинган ?

⁶ Зиндер Л.Р. Кўрсатилган асар.10-бет.

⁷ Зиндер Л.Р. Ўша жойда.

⁸ Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 2. С. 219.

5. Ҳарф ва товушнинг қориштирилишига акад. Л.В. Шчерба ва проф. Л.Р. Зиндер қандай муносабат билдиришган ?

6. Ҳарф билан товушни, товуш билан фонемани фарқлаш гоёси қачон юзага келди ?

Таянч тушунчалар

Курснинг объекти – фонетикага оид асосий гоёлар, назариялар, қарашлар.

Курснинг мақсади – магистрларда назарий фонетика бўйича тегишли билим даражасини ва шу билимдан унумли фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш, уларнинг тил фалсафаси пойдевори бўлган фонологик оппозиция (фонологик зидланиш), корреляция, структура, функция ва система ҳақида пухта билимга эга бўлишини таъминлаш .

Курснинг вазифалари – магистрларни фонетика ва фонологияга оид асосий назариялар, уларнинг шаклланиш тарихи, ўзбек тилшунослигига татбиқ этилганлик даражаси билан таништириш.

Назария – билимнинг бирор соҳасига оид асосий гоёлар системаси. Уни муайян шаклга эга бўлган билим деб таърифлаш ҳам мумкин.

Ҳарф – фонемаларни ёзувда ифодалаш учун хизмат қилувчи шакл (оптик – график белги).

Ҳарфнинг товуш референти – ҳарфга кодлаштириш йўли билан бириктирилган фонема .

I БОБ

ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯГА ОИД АСОСИЙ ҒОЯЛАР

1-§. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонетика ва фонологияга

оид карашлари

И.А. Бодуэн де Куртенэ ўзининг 1870 йилда ёзган “XIV асргача бўлган қадимги поляк тили ҳақида” (“О древнепольском языке до XIV столетия”) номли магистрлик диссертациясида фонетиканинг иккита вазифаси борлигини алоҳида таъкидлайди :

1- вазифа – товушнинг физик табиатини ўрганиш. Бу вазифа фонетиканинг акустик ва физиологик аспектларини ташкил қилади;

2 - вазифа – товушларнинг тил механизмидаги ролини, халқнинг сезиши, ҳис этишида товушларнинг ахамиятини ўрганиш. Бунда тилнинг энг кичик (минимал) бирлиги ҳақидаги тушунчага асос солинади. Кейинроқ (1881 йилда) бу бирлик И.А. Бодуэн де Куртенэ ва унинг шогирди Н. Крушевский томонидан фонема деб номланади.⁹ Шундан бошлаб, фанда ҳарф билан товушнинггина эмас, балки товуш (фон) билан фонемани ҳам қатъий фарқлаш лозимлиги маълум бўлади .

И.А. Бодуэн де Куртенэ 1881 йилда нашр этилган “Славян тиллари киёсий грамматикасининг айрим бўлимлари” (“Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков”) номли асарида фонемани “Сўзнинг умумий антропофоник хусусиятларга эга бўлган фонетик қисмидир, бу қисм бир тилдаги коррелятив алоқаларни ёки бир неча тил ўртасидаги корреспондент алоқаларни аниқлашда бўлақларга ажратилмайди ” деб таърифлайди.¹⁰ Шу асарнинг ўзида у фонемага “антропофоник хусусиятлар йиғиндиси”, “фонетик тип”, “мавҳум умумлашма” деган таърифларни ҳам беради.¹¹

Кейинроқ И.А. Бодуэн де Куртенэ фонемани этимологик-морфологик бирлик сифатида қарай бошлайди. Унингча, товушларни грамматик шакллар парадигмасидан ва ижтимоий омиллардан узиб олиб тадқиқ қилиш мумкин эмас, чунки ана шу парадигмалар ва омиллар фонетик қонуларнинг юзага келишини белгилайди.¹² Олим товушларнинг морфема таркибидаги

⁹ Бу ҳақда қаранг: Журавлев В.К. Дiachроническая фонология. М.: Наука, 1986. С. 7.

¹⁰ Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков. // Русский филологический вестник, 1881. Т. V, №2. С. 333 .

¹¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Юкоридаги асар. 335-бет.

¹² Бу ҳақда қаранг: Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Наука, 1975. С. 482.

алмашинуви (альтернациялар) қонуниятига асосланиб, фонема бир бутун товуш шаклидагина эмас (масалан, *ворот, ров* сўзларида бўлганидек), балки товушнинг бир қисми (масалан, *сяду* сўзидаги юмшок “с” *сад* сўзидаги каттик “с” нинг бир қисми) бўлиши ёки хатто морфема ва сўз таркибида бўлакларга ажралмайдиган ҳолга келиб қолган икки ва ундан ортик товуш қўшилмасидан (масалан, *вращат, воротить* сўзларидаги “ра” ва “оро” дан) таркиб топиши ҳам мумкин, бунда морфема таркибидаги фонемалар ажралмас бутунлик сифатида алмашинади, дейди. Бирок шу жойнинг ўзида у “фонема” тушунчасининг икки хил эканлигини – 1) антропофоник (акустик–артикуляцион) хусусиятлар умумлашмасидан иборатлигини, 2) морфеманинг ҳаракатчан компоненти ва муайян морфологик категория белгиси бўлишини ҳам айтиб ўтади.¹³ Шундай қилиб, у фонеманинг антропофоник (акустик–артикуляцион) ва морфологик аспекти бор деган хулосага келади.

XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб, И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемага оид қарашларида психологизм элементлари кўпроқ кўзга ташланади. Олим реал ҳодиса сифатида тилнинг ўзини эмас, балки тафаккур эгаси бўлган инсонни тушунади.¹⁴ Унинг фикрича, фақат инсоннинг психик механизмини тахлил қилиш орқалигина тил қонунларини, тил механизмининг вазибалари ва тараққиётини англаб олиш мумкин.¹⁵ Шундан келиб чиқиб, у ўзининг фонема ҳақидаги дастлабки фикрларини ўзгартиради ва фонемага соф психологик таъриф беради. Бу таърифда фонема нутқ материалида бевосита кузатиб бўлмайдиган ҳодиса сифатида тавсифланади: 1894 йилда (поляк тилида) ёзилган “Фонетик альтернациялар назарияси юзасидан тажриба” (“Опыт теории фонетических альтернатив”) номли асаридан у фонемани товушларнинг психик эквиваленти деб таърифлайди,¹⁶ 1912 йилда эълон қилинган “Фонема” номли мақоласида¹⁷, шунингдек, “Тилшуносликка кириш” китобида¹⁸ ҳам олим шу фикрида қолади: “...бизнинг психикамизда товуш хусусида, аниқроғи, товушни талаффуз қилиш пайтидаги мураккаб иш комплекси ҳақида доимий тасаввур шаклангандир. Биз уни фонема деб атаёмиз”,- дейди у ўз китобида.

Ўқоридаги маълумотлардан қуйидагилар маълум бўлади:

¹³ Бу ҳақда қаранг: Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976. С. 31-32.

¹⁴ Boudouin de Courtenay J., Die Klassifikation der Sprachen. –“Indogermanische Forschungen”, Bd XXVI, 1910. –S. 55.

¹⁵ Амирова Т.А. ва блар. Кўрсатилган асар. 484-бет.

¹⁶ Бодуэн де Куртенэ И.А. Опыт теории фонетических альтернатив. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. Т.1.

¹⁷ Бодуэн де Куртенэ И.А. Фонема. Избранные труды по общему языкознанию, М., 1963. Т.1. С. 351-352.

¹⁸ Бодуэн де Куртенэ И.А. Введение в языкознание. Избранные труды по общему языкознанию, М., 1963. Т.2. С. 253 – 254, 289 – 290.

1. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемага оид дастлабки қарашларида товушларнинг (демак, моддий-материал ходисаларнинг) ўзаро алоқалари ва муносабатлари биринчи ўринга қўйилган. Кейинроқ эса бундай муносабатларнинг фақат грамматик шакллар парадигмаси билан боғлаб қаралиши мақсадга мувофиқ эканлиги айтилган.

2. XIX асрнинг 90 - йилларидан бошлаб олим фонемага нутқ материалида бевосита кузатиб бўлмайдиган ходиса сифатида қараб, уни психологик жараён маҳсули сифатида баҳолайди .

3. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фикрича, тилнинг система сифатида ўрганилиши қиёсий-тарихий методга эмас, статик (тавсифий) методга асосланиши керак, чунки тил системаси тил компонентларининг барқарор ҳолатига таянади. Олимнинг бу фикри таҳлилни қиёсий-тарихий методи хукмрон бўлиб турган ўша давр учун янгилик эди, айна пайтда бу фикр Ф. де Соссюрнинг тилда синхрония билан диахрония қатъий фарқлиниши ва чегараланиши лозим деган ғоясига ҳам мос тушарди.¹⁹

4. И.А. Бодуэн де Куртенэ жонли тилларни ва товушлар физиологиясини ўрганиш жараёнида нутқ товушларининг икки хил белгиси – маънони фарқлайдиган ва маънони фарқламайдиган белгилари борлигини аниқлаган, уларнинг тил механизмида қандай вазифа бажаришини аниқлаш лозимлигини ҳам таъкидлаб ўтган эди. Кейинроқ бу белгилар фонологияда дифференциал ва интеграл белгилар номини олган.²⁰

5. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонема тушунчасини кашф этиши, фонемадаги конститутив (фарқловчи) белгиларни аниқлаши тилшунослиқда буюк кашфиётлар бўлди. Унда олимнинг фонемага оид куйидаги қарашлари ўз ифодасини топган:

а) фонема – маъхум ходиса, илмий абстракция маҳсули;

б) фонема тил системаси таркибида реляцион қийматга эга, шунга қўра у тилнинг структуравий элементи деб қаралиши керак;

в) фонемалар морфемалар билан боғлаб қаралиши лозим, чунки улар жонли тил элементлари, масалан, семасиологик ва морфологик даражадаги бирликлар – морфемалар таркибидагина лисоний қийматга эга бўлади ва лисоний birlik деб қаралади;

г) фонема морфеманинг ҳаракатчан компоненти ва маълум морфологик категория белгиси сифатида фонология билан морфология ўртасидаги боғловчи звено саналади. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг бу фикри унинг тил системасидаги

¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. 1975. С. 483 .

²⁰ Қаранг: Амирова Т.А. ва бошқалар. Юқоридаги асар. 489-бет.

куйи (фонологик) ва юқори (морфологик) боскичлар ўртасида алоқа борлигига, бундай алоқалар механизмини аниқлашга жиддий эътибор берганлигини кўрсатади.²¹ Айни шу қарашлар кейинчалик тилшуносликда фонология билан морфология ўртасида яна бир боскич – морфонология бор деган ғоянинг юзага келишига асос бўлган.

6. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг юқорида келтирилган қарашлари ва ғоялари тахлил қилинар экан, уларда куйидаги муҳим ҳолатлар борлиги кўзга ташланади: а) олим тилда нутқ товушларидан бошқа элементлар борлигини сезган, тилшуносларнинг эътиборини шу элементларга тортишга ҳаракат қилган. Бу элементларни у кейинчалик фонема деб номлаган; б) у фонемани гоҳ “антропофоник (акустик-артикуляцион) хусусиятлар умумлашмасидан иборат бирлик”, гоҳ “морфеманинг ҳаракатчан компоненти ва муайян морфологик категория белгиси”, “морфема таркибида лисоний қийматга эга бўлган тил бирлиги”, гоҳ “товушнинг психик эквиваленти”, “мавҳум умумлашма” деб таърифлаган. Бундай қарашлар асосида кейинчалик фонологияда психологик фонема назарияси, морфологик фонема назарияси, альтернациялар назарияси шаклланган, улар ўз навбатида Прага структурал тилшунослигининг, шунингдек, Ленинград (ҳозирги С.-Петербург) ва Москва фонология мактабларининг таркиб топиши ва ривожланишига, экспериментал (инструментал) фонетиканинг тараққиётига сезиларли таъсир ўтказган.

7. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг илғор ғоялари унинг шогирдлари Г. Улашин, Т. Бенни, В. Дорошевский, Е.Д. Поливанов, Л.В. Шчерба ишларида янада кўпроқ ривожлантирилди ва фонология илмининг ҳозирги даражага эришувида муҳим омил бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Товуш ва фонемани фарқлаш ғояси қачон пайдо бўлди?
2. И.А. Бодуэн де Куртенэ ким? Унинг қайси ишида фонетиканинг икки вазифаси ҳақида гапирилади?
3. “Фонема” тушунчасига ким ва қачон асос солди?
4. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг “Славян тиллари қиёсий грамматикасининг айрим бўлимлари” асарида фонемага қандай таъриф берилган?
5. И. А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемага этимологик - морфологик бирлик ёки морфеманинг ҳаракатчан компоненти ва муайян морфологик категория белгиси сифатидаги қарашларини қандай тушунасиз?

²¹ Қараг: А м и р о в а Т.А. ва бошқалар. Юқоридаги асар. 482-бет.

6. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемага оид қарашларида психологизм элементлари қачон пайдо бўлди? Бундаги “психологизм”ни қандай тушунасиш?

7. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонетик альтернациялар назарияси ҳақида маълумот беринг .

8. Тил системасини ўрганишда қиёсий-тарихий ва статик (тавсифий) методларнинг ўрни ҳақида маълумот беринг.

9. И.А. Бодуэн де Куртенэ жонли тилларни ва товушлар физиологиясини ўрганиш жараёнида нутқ товушларининг қандай белгилари борлигини аниқлаган?

10. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемага оид асосий қарашларини таҳлил қилинг, уларнинг моҳиятини англаб олинг .

11. И.А. Бодуэн де Куртенэ қарашлари ва ғоялари асосида қандай назариялар ва қандай фонологик мактаблар юзага келди?

12. И.А. Бодуэн де Куртенэ шогирдларидан қимларни биласиз?

Таянч тушунчалар

Товушнинг физик табиати – товушнинг баландлиги, кучи, тембри, чўзиқлиги; унинг овоз, шовқин ва қўшимча тонларга асосланган жиҳатлари.

Товушнинг тил механизмидаги роли – тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги функцияларининг бажарилишида товушларнинг аҳамияти.

Антропофоника – фонетиканинг товушлар физиологиясини (нутқ аъзолари ҳаракати ва ҳолати билан боғлиқ жиҳатларини) ўрганувчи бўлими.

Корреспондент алоқалар – генетик жиҳатдан қариндош тиллар ўртасидаги фонетик алоқадорлик. Бундай алоқадорлик қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганилади. Қиёс қилинг: т (ўзб.) - д (турк.); тил (ўзб.) - дил (турк.) каби.

Фонетик тип – ўзаро қарама-қарши қўйилмайдиган товушларнинг (аллофонларнинг) умумлашмаси. Бундай умумлашма фонема тушунчасига тенг. Масалан, “*бош*” даги “б” билан “*туб*” (талаффузда “туп”) даги “п” битта “б”га бирлашиб, “фонетик тип”ни ёки “фонема”ни ҳосил қилади, шунинг учун И.А. Бодуэн де Куртенэ уни “мавҳум умумлашма” деб ҳам атайди.

Этимологик-морфологик бирлик – морфема таркибида азалдан мавжуд бўлиб, морфема маъносини фарқлаш (таниб олиш) учун хизмат қиладиган товуш.

Альтернация – товушларнинг алмашинуви. Унинг *автоматик альтернация* ва *эркин альтернация* каби турлари мавжуд. Автоматик альтернацияда сўз таркибидаги фонеманинг товушлар куршови таъсирида юз берадиган алмашинуви назарда тутилади. Масалан, рус тилида отнинг женский род ва родительный падеж шаклларида бир фонеморфема икки хил кўринишда кўлланади: землѣ (чего?) - воды (чего?) каби (бунда “-и” ва “-ы” фонеморфемалари ўзаро алмашиниб келмоқда). Эркин альтернацияда эса фонеманинг факультатив вариантлари ўртасидаги алмашинув назарда тутилади: *ноль / нуль, мусулмон / мусурмон* каби.

Альтернациялар назарияси – товуш алмашинувида оид қарашлар, гоялар.

Психологизм элементлари – фонемага инсондаги ички психологик фаолият жараёнини акс эттирувчи “товуш” (товушнинг психик эквиваленти) сифатида қараш. Бунда фонема нутқ материалида бевосита кузатиб бўлмайдиган ҳодиса сифатида тавсифланади.

Қиёсий-тарихий метод – нисбатан кейинги вақтлардаги ёзма манбалар ва жонли тил фактларини қиёслаб ўрганиш асосида ана шу жонли тил ва ёзма манбаларда учрамайдиган (қайд этилмаган) қадимги тил фактларини тиклашдан иборат лингвистик метод.

Статик метод – тилнинг системавий-структуравий хусусиятларини тил тараққиётининг маълум бир босқичдаги ҳолатига қараб тавсифлаш методи. Шунинг учун у тавсифий метод деб ҳам номланади.

Конститутив белгилар – фонеманинг донмий (сўз таркибидаги позициясига боғлиқ бўлмаган) белгилари. Масалан, унлилардаги лабланиш-лабланмаслик, тилнинг уч даражали кўтарилиш белгилари. Улар дифференциал (фарқловчи) белгилар саналади.

Реляцион қиймат – белгининг нисбий (структуравий шартланган) қиймати. Чунончи, фонологик системадаги фонемаларнинг реляцион қиймати уларнинг дифференциал белгилар асосида ўзаро зидланиш муносабатида бўлишидан келиб чиқади.

Структуравий элемент – тил тизимидаги компонентлар, birlikлар ўртасидаги ички муносабатдорликка алоқадор элементлар. Масалан, жарангли “д”нинг бўлиши жарангсиз “т”нинг ҳам бўлишини тақозо қилади, шу асосда д – т оппозицияси шаклланади (демак, бу икки фонема ўртасида ўзаро алоқадорлик муносабатлари бор), б-п, д-т, г-к, г-х, в-ф, з-с... оппозицияларининг бир корреляцияга уюшиши учун уларнинг барчасида “жарангли – жарангсиз” белгиси бўлиши керак (демак, юқоридаги оппозицияларнинг аъзолари ўртасидаги алоқадорлик шу белги билан боғлиқдир).

2-§. акад. Л.В. Шчербанинг фонетика ва фонологияга

оид қарашлари

Л.В. Шчерба И.А. Бодуэн де Куртснэннинг истъоддли шогирдларидан бири эди. У ҳам дастлаб устозининг фикрига ҳамоҳанг равишда фонемага психологик моҳиятга эга бирлик сифатида қараган. Ўзининг 1912 йилда нашр қилинган “Сифат ва миқдор нуктаи назаридан рус унлилари” номли асарида фонемани “бизнинг психик фаолиятимиз маҳсули...” деб таърифлаган.²² Лекин бу психологизм Л.В. Шчербанинг илк фонологик асарларидан бири бўлган “Рус унлилари...”нинг асосий хусусияти эмас эди. Унда муаллиф биринчи марта фонема оттенкалари ва фонеманинг маъно фарқлаш функцияси ҳақида гапиради. Бу асарида у фонемага шундай таъриф беради: “Фонема муайян тилдаги энг кичик умумий фонетик тасаввур бўлиб, у маънолар билан ассоцияланиш ва сўзларни фарқлай олиш хусусиятига эга, нутқда фонемани сўзнинг фонетик таркибини бузмасдан ажратиш мумкин”.²³ Кўриниб турибдики, асарда товушнинг физик табиати эмас, балки фонеманинг функционал моҳиятига, семантик даражадаги бирликларни фарқлай олишига алоҳида урғу берилган.

Фонеманинг функционал моҳияти ҳақидаги қарашлар Л.В. Шчербанинг “Француз тили фонетикаси” (1937) ва “Тилшуносликнинг навбатдаги муаммолари” (1945) номли асарларида янада ривожлантирилди. Чунончи, “Француз тили фонетикаси”да муаллиф фанга “...алоҳида нутқ товуши” (“отдельный звук речи”) тушунчасини киритади, бу тушунчани у “сўзнинг энг кичик бўлаги ” деб таърифлайди, бу бўлакни сўздан ажратиш орқали янги сўзларга эга бўлиш мумкинлигини айтади, бунинг исботи тарзида куйидаги мисолларни келтиради: *парк, пар, па, а; Шура, Мура, фура, дура, кура*. Ана шу алоҳида нутқ товушлари ёки товуш типларини Л.В. Шчерба фонема деб атайди. Нутқ товушлари тавсифига у уч хил нуктаи назардан ёндашади: 1) физик табиатига кўра (Л.В. Шчерба уни нутқ товушининг физик аспекти деб номлайди); 2) биологик асосига кўра (Л.В. Шчербада - биологик аспект); 3) лингвистик ёки ижтимоий моҳиятига кўра (Л.В. Шчербада - лингвистик аспект). Бу аспектларнинг учинчисини Л.В. Шчерба тил учун энг муҳим жиҳат деб қарайди.²⁴

²² Шчерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. – С.–Петербург., 1912. С. 15.

²³ Шчерба Л.В. Юқоридаги асар. 14-бет.

²⁴ Шчерба Л.В. Фонетика французского языка. Часть 1-теоретическая. Глава 1. Введение. В. Что такое звук речи? // История ... языкознания. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1988. С. 185 – 188.

Л.В. Щербанинг таъкидлашича, товуш тини алоҳида бир товушнинг ўзи эмас, чунки товуш фонеманинг нутқдаги реал кўриниши (оттенкаси) холос, фонема эса ана шу оттенкалар умумлашмасидир, у нутқда (сўз таркибид) оттенка шаклида намоён бўлади... Масалан, рус тилидаги [м] ва [м'] , [н] ва [н'] товушлари аслида < м > ва < н > фонемаларининг нутқда реаллашган кўринишларидир, дейди у.

Л.В. Щербанинг айтишича, оттенкалар орасида биттаси фонеманинг асосий кўриниши бўлади ва шу оттенка нутқий элемент сифатида тасаввур қилинади.²⁵

Умуман олганда, Л.В. Щербанинг фонема оттенкаларига оид фикрлари фонеманинг лингвистик моҳиятини ёритишда ва англаб олишда муҳим аҳамият касб этади. Бу масалага у диалектиканинг умумийлик, хусусийлик ва алоҳидалик қонуни асосида ёндашади: “Оттенкалар умумийликнинг (фонеманинг) воқеаланишида намоён бўладиган хусусийликлардир”,- дейди у ўзининг “Француз тили фонетикаси” китобида.

Л.В. Щерба фонема ва оттенка тушуниларини бир-бирига карама-қарши кўяр экан, улар ўртасидаги чегара баъзан ўта мавҳум бўлиши мумкинлигини ҳам инкор этмайди. Хусусан, рус тилидаги “ы” унлисининг айрим позицияларда “и”нинг варианты сифатида намоён бўлиши,²⁶ бошқа ҳолатларда эса унинг мустақил фонема вазифасида келиши²⁷ бу фикрнинг далилидир дейди у, шундан келиб чиқиб олим *фонеманинг кўпроқ даражада мустақил ва камроқ даражада мустақил бўлган турлари бор* деган хулосага келади.²⁸ Л.В. Щербанинг бу ғояси у ёки бу тилдаги мунозарали ҳолатларни (масалан, русча ўзлашмалардаги қоришиқ “ц”, сирғалувчи “ж” ва “ф” ундошларининг ўзбек тилидаги фонемалик даражасини) баҳолашда ҳисобга олиниши керак деб ўйлаймиз.

Л.В. Щербанинг ундош товушлар таснифида ҳисобга олиниши керак бўлган айрим белгиларга оид тақлифлари ҳам фонологияда ўзига хос янгилик эди дейиш мумкин. Унинг тил олди какуминал товушларни тил олди ретрофлекс товушлардан, увуляр товушларни чуқур тил орқа товушлардан фарқлаш кераклиги ҳақидаги фикрлари шулар жумласидандир.²⁹

²⁵ Щ е р б а Л.В. Фонетика французского языка. // История ... языкознания, Хрестоматия... С. 186.

²⁶ Щ е р б а Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 228.

²⁷ Щ е р б а Л.В. Юкоридаги асар. 229-бет.

²⁸ Щ е р б а Л.В. Юкоридаги асар. 123-бет.

²⁹ Бу ҳақда қаранг: *Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С.* Л.В. Щерба - лингвист-теоретик и педагог. Л.: Наука, 1982. С.51.

Л.В. Шчербанинг барча карашларида фонетикани морфологиядан ажратиш характери борлиги кўзга ташланади (аслида у фонетикани грамматикага қўшиб келган эди). Фонетикани автоном система сифатида караш Л.В. Шчербани фонема хусусида чуқурроқ фикр юритишга мажбур қилади, натижада у фонемаларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш орқали фонологик тизимда каттиклик-юмшоқлик, жарангсизлик-жаранглилик каби дифференциал белгилар борлигини аниқлайди. *"...Ҳар бир фонема бирор белгиси билан шу тилдаги бошқа фонемадан фарқланади, шунга кўра муайян тилнинг барча фонемалари қарама-қаршиликлардан иборат бир бутун системани ҳосил қилади, бу системанинг ҳар бир аъзоси фонемалар ёки фонема гуруҳлари ўртасидаги турли зидланишлар асосида аниқланади"*, - дейди у.³⁰

Л.В. Шчерба фонологияни фонетикадан ажратиш ғоясига қўшилмайди. Унингча *"Фонологияни тор маънода фонетикадан узиб олишга жиддий эътироз билдириш керак. Муайян тилнинг фонемалари тизимини тадқиқ қилиш, улардан ҳар бирининг "семантизациялашиш" (фонологизациялашиш) белгиларини аниқлаш шу тилдаги талаффуз, талаффуз элементлари ўртасидаги алоқалар сабабиятини ўрганиш асосидагина амалга оширилиши мумкин"*.³¹ Бу фикрни кейинчалик фонетист-фонологларнинг кўпчилиги қўллаб-қувватлайди. Масалан, проф. Р.И. Аванесов бу ҳақда шундай дейди: *"Олдимида икки фан эмас, тадқиқотнинг икки аспекти бор. Фонология фонетиканинг юқориқосмос қисми сифатида тилшуносликнинг том маънодаги предмети айланди ҳамда грамматика билан бир қаторда тил структурасини ўрганиш учун хизмат қилмоқда. Фонолог агар абстракциялар дунёсида (тараккиётдаги аниқ тилларнинг жонли тўқимасидан узилиб қолган функциялар ва муносабатлар оламида) ўралашиб қолмай деса, бир вақтнинг ўзида фонетист бўлмасдан иложи йўқ. Айни пайтда, фонетист ҳам доимо (шу жумладан, фонология юзага келгунга қадар ҳам) маълум даражада фонолог бўлган, чунки у умуман товушни эмас, балки тил товушларини ўрганган ҳамда муайян тилнинг у ёки бу ҳолатида ўзаро фарқланган товушларни аниқлаган..."*³²

Л.В. Шчербанинг фонемаларни қарама-қаршиликлар асосида аниқлаш хусусидаги ғояси кейинчалик Прага тилшунослик тўғрисидаги йирик намоянаси бўлган Н.С. Трубецкой томонидан янада ривожлантирилди, бироқ у, Л.В. Шчербадан фарқли равишда, фонетика билан фонологияни алоҳида

³⁰ Шчерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л., 1958. Т.1. С. 134.

³¹ Шчерба Л.В. Очередные проблемы языковедения // Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1945. Т. IV. С. 185-186.

³² Аванесов Р.И. Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы // История... языкознания. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1899. С. 195-196.

фанлар деб қарайди. Унингча, фонетика тил товушларининг акустик-физиологик табиатини, фонология эса товушларнинг ижтимоий қийматини ўрганади, фонетика табиий фанларни ўрганиш методикасига асосланса, фонология лингвистика фанининг тадқиқот методларига таянади.

Акад. Л.В. Шчербанинг фонетика ва фонологияга, унинг асосий бирлиги бўлган фонемага оид қарашлари ва ғояларини қуйидаги тарзда умумлаштириш мумкин:

1) фонетикани фонологиядан ажратиб бўлмайди. Улар бир фаннинг икки (қуйи ва юқори) босқичларидир;

2) фонетика морфологиянинг таркибий қисми эмас, у алоҳида мустақил фан;

3) фонема тилнинг энг кичик бирлигидир, у талаффуз оқимидан ажратиб олинади;

4) фонемаларнинг маъно фарқлаш вазифаси бор;

5) фонема нутқда ўз оттенкалари шаклида намоён бўлади;

6) фонеманинг дифференциал белгилари мавжуд бўлиб, бу белгилар артикуляцияга оид терминлар билан номланади;

7) фонемалар қарама-қаршиликлар бирлигидан иборат системага биришади .

Л.В. Шчербанинг фонетика ва фонологияга оид ғоялари Ленинград (ҳозирги С.- Петербург) фонология мактабининг таркиб топишига асос бўлган .

Савол ва топшириқлар

1. Л.В. Шчербанинг қайси асарида фонема оттенкалари ва фонеманинг маъно фарқлаш функцияси ҳақида гапирилади?

2. «Рус унлилари...» асарида Л.В. Шчерба фонемага қандай таъриф беради?

3. Фонеманинг функционал моҳиятини Л.В.Шчерба қандай таърифлайди?

4. Л.В. Шчербанинг фонетика ва фонологияга оид қайси асарларини биласиз?

5. Л.В. Шчерба нутқ товушлари тавсифига қандай нуқтаи назардан ёндашади?

6. Нутқ товушларининг физик табиати, физиологияси (биологик асоси) ва лингвистик (ижтимоий) моҳиятидан қайси бирини Л.В. Шчерба тил учун муҳим деб ҳисоблайди?

7. Товуш типини Л.В. Шчерба қандай таърифлайди?

8. Л.В. Шчерба фонеманинг асосий кўриниши ҳақида нима деган?

9. Л.В. Шчерба фонемаларнинг кўпроқ даражада мустақил ва камрок даражада мустақил турлари борлигини қандай асослайди?

10. Л.В. Шчербанинг фонологик белгилар ҳақидаги янги фикрларини баён этинг.

11. Л.В. Шчербанинг фонетикани автоном система деб қарашида нималар хисобга олинган?

12. Л.В. Шчербанинг фонемаларни қарама-қаршиликлар асосида аниқлаш ғоясини қандай тушунасиз?

13. Л.В. Шчербанинг фонетика ва фонологияга, унинг асосий бирлиги бўлган фонемага оид қарашлари ва ғояларини санаб беринг, уларнинг моҳиятини тушунтиринг.

Таянч тушунчалар

Фонема (Л.В. Шчерба талқинида) – муайян тилдаги энг кичик умумий товуш тасавури, у маънолар билан ассоцијланиш ва сўзларни фарқлай олиш хусусиятига эга. Фонема талаффуз оқимидан ажратиб олинади.

Фонема оттенкалари – фонеманинг нутқдаги реал кўринишлари. Улар умумийликнинг (фонеманинг) воқеланишида намоён бўладиган хусусийликлардир.

Тил олди какуминал товушлар – тил олди ва қаттиқ танглай орасида юзага келадиган тўсиқда ҳосил бўладиган танглай олди ундошлар: ш, ж, ч каби.

Тил олди ретрофлекс товушлари – какуминал (танглай олди) ундошларнинг бир тури. Бунда тилнинг олд қисми бир оз орқага бурилган бўлади. Масалан: «р»да.

3-§. Проф. Е.Д. Поливановнинг фонетика ва

фонологияга оид қарашлари

Е.Д. Поливанов И.А. Бодуэн де Куртенэнинг ғояларига ҳамоҳанг фикр билдирган тилшунослардан биридир. У ўзининг 1915-1916 йилларда ўқиган ва 1923 йилда “Тилшуносликка кириш ва умумий фонетика бўйича маърузалар” (“Лекции по введению в языкознание и общей фонетике”) номи билан нашр қилинган назарий курсида қуйидагиларни таъкидлайди: *“Шуни назарда тутиш керакки, биринчидан, товушлар ўртасидаги барча физиологик ва физик тафовутлар (товуш ҳосил қилишда содир бўладиган ҳаракатлар ва товушларнинг акустик таркибидаги фарқлар) тилнинг алоқа-муомала воситаси сифатидаги фаолиятида бир хил қийматга эга эмас, иккинчидан, икки товуш ўртасидаги муайян тафовутларнинг турли тиллардаги қиймати, яъни лисоний тафаккурнинг товушдаги бирор сифатида бўлган муносабати*

*турлича бўлиши мумкин*³³. Биринчи ҳолат учун муаллиф *вода* (*va'da*) сўзини мисол қилиб кўрсатади: бу сўз турлича – баланд ёки паст овозда, пичирлаб, тез ёки секин, аниқ ёки чала-чулпа, ҳатто мингиллаб талаффуз қилиниши мумкин. Бирок таркибидаги товушлар талаффузида юз бераётган физик ва физиологик тафовутларга қарамай, *вода* сўзи ва унинг маъноси ўз ҳолича қолади. Борди-ю урғули бўғиндаги унлини [ш] билан (бунда “ы” назарда тутилган - Ж.Х) алмаштирсак, бутунлай бошқа сўз юзага келади: *воды* (*va'dui*) каби. Демак, урғули [а] билан урғули [ш] юкоридаги тафовутлардан бошқача хусусиятга эга фарқлардир, улар сўз маънолари билан алоқага киришади (демак, сўзларни фарқлайди).

Иккинчи ҳолат учун Е.Д. Поливанов “е” (“э”) товушининг юмук унли (*тень* сўзида) ва очик унли (*цеп* сўзида) тарзида қўлланишини мисол қилиб келтиради. Бундаги очиклик ва ёпиклик даражаси рус тили учун аҳамиятсиздир, аммо француз тилида “очиклик” ва “юмуклик” сўзларни фарқлаш вазифасини бажаради. Масалан, *dé* (*de*) ва *dais* (*dE*) каби. Шундай қилиб, Е.Д. Поливанов фонемани “*Муайян тилда мавжуд бўлиб, маъно билан алоқага киришадиган ва сўзларни фарқлай оладиган товуш ҳақидаги тасаввурдир*” деб таърифлайди.³⁴

Е.Д. Поливановнинг шу асарида фонема оттенкалари ҳақида ҳам маълумот берилади: “Маълум фонеманинг (психик тасаввурнинг) талаффуздаги турли кўринишлари бўлган товушлар шу фонеманинг оттенкалари дейилади. Фонеманинг маълум товушлар комбинацияси (бирикуви) ёки бошқа фонетик ҳолатлар (масалан, ургу) таъсирида юзага келадиган кўринишлари комбинатор оттенкалар саналади.

Мажбурий бўлмаган оттенкалар (улар бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин) факультатив оттенкалар ҳисобланади.³⁵ Е.Д. Поливановнинг бу фикри ва хулосалари кейинчалик кўпчилик рус ва чет эл фонологлари томонидан қабул қилинади.

Е.Д. Поливановнинг фонологиядаги хизматларидан яна бири шуки, у фонологик тизимнинг тарихий тараккиётида содир бўладиган *дивергенция* (бир фонеманинг иккига парчаланиши) ва *конвергенция* (икки фонеманинг бир фонема ҳолига келиши) назарияларини ишлаб чиқди.

³³ Поливанов Е. Д. Лекции по введению в языковедение и общей фонетике// История... языковедения. Хрестоматия М.: Высшая школа, 1988. С. 178.

³⁴ Поливанов Е. Д. Кўрсатилган хрестоматия. 180-бет.

³⁵ Поливанов Е. Д. Лекции по введению в языковедение и общей фонетике. Берлин, 1923. С.58-61.

Е.Д. Поливановнинг фикрича, тарихий фонология (“Фонетик историология”) тилнинг ўтмиши ва ҳозирги генезиси ҳақидагина эмас, балки унинг келажақдаги таркиби ҳақида гапириш имконини беради.

Ўқоридаги маълумотлардан кўринадики, Е.Д. Поливанов фонемани сўзнинг морфологик таркиби сифатида қараган, бу ҳол уни кейинроқ юзага келган Москва фонология мактабининг илк намояндalarидан бири деб қарашга асос бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Е.Д. Поливанов товушлар ўртасидаги физиологик ва физик тафовутларни қандай таърифлайди?
2. Е.Д. Поливанов фонемани қандай таърифлайди?
3. Е.Д. Поливанов фонема оттенкалари ва уларнинг турлари ҳақида қандай маълумот берган?
4. Дивергенция қандай ҳодиса? Конвергенция-чи?
5. Е.Д. Поливанов тарихий фонетика (фонетик историология) ҳақида нима деган?

Таянч тушунчалар

Товушлар ўртасидаги физиологик тафовутлар – нутқ аъзоларининг у ёки бу товушни ҳосил қилишда бажарадиган ҳаракатлари ўртасидаги тафовутлар.

Товушлар ўртасидаги физик тафовутлар – товушларнинг акустик таркибидаги тафовутлар.

Фонема (Е.Д. Поливанов талқинида) – муайян тилда мавжуд бўлиб, маъно билан алоқага киришадиган ва сўзларни фарқлай оладиган товуш ҳақидаги тасаввур.

Фонема оттенкалари (Е.Д. Поливанов талқинида) – маълум фонеманинг (психик тасаввурнинг) талаффуздаги турли кўринишлари бўлган товушлар.

Комбинатор оттенкалар (Е.Д. Поливанов талқинида) – фонеманинг маълум товушлар комбинацияси (бирлашуви) ёки бошқа фонетик ҳолатлар (мас., ургу) таъсирида юзага келадиган кўринишлари.

Факультатив оғтенкалар (Е.Д. Поливанов талқинида) – мажбурий бўлмаган оғтенкалар. Улар бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

Дивергенция – тарихий тараққиёт жараёнида бир фонеманинг иккига парчаланиши. Мас., қадимги туркий тилдаги «к»нинг кейинчалик «к» ва «қ» га (икки мустақил фонемага) парчаланиши.

Конвергенция – тарихий тараққийёт жараёнида икки фонеманинг бир фонема ҳолатига келиши. Мас., «и - ы» нинг битта «и» га бирлашиши.

Фонетик историология – тилшуносликнинг бир бўлими. У тилнинг ўтмишдаги фонетик тизими генезиси ҳақида маълумот беради. Е.Д. Поливановнинг фикрича, бу фан тилнинг ўтмишдаги ва ҳозирги генезиси ҳақидагина эмас, балки унинг келажакдаги таркиби ҳақида ҳам гапиршиш имконини беради.

4-§. Ленинград (ҳозирги С.-Петербург) фонология мактабида фонема назарияси

Ленинград (ҳозирги С.-Петербург) фонология мактаби, юқорида қайд этилганидек, акад. Л.В. Щерба гоёларига таянади. Бу мактаб вакиллари орасида XX аср тилшунослигининг йирик намояндалари бор: М.И. Матусевич³⁶, Л.Р. Зиндер³⁷, А.Н. Гвоздев³⁸, Я.В. Лоя³⁹ ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ленинград фонология мактаби назариясида фонемага оид қуйидаги қарашлар таянч гоёлар тарзида таъкидланади:

1. *Фонемаларнинг сўзларни ва сўз шаклларини фарқлаш вазифалари бор.* Фонемага оид бундай хулоса Л.В. Щербанинг “Фонема муайян тилдаги умумий товуш тасаввури бўлиб, у маънолар билан ассоцияланиш ва сўзларни фарқлай олиш хусусиятига эга...” деган таърифи асосланади. Маълумки, Л.В. Щерба ўзининг фонемага оид қарашларини ривожлантириб, “...жонли нутқда биз ўйлагандан кўра кўпроқ микдордаги турли товушлар талаффуз қилинади. Бундай товушлар муайян бир тилда у қадар кўп бўлмаган товуш типларига бирлашади, бундай товуш типлари эса сўзлар ва уларнинг шаклларини фарқлай олади, демак, кишиларнинг мулоқотда бўлишига хизмат қилади... Биз уларни *фонемалар* деб атаймиз”⁴⁰, - деган эди.

2. *Фонема турли оттенкалар мажмуидан иборат товуш типидир.* Фонемага бундай қараш ҳам Л.В. Щербанинг қуйидаги таърифи ва талқинларига асосланади: “...Реал талаффуз қилинадиган турли товушлар

³⁶ Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М. 1959. (биринчи наشري - 1948). Яна шу муаллиф: Современный русский язык . Фонетика . М.: Просвещение , 1976.

³⁷ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Л.: ЛГУ, 1960 (2-нашри - М., 1979). Яна : О минимальных парах. Язык и человек. М.:Изд. МГУ, 1960; Основные фонологические школы. // Вопросы общего языкознания. Л., 1967; Фонема и восприятие. In Proceedings VI International Congress of Phonetics Sciences. Praha.. 1967; München . 1970.

³⁸ Гвоздев А.Н. О фонологических средствах русского языка, 1949.

³⁹ Лоя Я.В. О фонеме ы в русском языке, 1940.

⁴⁰ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. Изд. 7-е. М.: 1963.

умумийликнинг (фонеманинг) нутқдаги хусусий кўринишларидир. Бундай кўринишларни **оттенкалар** деб атаймиз. Одатда, фонема оттенкалари ичида битгаси турли сабабларга кўра шу фонема учун энг типик кўриниш хисобланади: у алохида (сўз таркибидан ажратилган ҳолда – Ж.Х.) талаффуз қилинади ва айна шу оттенкасининг ўзини биз нутқий элемент сифатида идрок қиламиз. Бошқа барча оттенкалар типик оттенкадан фарқ қилувчи бирликлар сифатида идрок этилмайди. Уларни эшита билиш учун махсус эшитиш кўникмаси шакллантирилган бўлиши керак... Бундай оттенкалар у ёки бу омиллар таъсирида юзага келади; таъсир қилувчи омиллар йўқотилиши билан улар типик оттенкага яқинлаша боради..."⁴¹. Демак, фонема, *бир томондан*, шу фонеманинг барча оттенкаларидир, *иккинчи томондан* эса ҳар бир оттенка шу фонеманинг аниқ вазиятдаги вакилидир. Фонема оттенкалари бир-бирига карама-қарши қўйилмайди, аммо барча оттенкалар гуруҳи, демак, фонема яхлит ҳолда бошқа фонемаларга (ушли ёки ундошларга) карама-қарши қўйилади (Бу ҳақда “ Француз тили фонетикаси ” китобининг кириш қисмига қаралсин).

3. *Фонема нутқ оқимининг бўлинмас бирлигидир.* Бундай таъриф ҳам Л.В. Шчерба назариясига таянади. У фонеманинг нутқ оқимида бўлакларга ажралмаслигини айтган эди. Масалан, а фонемаси *ад* сўзида олти хил говуш тарзида талаффуз қилинади -- чўзиқ, қисқа бўлиши, бир кўринишдан иккинчи кўринишга охишта ўтиши мумкин бўлса-да, артикуляцион-акустик жиҳатдан ҳар хил бўлган бу говушлар бир а фонемаси сифатида идрок қилинади, демак, фонема лисоний нуқтаи назардан энг кичик, бўлинмас тил элементи хисобланади.⁴²

4. *Фонемалар таркиби тарихан ўзгариб туради.* Бу жараён аста-секин юз беради. Тил тараққиёти жараёнида икки фонсема ўртасидаги дифференциал (фарқловчи) белгилар йўқолиб, улар бир фонсема ҳолига келиб қолиши (бирлашиб кетиши) ҳам мумкин. Масалан, рус тилидаги <ђ> ва <е> фонемаларни XVIII асрнинг бошларигача фарқланган, демак, иккита алохида фонемалар бўлган, аммо кейинчалик улар битта <е> фонемаси ҳолига келиб қолган, шундай қилиб, <ђ> ва <е> ўртасидаги фонологик зидланиш йўқолган.

Баъзан бу ҳодисанинг акси ҳам юз беради: бир фонеманинг турли оттенкалари вақт ўтиши билан дифференциал белгиларга айланиб, фонеманинг парчаланишига – иккита мустақил фонеманинг пайдо бўлишига олиб келади: масалан, рус тилидаги юмшоқ <к', з', х'> ундошлари шундай парчаланиш натижасида юзага келган “ёш” фонемалардир.⁴³

⁴¹ Шчерба Л.В. Фонетика французского языка. Изд. 7-е. –М.: 1963. §16-17.

⁴² Шчерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л.: Наука, 1983., Таблица II.

Яна қаранг: Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976.С. 36.

⁴³ Бу ҳақда қаранг: Матусевич М.И. Юкоридаги асар. 37-бет.

5. *Нутқнинг фонемаларга бўлиниши.* Нутқ акустик жиҳатдан тенг бўлган айрим қисмларга бўлинмайди, у доимо ўзгариб турадиган оқимдир, унда товушлар бир-бирига ўтиб туради, шу маънода фонемалар ўртасидаги чегараларни аниқлаш жуда қийин бўлади. Буни Л.В. Шчерба а товушининг *ад* сўзи таркибидаги таҳлили мисолида кўрсатиб ўтган эди. Шунга қарамай, биз нутқдаги айрим товушларни (фонемаларни) ажрата оламиз, фақат бундай ажратиш акустик-артикуляцион белгиларга таянган ҳолда эмас, балки лисоний-функционал ҳолатларга асосланиб амалга оширилади. Бундай ҳолат фонеманинг нутқ оқимида бўлинмайдиган, энг кичик мустақил бирлик сифатида тилнинг барча структураси билан, охир-оқибатда, маъно билан зич алоқада бўлишидан келиб чиқади. Фонема алоҳида сўз ёки морфема ёхуд алоҳида тил бирлиги сифатида идрок қилинади. Бу ҳақда Л.Р. Зиндер шундай деган эди: “... агар рус тилининг *та*, *о* сўзларини икки қисмга ажратиши улардаги *т*, *а*, *о* қисмларнинг алоҳида морфема эканлиги билан белгиланса, да, до сўзларидаги бўлиниш шу сўзлар таркибига кирган фонемаларнинг бошқа сўзларда мустақил маъновий бирликлар бўла олиши билан белгиланади. Биринчи мисолда биз морфологик-фонетик бўлинишининг, иккинчи мисолда эса соф фонетик бўлинишининг гувоҳи бўламиз”.⁴⁴

6. *Сўзларнинг минимал жуфтликлари.* Минимал жуфтликлар деганда маънолари ҳар хил, фонетик таркиби бир товуш билан фаркланмайдиган икки сўз назарда тутилади: *вес – весь*, *том – там*, *стол – столь* каби. Кўриниб турибдики, *с, с', о, а, л, л'* товушлари ҳар хил фонемалардир, чунки айтиш шу фонемалар “*вес*” ни “*весь*” дан, “*том*” ни “*там*” дан, “*стол*” ни “*столь*” дан фарқламоқда. Бундай минимал жуфтликларнинг муайян тилда борлиги шу тилдаги товушларнинг фонемалик мақомини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

7. *Фонемалар бир-бирига қарама-қарши қўйилади.* Бундай қарама-қаршилиқ фонемалар орасидаги фарқловчи белгиларга асосланади. Маълумки, фонемаларнинг бир неча белгилари мавжуд бўлиб, шулардан бири улар учун фарқловчи (дифференциал) белги, бошқалари фарқланмайдиган (нодифференциал) белги саналади.⁴⁵ Масалан: рус тилининг “*д*” ундошида *тил олди*, *портловчи*, *жарангли*, *палаталашмаган*, *назал эмас*, *нафас чиқармайдиган*, *лаблашмаган* каби белгилар бор. Шулардан *тил олди* (у лаб товушларига ва тил орқа ундошларига қарама-қарши қўйилади), *портловчи* (у сиргалувчи ва титрок товушларга қарама-қарши қўйилади), *жарангли* (у жарангсиз ундошга қарама-қарши қўйилади), *палаталашмаган* (у палаталашган товушга қарама-қарши қўйилади), *назаллашмаган* (у назаллашган ундошларга қарама-қарши қўйилади) белгилари дифференциал аломатлар саналади, аммо

⁴⁴ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Л., 1960. С. 36.

⁴⁵ Трубецкой Н.С. ва структурал тилшуносликнинг бошқа вақиллари дифференциал белгиларни *релевант аломатлар* деб, нодифференциал белгиларни эса *иррелевант аломатлар* деб аташган.

лабланмаслик белгиси дифференциал аломат эмас, чунки рус тилида айни шу ҳолатда (тил олди фокусида – Ж.Х.) ҳосил қилинадиган лабланган “д” йўқ. Шунингдек, рус тилидаги “д”нинг нафас чиқармаслик белгиси ҳам дифференциал аломат саналмайди, чунки рус тилида нафас чиқаришга асосланган “д” ундоши йўқ.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, муайян тилдаги фонемаларнинг дифференциал ва нодифференциал белгилари таркиби бошқа тилдаги фонемаларнинг шундай белгиларига мос тушмайди. Бу ҳол ҳар бир тилнинг фонологик тизимидаги ўзига хосликдан келиб чиқади.

8. *Фонемалар системаси.* Барча товушлар (унлилар ва ундошлар) у ёки бу дифференциал белгилари асосида ўзаро гуруҳланиб, коррелятив қаторларни (ўзаро муносабатда бўлган товушлар тизимини) ҳосил қилади, бундай корреляциялар системага бирлашади. Масалан, овознинг борлиги ёки йўқлиги белгисига кўра ундошлар жарангсиз ва жарангли товушлар коррелятив қаторларини (п-б, т-д, г-к, з-с каби), палаталлик (юмшоқлик) белгиси борлиги ёки йўқлигига қараб ундошлар қаттиқ ва юмшоқ товушлар коррелятив қаторларини (т-т', д-д', с-с', з-з' каби) ҳосил қилади. Айрим товушларда бундай зидланиш яққаланган бўлиши мумкин. Чунончи, рус тилида и ва ч ' ундошлари жарангли ва жарангсиз ундошлар корреляциясига киритилмайди, чунки “ц” ва “ч”нинг жарангли параллели йўқ; бу икки товуш палаталлик белгиси асосида шаклланган қаторга ҳам аъзо эмас, чунки “ц”нинг юмшоқ параллели, “ч”нинг эса қаттиқ параллели йўқ. Шунинг учун “ц” ва “ч” ундошлари тил олди-тиш (бир фокусли) ва тил олди-танглай (икки фокусли) зидланишидаги алоҳида (яққаланган) оппозиция билан чекланади.

Рус тили вокализмида ҳам маълум оппозиция ва корреляциялар мавжуд : тилнинг ётиқ (горизонтал) ҳаракатига кўра (и – олд қатор, ы – аралаш қатор...), тик (вертикал) ҳаракатига кўра (и - юқори тор, а – куйин кенг...), лабларнинг иштирокига кўра (и – лабланмаган, у - лабланган...) каби зидланишлар ва шу зидланишлар асосида шаклланган коррелятив қаторлар шулар жумласидандир.

9. *Бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар муайян тил фонемалари таркибининг ривожига таъсир ўтказиши мумкин.* Буни қаттиқлик-юмшоқлик белгилари асосида шаклланган тил орқа к-к', г-г', х-х' ундошлари корреляциясида кўриш мумкин. Бу корреляция таркибидаги зидланишларнинг юмшоқ аъзолари (к', г', х ') асосан бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар (*ликёр, маникюр, Гюго, Кяхта* кабилар) таъсирида юзага келган.

10. Юқорида кўрсатиб ўтилган белгилар ҳисобга олиниб, Ленинград фонология мактабида фонемага куйидагича таъриф берилади: тарихан таркиб топган, нутқ окимида бошқа бўлақларга парчаланмайдиган, фонологик тизимда бир-бирига қарама-қарши кўйиладиган, мустақил аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган, сўз ёки грамматик формаларнинг товуш таркибига кириб,

уларни ўзаро фарқлаш имконини берадиган тил бирлиги фонема дейилади. Нуткдаги турли фонетик позицияларда фонеманинг турли оттенкалари катнашади.⁴⁶

Савол ва топшириқлар

1. Ленинград (С.-Петербург) фонология мактаби кимнинг гоёларига таянади?
2. С.-Петербург фонология мактаби вакилларида кимларни биласиз?
3. Бу мактаб назариясининг фонемага оид таянч гоёлари хақида маълумот беринг.
4. Фонемаларнинг сўзларни ва сўз шакллари фарқлаш вазифалари хақида маълумот беринг. С.-Петербург фонология мактабида бу хақда нима дейилган?
5. Л.В. Шчербанинг фонемага оид қайси таърифи ва талқинлари С.-Петербург фонологларининг фонема хусусидаги фикрларига асос бўлган?
6. Фонема оттенкалари бир-бирига карама-қарши қўйиладими? Фонемаларнинг (демак, барча оттенкалар гуруҳининг) ўзлари-чи?
7. Нима учун фонема нутк оқимининг бўлинмас бирлиги саналади?
8. Фонемалар таркиби тарихан ўзгариб турадими ?
9. Тарихий тараққиёт жараёнида икки фонема ўртасидаги дифференциал белгилар йўқолиши (икки фонема бир фонема ҳолига келиб қолиши) мумкинми?
10. Тарихий тараққиёт жараёнида фонема таркибидаги турли оттенкалар вақт ўтиши билан дифференциал (фарқловчи) белгиларга айланиши мумкинми?
11. Нутк акустик жиҳатдан тенг бўлган айрим қисмларга бўлинадими?
12. Л.Р. Зиндер фонеманинг тил бирлиги сифатида идрок қилинишини қандай тавсифлаган ?
13. Сўзларнинг минимал жуфтликларини (ёки минимал жуфтликдаги сўзларни) қандай тасаввур қиласиз?
14. Фонемалар бир-бирига карама-қарши қўйиладими?
15. Фонемаларнинг системага уюлиши масаласи С.-Петербург фонология мактабида қандай ёритилган?
16. Бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар муайян тил фонемалари таркибининг ривожига таъсир ўтказадими?
17. С.-Петербург фонология мактабида фонемага қандай таъриф берилган?

Таянч тушунчалар

Фонема – турли оттенкалар мажмуидан иборат товуш типи.

⁴⁶ Бу хақда қаранг: Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976. С. 32-41.

Оттенкалар – фонеманинг нутқдаги хусусий кўринишлари .

Фонема оттенкасининг типик кўриниши – фонеманинг алоҳида (сўз таркибидан ажратилган ҳолда) талаффуз қилинадиган кўриниши .

Фонема нутқ оқимининг бўлинмас бирлиги – фонема лисоний нуқтан назардан энг кичик бўлинмас тил элементи эканлиги .

Фонемалар таркибининг тарихан ўзгариб туриши – муайян бир тил фонемалари таркибининг тил таракқиёти жараёнида микдор ва сифат жиҳатидан ўзгариб туриши: бир фонеманинг икки фонемага парчаланиши (дивергенция) ёки, аксинча, икки фонеманинг бир фонемага бирлашиши (конвергенция).

Сўзларнинг минимал жуфтликлари – маънолари ҳар хил, фонетик таркиби бир товуш билан фарқланадиган икки сўз (квазиомонимлар). Масалан, **бир** ва **бур**, **бор** ва **дор**, **дор** ва **тор** каби . Бундай жуфтликлар асосида муайян тилнинг фонемалари таркиби аниқланади .

Фонемаларнинг бир-бирига қарама-қарши кўйилиши – фонемаларнинг фарқланадиган (дифференциал) белгилар асосида ўзаро зидланиши. Масалан, **и** (лабланмаган) - **у** (лабланган) = **и – у** (лабланмаслик – лабланиш дифференциал белгисига асосланган зидланиш) .

Фонемалар системаси – фонологик оппозицияларнинг бир дифференциал белги асосида ўзаро гуруҳланиб, коррелятив қаторларни ҳосил қилиши : **п-б, ф-в, т-д, к-г, с-з, ш-ж, ч-дж, х-ғ** (“жарангсиз-жарангли” фарқловчи белгисига асосланган ундош фонемалар тизими) каби .

5-§. Москва фонология мактабида фонема назарияси

XX асрнинг 20-йиллари ўртасида Москва фонология мактаби шаклланади. Бу мактаб вакиллари С.-Петербург (собиқ Ленинград) мактаби вакилларида фаркли равишда фонемага морфологик нуқтани назардан ёндашдилар. Маълумки, И.А. Бодуэн де Куртенэ 1870 йилда нутқ товушларини морфология ва сўз ясалиши доираларида тадқиқ қилиш кераклигини айтган эди. 1917 йилда у бу фикрини яна бир бор таъкидлаб, фонеманинг лингвистик моҳияти фақат морфема таркибидагина аниқланади, дейди. Унинг бундай қарашлари кейинчалик Москва фонология мактабининг фонема назариясига асос бўлади.

I. Москва фонология мактабининг илк намояндаларидан бири *Николай Феофанович Яковлев* (1892-1974) эди: 20-йилларда собиқ Иттифокдаги кўпчилик халқларда алифбо тузиш ишлари авж олади, бу ишга ўша даврнинг етакчи тилшунослари жалб этилади. Н.Ф. Яковлев ҳам ана шулардан бири эди. У 1928 йилда “Алфавит тузилишининг математик формуласи” (“Математическая формула построения алфавита”) номли мақоласини ёзади. Бу мақолада

муаллиф "...фонемаларнинг сўзловчилар томонидан идрок қилиниши шунга асосланидики, бу товушлар ижтимоий ҳодиса бўлган тилда, хусусан, унинг грамматик системасида алоҳида грамматик вазифаларни бажаради",- деган эди.⁴⁷ Фонеманинг морфологик аспектда таърифланиши Н.Ф. Яковлевнинг "Кабардин-черкес адабий тилининг грамматикаси" асарида ҳам учрайди: "...фонсма ижтимоий нуқтан назардан, бинобарини, грамматик жихатдан ажратилган товушдир", - дейди у ўз асарида.⁴⁸

Н.Ф. Яковлев таълимотида қуйидаги икки ҳолат алоҳида кўзга ташланади: 1) фонемаларнинг сўз маъноларини фарқлаш функцияси борлиги, уларда тилнинг маъноли элементларини фарқлаш учун ёрдам берадиган товуш хусусиятлари мавжудлиги тан олинади; 2) фонемаларнинг ижтимоий табиати, ижтимоий аҳамиятга молик товушлар эканлиги таъкидланади.⁴⁹

Н.Ф. Яковлев алифболарни тузиш ишида фонологик тадқиқотларнинг амалий аҳамияти борлигини ҳам айтиб ўтган эди: "Фонемаларнинг мавжудлигини тан олиш алфавитдаги харфлар микдорининг чекланишини ёхуд фонетик транскрипциядаги белгилар микдорининг кўп бўлишини илмий асослашга хизмат қилади",-деган эди у.⁵⁰

Н.Ф. Яковлевнинг фонема вариантлари ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. У фонема вариантларини (демак, товуш оттенкаларини) икки типга бўлади: **биринчи тип вариантлари**, унингча, маъно фарқлаш вазифасини бажаради: рус тилидаги қаттиқлик-юмшоқлик, кавказ тилларидаги фаол ва нофаол лабланиш белгилари шу типга киритилади; **иккинчи тип вариантлари** эса, фонемаларнинг бир-бири билан бириктириш натижасида юзага келади, бунда фонемаларнинг комбинатор оттенкалари пайдо бўлади.⁵¹

Н. Н.Ф. Яковлевнинг фонемага оид қарашлари Рубен Иванович Аванесов (1902 – 1982) ва Владимир Николаевич Сидоров (1903 - 1968) ишларида янада ривожлантирилади. Уларнинг "Ёзма тил муаммолари муносабати билан орфография ислоҳоти" ("Реформа орфографии в связи с проблемой письменного языка", 1930.) номи мақоласида фонема "тилдаги морфемаларни фарқловчи товуш сифатларидир",- деб таърифланади. Муаллифлар товушларнинг икки тури – позицияга боғлиқ равишда юзага келадиган комбинатор турлари ва морфемаларни фарқлай оладиган мустақил турлари борлигини ҳам айтишади. Кейинчалик (1945 йилда нашр этилган) Рус адабий тили грамматикаси

⁴⁷ Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (Опыт практического приложения лингвистической теории)// История ... языкознания. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1988. С. 182.

⁴⁸ Яковлев Н.Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М.-Л., 1948. С.316.

⁴⁹ История ... языкознания. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1988. С.167.

⁵⁰ Ўша жойда.

⁵¹ Ўша жойда.

очерки”да) товушлар мустақил ва номустақил турларга ажратилади: мустақил товушлар, муаллифларнинг таъкидлашича, сўзларни фарқлайди, шунга кўра фонемалар деб номланади; номустақил товушлар эса фонетик куршов таъсирида юзага келади.

Муаллифларнинг фонема позициялари ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Уларнинг фикрига кўра, фонемалар икки хил ҳолатда – кучли ва кучсиз позицияларда қўлланади. Кучли позицияда фонеманинг сифат белгилари (асосий кўриниши) кўп ўзгармайди. Масалан, ургули бўғин унли фонема учун кучли позиция саналади, чунки бу позицияда (ургули бўғинда) унли фонема ўзининг сифат белгиларини деярли йўқотмайди. Кучсиз позицияларда эса фонема ўзининг ўзгарган кўринишларида намоён бўлади. Бундай кўринишлар икки турга – вариация ва вариантларга ажратилади: 1. **Вариациялар.** Фонеманинг бу кўриниши бошқа фонемага мос келмайди. Масалан, рус тилидаги “ы” унлиси каттик ундошдан сўнг қўлланган “и” нинг вариациясидир... Шунингдек, рус тилидаги к', г', х' товушлари тил орқа к, г, х ундошларининг “и”, “э” унлиларидан олдин қўлланадиган юмшоқ вариацияларидир... Ҳар қандай фонема нутқда ўзининг у ёки бу вариациясида реаллашади, бу вариацияларнинг барчаси биргаликда бошқа фонемага қарама-қарши қўйилади. Чунончи, “ы” товуши “и” фонемасининг вариацияси сифатида рус тилининг бошқа унли фонемаларига қарама-қаршидир: *мыл - м'ил; мál - м'ал; мол - м'ол; м'эл* каби. Демак, фонема вариациялари ўз вазифаларига кўра (сўзларни фарқловчи белги сифатида) фонеманинг асосий кўринишига тенгдир. 2. **Вариантлар.** Фонемаларнинг бу кўринишлари вариациялардан фарқли равишда, бошқа фонемалар билан ўхшаш жиҳатларга эга бўлади. Масалан, “с” ва “з” фонемалари сўз охирида мўъгадиллашиб, бир “с” кўринишида намоён бўлади: *глас (< глас)* ва *глас (< глаз)* каби; *прут* ва *пруд* сўзлари охирида ҳам шу ҳол кузатилади: *прут<прут* ва *прут<пруд* каби. Демак, вариант билан вариацияларнинг фарқлари шундаки, вариантлар тилнинг фонетик системасини белгилайди, вариациялар эса бу жиҳатдан нейтралдир.

Вариантлар, одатда, икки фонеманинг кучсиз позицияда мўътадиллашуви натижасида пайдо бўлади, бу икки фонема вариантга нисбатан **гиперфонема** саналади.⁵²

Р.И. Аванесовнинг фикрича, Москва фонологларининг фонема хусусидаги қарашларига асос бўлган таянч нуқта морфемадир. Морфеманинг тузилиши фонема тушунчасининг ҳажмини ва чегарасини белгилаб беради. Шунинг учун ҳам бу мактаб назариясига кўра бир товуш бирлигининг барча кўринишлари шу товушнинг кучли позициядаги асосий кўриниши билан бирга битта фонема саналади... Масалан, [вл дá], [вóды], [на вьду] каби ўзгаришларда [л] ва [ь] кўринишлари <о> фонемасининг вариациялари бўлади, [о // л // ь]

⁵² Бу ҳақда қараг: История... языкознания. Хрестоматия. С. 168.

катори эса битта фонема деб каралади. Бундай қарашда функционал томон ҳам, фонема билан морфема ўртасидаги, бинобарин, фонетик система билан грамматик қурилиш ва луғат бойлиги ўртасидаги узвий алоқадорлик ҳам ҳисобга олинган бўлади. Демак, фонетик система тил структурасига органик суратда қўшилган бўлади.⁵³

С.-Петербург ва Москва фонология мактаблари ўртасидаги фарқларни аниқлаштириб, Р.И. Аванесов шундай дейди: Л.В. Шчерба фонема учун асос бўлган бошланғич нукта сифатида сўз шаклини (“словоформа” ни) олган. Л.В. Шчерба ва унинг шогирдлари тушунчасидаги **фонема кучли позициядагина эмас, балки кучсиз позицияда ҳам фарқланадиган энг кичик товуш бирлигидир.** Масалан, [в л да]даги [л] билан [во́ды] даги [о] иккита мустақил фонемадир. “Бундай қарашда,-дейди Р.И. Аванесов, - товуш бирикларининг, бир томондан, кучли позициядаги функциялари, иккинчи томондан эса кучсиз позициядаги функциялари ўртасидаги тафовутлар ҳисобга олинмай қолади... Бундай ҳолат мазкур концепциянинг жиддий камчилигидир, зеро, тилдаги кичик товуш бирикларининг сўз ва морфемалар қобиғини фарқлаш функциясини изчил ўрганишигина фонологияни анъанавий фонетикадан юқори босқичга кўтарди” .

С.-Петербург (Ленинград) фонология мактабининг яна бир камчилиги шундаки, дейди Р.И. Аванесов, уларнинг концепциясида товуш бирикларининг кучли ва кучсиз позициялардаги белгилари ўзаро тенг бўлиб қолади. Масалан, [ва́да] сўзидаги {л} [дам], [так], [сат] ва бошқа сўзлардаги [а]га тенглаштирилади, натижада [в л да] даги [л] [о]дан узилиб қолади. Фонемага бундай қараш фонетик қурилишнинг грамматик қурилишдан ва луғат бойлигидан узилиб қолишига олиб келади.

1955 йилда Р.И. Аванесовнинг “Вопросы грамматического строя” номли китоби нашрдан чиқади. Бу китобда “Сўз ва морфемалар таркибидаги энг кичик товуш бирлиги” (“Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы”) номли мақола мавжуд бўлиб, унда “Тил структурасида фонетик системанинг ўрни”, “Фонетика ва фонология”, “Энг кичик товуш бирлиги тушунчаси”, “Кучли ва кучсиз фонемалар тушунчаси”, “Фонема катори тушунчаси”, “Фонетик системанинг тил структурасига муносабати” каби масалалар ёритилади.

Тил структурасида фонетик системанинг ўрни ҳақида Р.И. Аванесов шундай дейди: Л.В. Шчерба фонеманинг сўз маъносини фарқлаш хусусияти унинг асосий белгиси эканлигини айтган бўлсада, бироқ бу белгининг, яъни “сўз маъносини фарқлаш хусусияти” нинг характери ҳозирча мавҳум бўлиб қолмоқда. Чунончи, фонеманинг маъносиз бирлик эканлиги барчага маълум. Шундай экан, у қандай қилиб маъноларни фарқлайди? Қандай қилиб маъно билан ассоцияланади? Демак, бу ўринда фонеманинг сўз ёки формалар

⁵³ Юқоридаги асар. 169-бет.

маъносини эмас, балки шу сўз ёки формаларнинг товуш қобигини фарклаш хусусияти ҳақида гапириш тўғрироқдир. Фонема сўзнинг товуш қобигини фарклаш орқали сўз маъносига ишора қилади, фонема билан маъно ўртасидаги алоқа бевосита эмас, билвосита содир бўлади. Сўзлардаги маъно фарқлари эса, шу сўзларнинг мустақил бирлик эканлигидан, турли грамматик категорияларга мансублигидан, турли тушунчаларни ифодалаганлигидан, борлиқдаги турли ҳодисаларни англатганлигидан келиб чиқади. Айрим сўзларда маъно билан товуш ўртасида бевосита алоқа бордек кўриниши мумкин. Масалан, влез (“влез во что-нибудь”) ва слез (“слез с чего-нибудь”) сўзларининг маънолари сўз бошидаги “в” ва “с” товушлари воситасида фарқлангани каби. Аммо бу ўринда “в” ва “с”лар фақат фонемаларгина эмас, балки шу икки сўз бошида қўлланган морфемалар (маъноли қисмлар) эканлигини унутмаслик керак.

III. Москва фонология мактабининг яна бир вакили **Сергей Игнатьевич Бернштейндир** (1892–1970). У 30 - йилларнинг ўрталарида собик Ленинград ва Москва фонологларининг қарашларини синтезлаштиришга ҳаракат қилиб кўради: 1936 йилда Республика конференциясида ўқиш учун маъруза тезисларини ёзади, кейинчалик (1962 йилда) бу тезислар асосида “Фонологиянинг асосий тушунчалари” (“Основные понятия фонологии”) номли мақола тайёрлаб, уни матбуотда эълон қилади. Бу мақолада муаллиф рус тилининг фонологик ва морфологик структураларини параллель равишда уч даражали абстракция терминларида баён этади.

С.И. Бернштейн фикрича, фонсема тилнинг шундай фонологик бирлигики, у тилдаги битта маъноли бирликни бошқа маъноли бирликдан фарклаш учун хизмат қилади. Фонемалар маълум фонетик-морфологик шароитда, яъни “позициялар” да реаллашади.

С.И. Бернштейн фонемаларнинг бир неча даражали турлари бўлишини айтади: 1-даражали фонемалар, унингча, талаффуз-акустика-эшитилишининг шундай комплексидан иборатки, бундай комплекслар тилнинг асосий маъноли бирликларини – сўзларни ва морфемаларни фарқлай оладиган асосий белгилар саналади. Масалан, пруд ва пруды сўзларида иккита фонема – (т) ва (д), пруд ва пруг сўзларида эса битта фонема – (т) бор. С.И. Бернштейннинг 1-даражали фонема ҳақидаги бу фикри ўз моҳиятига кўра Л.В. Щербаининг фонема ҳақидаги тушунчасига ва Москва фонологларининг фонема варианты ҳақидаги қарашларига мос келади; 2-даражали фонема, муаллифнинг фикрича, аниқ морфема ва сўзлар таркибидаги муайян позиция шароитида шу маъноли бирлиқнинг товуш қобигини фарқлайдиган энг кичик товуш элементидир... Бу фикр Прага тилшунослик тўғраги вакиллариининг “архифонема”сига тўғри келади; 3-даражали фонема талаффузга нисбатан олий даражада абстракциялашган товуш типидир: *бегу–бежать, могу–можешь* кабиларда бўлганидек.

IV. Москва фонология мактаби вакилларида яна бири **Петр Саввич Кузнецовдир** (1899–1968). У Р.И. Аванесов назариясини Л.В. Щерба назарияси билан муросага келишилан деб ҳисоблайди. Ўзининг “Фонологиянинг

асосий коидалари” (“Об основных положениях фонологии”, 1959 й.) номли мақоласида П.С. Кузнецов Москва фонология мактаби коидаларини янада ишонarliроқ қилиб асослашга, улардан айримларига аниқлик киритишга ҳаракат қилади. Бундай аниқлик киритишнинг йўлини лингвистик аксиоматикада, яъни исбот талаб қилмайдаган коидалар ва таърифларнинг яратилишида деб билади. Унингча, тилшуносликнинг ҳар бир соҳаси учун ўз аксиоматикаси ишлаб чиқилган бўлиши керак. Фонетикада бундай аксиоматика нутқ товушлари ва тил товушлари таърифларига асосланади. Акустик жиҳатдан бир хил ёки бир-бирига яқин (ўхшаш) бўлган нутқ товушлари тил товушини ҳосил қилади. П.С. Кузнецов фонемаларни ажратишнинг морфологик принципини ҳимоя қилади. У фонемаларни муайян нутқ товушлари синфи деб таърифлайди, бундай нутқ товушларининг бир фонемага мансублиги эса морфема орқали аниқланишини айтади; унингча, “фонемалар фарқи нутқ товушларининг сўз таркибидаги фарқлари асосида белгиланади, сўзлар эса фонемаларнинг маълум тартибда жойлашувидан шаклланган морфемалардан таркиб топади. Шунинг учун фонемаларни морфемаларни фарқловчи дифференциатлар деб номлаш тўғри бўлади”.⁵⁴

V. Москва фонология мактаби вакилларида бўлган Александр Александрович Реформатский (1900–1978) фонологик тизимда интонациянинг ўрнини ёритишга катта ҳисса қўшган олимлардандир. У ўзининг “Прологомены к изучению интонации” (1971) номли асарида интонациянинг грамматик (гапга алоқадор) ва фонетик (фразага алоқадор) аспекти борлигини айтади.

Муаллиф “Яна морфонологиянинг статуси, унинг чегаралари ва вазибалари ҳақида” (1971) номли ишида Н.С. Трубецкойнинг морфонология тил системасининг мустақил сатҳидир, деган қарошига эътироз билдиради. Реформатскийнинг фикрича, “морфонема” тушунчаси, аслида, йўқ нарсас, морфонология эса тил системасига эмас, балки тил меъёрига (нормага) оид тушунчадир.

6-§. Москва фонология мактабининг асосий қарашлари бўйича хулосалар:

1. Москва фонология мактабида фонема назариясининг асосини фонеманинг морфемик аспекти ташкил қилади. Бу мактаб вакиллариининг фикрича, фонема маълум даражада мустақил бўлган, демак, сўз ва морфеманинг товуш қобиғига боғлиқ бўлмаган бирлик эмас, балки сўз ва морфеманинг таркибий элементидир. Бу назариядаги энг муҳим асос морфеманинг бир бутунлигидир. Демак, бу масалада Москва фонологлари И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемага морфологик бирлик сифатида қарошига таянишади.

⁵⁴ Қаранг: История ... языкознания. Хрестоматия. С. 207.

Уларнинг фикрича, фонема морфема таркибида турли позицияда (ҳар хил говушлар билан ёндош ҳолатда ёки ургули бўғинда) қўлланади, шунинг учун морфеманинг талаффузи турлича бўлади. Бу ҳол фонемаларнинг кучли ва кучсиз позициялари ҳақидаги таълимотни юзага келтирган.

2. Кучли позицияда фонема ўзининг асосий кўринишини максимал сақлайди ва шу кўринишида у бошқа фонемага қарама-қарши қўйилади.

Кучсиз позицияда фонеманинг асосий кўриниши ўзгаради. Масалан, унли фонеманинг ургули бўғинда бўлиши шу унли учун кучли позиция (*сад, раз, мат* каби сўзлар таркибида), ургулсиз бўғинда бўлиши эса, кучсиз позиция (*самá, сады́, малы́* каби сўз формалари таркибида) саналади. Кучсиз позицияда унли ўзгаради: *слма, слды, млты* каби.

Ундош фонемалар учун кучли позиция уларнинг унлидан олдин келиши (*водá, бедá* каби), кучсиз позиция эса сўз охирида ёки жарангсиз ундошлар олдида бўлишидир: *кот* ва *код* (талаффузда иккаласи ҳам *кот*), *глас* ва *глаз* (талаффузда иккаласи ҳам *глас*) каби.

3. Позиция тушунчаси билан Москва фонология мактабида вариация ва вариант тушунчалари ҳам боғланади. Масалан, *мат, мать, мят, мять* сўзларидаги “а” нинг оттенкалари шу фонеманинг вариациялари бўлади (перцептив жиҳатдан кучсиз позиция натижаси сифатида); *пруд* ва *прут* сўзлари охиридаги “д” ва “т” эса фонема вариантлари саналади (сигнификатив жиҳатдан кучсиз позиция натижаси сифатида), шунингдек, *сомá* ва *самá, лесá* ва *лисá* сўзларининг биринчи бўғинидаги унлилар ҳам фонема вариантларидир. Шундан маълум бўладики, вариациялар бир фонемага, вариантлар эса иккита ҳар хил фонемага тегишлидир.

4. Икки фонема ўртасидаги дифференциал белгиларнинг кучсиз позицияда йўқолиши Москва фонология мактаби назариясига кўра **нейтрализация** (мўътадиллашув) саналади. Нейтрализация, асосан, бир белги билан фаркланган фонемаларда содир бўлади: *плод* ва *плот* (талаффузда *плот* ва *плот*) каби.

5. Фонемалар тилда фонологик системаларга уюшади, бу системада улар турли зидланишлар (оппозициялар) муносабатида бўлади.

6. “Фонема варианты” тушунчаси Москва фонология мактабида “гиперфонема” тушунчаси билан ҳам боғланади. Масалан: *сомá* ва *самá* (талаффузда: *самá* ва *самá*). Гиперфонема: а / о; *лесá* ва *лисá* (талаффузда: *лисá* ва *лисá*). Гиперфонема: е / и каби.

Савол ва топшириқлар

1. Москва фонология мактабининг фонемага оид назариясига И.А. Бодуэн де Куртенэнинг қайси қарашлари асос бўлган?

2. Москва фонология мактаби вакилларида кимларни биласиз?
3. Фонеманинг морфологик аспектда таърифланишини қандай тушунасиз?
4. Н.Ф. Яковлев “Алфавит тузилишининг математик формуласи” номли мақолаида фонема ҳақида нима дейди?
5. Н.Ф. Яковлев фонема вариантларини қандай типларга бўлади?
6. МФМ вакиллари Р.И. Аванесов ва В.Н. Сидоровлар фонемага қандай таъриф беришган? Уларнинг мустақил ва номустақил товуш турлари ҳақидаги қарашларини шарҳлаб бериш.
7. МФМ назариясида фонемаларнинг кучли ва кучсиз позициялари ҳақида нима дейилган?
8. МФМ назариясидаги вариант ва вариация тушунчаларига изоҳ бериш.
9. МФМ назариясига кўра бир товуш бирлигининг барча кўринишлари шу товушнинг кучли позициядаги асосий кўриниши билан бирга битта фонема саналадими ёки бошқа фонемалар ҳисобланадими?
10. Р.И. Аванесов Л.В. Щербанинг фонемага оид қайси қарашларига қўшилмайди? У бунга қандай изоҳ беради?
11. Р.И. Аванесовнинг “Грамматик қурилиш масалалари” номли китобида фонетик системанинг тил структурасидаги ўрни, фонетика ва фонология, энг кичик товуш бирлиги ҳақида нима дейилган?
12. МФМ вакили С.И. Бернштейн фонемаларнинг бир неча даражали турлари борлигини қандай тушунтиради?
13. МФМ вакили П.С. Кузнецов нутқ товушлари ва тил товушлари ҳақида нима дейди?
14. МФМ вакили А.А. Реформатский фонологик тизимда интонациянинг ўрни, унинг гапга ва фразага алоқадор жиҳатлари хусусида қандай фикр билдирган?
15. А.А. Реформатский морфонология ва морфонема тушунчаларига қандай муносабат билдирган?
16. МФМ назариясининг таянч асослари - фонемаларнинг кучли ва кучсиз позициялари, вариант ва вариация тушунчалари, нейтралзация, гиперфонема, фонеманинг морфологик аспекти ва бошқалар ҳақида маълумот бериш.

Таянч тушунчалар

Фонемаларнинг сўз маъноларини фарқлаш функцияси – фонемаларда тилнинг маъноли элементларини фарқлаш учун хизмат қилиш вазифасининг мавжудлиги, уларнинг ижтимоий аҳамиятга молик товушлар эканлиги.

Фонемаларнинг биринчи тип вариантлари – фонемаларнинг маъно фарқлаш вазифасини бажарадиган кўринишлари.

Фонемаларнинг иккинчи тип вариантлари – фонемаларнинг бир-бири билан бирикиши натижасида юзага келадиган комбинатор оттенкалари.

Мустақил товушлар – сўзларни фарқлайдиган товушлар (демак, фонемалар).

Номустақил товушлар – фонемаларнинг фонетик қуршов таъсирида юзага келадиган кўринишлари.

Фонеманинг кучли позицияси – фонеманинг сифат белгиларини кўп ўзгартирмайдиган позиция. Бундай позицияда фонеманинг асосий (типик) оттенкаси қатнашади.

Фонеманинг кучсиз позицияси – фонеманинг нотипик кўринишларини юзага келтирувчи позиция. Бундай кўринишлар МФМ назариясига кўра вариация ва вариантларга ажратилади.

Вариант – икки фонеманинг кучсиз позицияда мўътадиллашуви (нейтрализацияси) натижасида юзага келадиган бир хил кўриниши.

Вариациялар – бир фонеманинг кучли ва кучсиз позицияларда юзага келадиган ҳар хил кўринишлари .

Гиперфонема – нейтрализация маҳсули бўлган вариантга алоқадор икки фонема (фонемалар гуруҳи). Масалан: *туб* ва *туп* сўзлари охиридаги б/п фонемалари талаффузда юзага келган “П” вариантыга нисбатан гиперфонема саналади.

Энг кичик товуш бирлиги – сўз ёки морфема таркибида бошқа бўлақларга ажралмайдиган, аммо шу сўз ёки морфеманинг товуш қобигини фарқлайдиган энг кичик товуш элементи.

Фонеманинг морфемик аспекти – фонеманинг сўз ёки морфема таркибидаги элемент сифатида қаралиши.

7-§. Прага тилшунослик тўғарагида тилнинг товуш томонига оид қарашлар

I. Фонологиянинг илмий предмет сифатида шаклланишида Прага тилшунослик тўғараги номи билан маълум бўлган функционал тилшунослик мактабининг ўрни каттадир. Бу мактаб 1926–1952 йиллар орасида фаолият кўрсатган . Унинг вакиллари қаторида чех олимлари В. Матезиус, Б. Трка, Б. Гавранек, Й. Вахек, Я. Мукаржовский, В. Скаличка, Й. Коржинек, рус олимлари Н.С. Трубецкой, Р.О. Якобсон, С.О. Карцевский ва бошқалар бўлган. Мазкур мактаб вакилларининг асосий назарий қарашлари “Прага тилшунослик тўғараги тезислари”да (1929 й.),⁵⁵ шунингдек қатор

⁵⁵ Theses . “ Travaux du cercle linguistique du Prague ”. I. Prague , 1929 . (Тезислар славяншуносларнинг I - съезди муносабати билан нашр қилинган) .

мақолаларда⁵⁶ ўз ифодасини топган. Бу назариянинг асосини тилга функционал система сифатида қараш ғояси ташкил этади: «Тил инсон фаолияти махсули эканлиги билан бирга, айти пайтда, маълум мақсадга йўналтирилган бўлади. Нутқий фаолиятнинг алоқа воситаси сифатидаги тахлили шуни кўрсатадики, ифодалаш сўзловчининг энг оддий мақсадидир... Шунинг учун лисоний тахлилга функционал нуқтаи назардан ёндашиш керак», - дейилади бу мактаб тезисларида.⁵⁷ Тилга функционал система сифатида қараш ғояси мазкур мактаб асосчиси В.Матезнус (1882 - 1945) ишларида ҳам алоҳида таъкидланади. Унинг “Умумий тилшунослик асосида ҳозирги инглиз тилининг функционал тахлили” (1961, вафотидан сўнг нашр бўлган) асарида тил элементлари тадқиқотига шу элементларнинг тил воситасида бўладиган алоқамулукот жараёнидаги ролига қараб ёндашиш кераклиги айтилади.

II. Прага тилшунослик гўрагининг лингвистик концепциясида иккинчи муҳим жиҳат ҳам бор: бу мактаб вакиллари тилшунослик масалалари доирасига структура муаммоларини олиб киришади. Б.Трнканинг структурал тилшуносликка оид қуйидаги қарашлари бунинг далили: а) тил системасидаги айрим элементлар ва улар ўртасидаги муносабатлар масаласи тилшуносликнинг асосий ва мустақил предметидир; б) бундай элементлар ва улар ўртасидаги муносабатлар ўзаро алоқада бўлган коррелятив тушунчаларни ҳосил қилади; в) структурализм тилшуносликнинг бир оқими сифатида тилга белгилар системаси сифатида қарайди, бундай белгилар системаси ва унинг реализацияси маълум жамоа учун мажбурий бўлиб, специфик қонуниятлар томонидан тартибга солинади.⁵⁸

III. Мактабнинг структуравий-функционал концепцияси тилнинг товуш жиҳатларини тадқиқ этишга бағишланган ишларда кўпроқ кўзга ташланади. Бу концепцияга кўра фонологияда тил товушларининг акустик образларига, уларнинг система ичидаги алоқа-муносабатларига, демак, функционал система элементи сифатидаги тавсифига алоҳида эътибор қаратилиши керак.⁵⁹ Шундан қелиб чиқиб, фонологиянинг вазифа доираси қуйидагича белгиланади:

⁵⁶ Матезнус В. Куда мы пришли в языкознании // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М., 1960. С. 86-91. Трнка Б. и др. К дискуссии по вопросам структурализма // Звегинцев В.А. Южоридаги асар. 100 – 110-бетлар. Скаличка В. Копенгагенский структурализм и «Пражская школа» // Звегинцев В.А. Южоридаги асар. 92 – 99-бетлар.

⁵⁷ Каранг: Тезиси Пражского лингвистического кружка // Звегинцев В.А. . История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях . Часть II. М : Учпедгиз , 1960. С. 69.

⁵⁸ Трнка Б. К дискуссии по вопросам структурализма // Звегинцев В.А. Кўрсатилган асар. 100- 101-бетлар.

⁵⁹ Бу ҳақда қаранг : Тезиси Пражского лингвистического кружка // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях . Часть II. М : Учпедгиз , 1960. С. 72-73.

1. Энг оддий ва аҳамиятли акустик-артикуляцион образларни (фонемаларни), улар ўртасидаги алоқа-муносабатларни аниқлаш орқали муайян тилнинг структуравий схемасини белгилаш. Бунда, хусусан, фонологик корреляцияларга алоҳида эътибор бериш талаб қилинади .

2. Муайян тилдаги фонемаларнинг бирикиш имкониятларини, шунингдек, фонема вариацияларининг гуруҳланиши ва тарқалиш даражасини аниқлаш .

3. Муайян тилдаги фонемаларнинг қўлланиш даражасини, уларнинг функционал жиҳатларини ўрганиш .

IV. Прага функционал тилшунослиги мактабида морфонология масалаларига ҳам алоҳида ўрин берилган. Бу назарияга кўра славян тилларида морфонема биринчи даражали аҳамиятга эгадир. У (морфонема) бир морфема таркибида ўзаро алмашилиб келадиган икки ёки ундан ортиқ фонема образидир. Бундай алмашинув морфологик структура хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, рус тилидаги к/ч морфонемаси *рука, ручной* сўзларидаги к ва ч фонемалари комплексидан таркиб топади .

Прага тилшунослик мактаби тавсиясига кўра, бир тилда мавжуд бўлган барча морфонемалар ҳамда уларнинг морфема таркибидаги ўринлари синхрон планда аниқлаб чиқилиши керак . Бу ишни барча славян тиллари миқёсида амалга ошириш славяншуносликдаги энг муҳим масалалар каторида қаралиши лозим .

8-§. Н.С. Трубецкойнинг фонологик назарияси

I. Прага функционал тилшунослиги мактаби вакиллариининг ишларида тилшунослик фанининг XX асрдаги тараққиётини белгилаб берган кўпгина концепциялар шакллантирилган. Шулардан бири Николай Сергеевич Трубецкойга мансубдир. У ўзининг немис тилида ёзилган ва 1960 йилда рус тилига таржима қилинган “Фонология асослари” китобида фонология назариясини қарама-қаршилиқлар бирлиги диалектикаси асосида шакллантирган.⁶⁰ *Бу назарияга кўра, фонологик системада асосий ролни фонемалар эмас, маъно фарқловчи оппозициялар бажаради: оппозициялар система таркибида маълум тартиб ва структура ҳолатида (атоқалар ва боғланишлар муносабатида) бўлиб, фонемаларнинг фонологик моҳият касб этишига шароит яратади.*⁶¹ Шу ғояга таяниб, Н.С. Трубецкой фонологик оппозицияларнинг уч принцинга асосланган қўйидаги таснифини ишлаб чиқади: 1) *опозиция билан оппозициялар системаси ўртасидаги муносабатга кўра*: бир ўлчовли, кўп ўлчовли, пропорционал ва яққаланган оппозициялар; 2) *опозиция*

⁶⁰ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.

⁶¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. С.74.

аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра: приватив, градуал ва эквиволент оппозициялар; 3) *оппозиция аъзоларининг маъно ажратилиш кучига ва шу аъзоларнинг турли позициядаги хизматига кўра:* доимий оппозициялар ва нейтраллашувчи оппозициялар. (“Таянч тушунчалар”даги изоҳларга қаранг.)

Э с л а т м а: Н.С. Трубецкойнинг бу таснифи ва унга асос бўлган оппозициялар методи ўзбек тилига дастлаб проф. А. Абдуазизов томонидан татбиқ этилган.⁶²

II. Н.С. Трубецкой назариясининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, унда фонема билан товуш (аниқ физик бирлик) ўртасидаги алоқадорлик ҳам ўз ифодасини топган. Н.С. Трубецкойнинг таъкидлашича, оппозиция аъзоси сифатидаги фонема аниқ товушга тенг эмас, чунки товушлар фонемаларнинг моддий рамзлари, холос. Фонема турли позицияда ана шу товушлардан бири шаклида реаллашади. Бундай товушларни у *фонема вариантлари* деб номлайди. Унингча: а) икки товуш бир хил позицияда қўлланиб, сўз маъносини ўзгартирмаса, улар бир фонеманинг *факультатив вариантлари* саналади.⁶³ Факультатив вариантларнинг бундай талқинини ўзбек тилининг айрим товушларига татбиқ этиб кўрайлик. Чунончи, ўзбек тилининг “ф” ва “п” товушлари сўз ўртасида (демак, бир хил позицияда) баъзан бирининг ўрнида иккинчиси қўлланади: *улфат* ва *улпат* каби. Бундаги “ф” ва “п” товушлари битта “ф” фонемасининг икки хил кўриниши – факультатив вариантларидир. Айни шундай қўлланиш *қармоқ* сўзининг фонетик таркибида ҳам юз беради: *қармоқ* ва *қалмоқ* (р-л) каби. Бундаги товуш алмашинуви ҳам сўз маъносини ўзгартираётгани йўқ, демак, ундаги “р-л”-лар “р” фонемасининг факультатив вариантлари, холос.

Фонемаларнинг факультатив вариантларидан, баъзан, услубий мақсадларда фойдаланилади, шунга кўра улар *услубий (стилистик) вариантлар* деб ҳам юритилади; б) икки товуш бир хил фонетик позицияда қўлланиб, сўз маъносини ўзгартирса, улар ҳар хил фонемаларнинг вакиллари саналади. Масалан, *қул* ва *қўл* сўзларидаги “у” ва “ў” товушлари бир хил фонетик позицияда (сўз ўртасида, “к” ва “л” ундошлари орасида) қўлланиб, шу икки сўзнинг маъносини фарқламоқда, шунга кўра улардан бири “у” фонемасининг, иккинчиси эса “ў” фонемасининг *қул* ва *қўл* сўзларидаги вакиллари ҳисобланади; в) акустик-артикуляцион жиҳатдан қариндош бўлган икки ёки бир неча товуш (масалан, у 1, у 2...) бир хил позицияда учрамаса (бирининг ўрнида иккинчиси қўлланилмаса), улар бир фонеманинг *комбинатор вариантлари* (ёндош товушлар таъсирида ўзгарган кўринишлари) саналади. Масалан, *қул* (олд катор “у”) - *қул* (орқа катор “у”)

⁶² Қаранг: Баскаков Н.А., Содиков А.С. Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик.. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 41-61-бетлар. Яна: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 29-35-бетлар.

⁶³ Қаранг: Н.А. Баскаков, А.С. Содиков, А.А. Абдуазизов. Умумий тилшунослик. 37-бет.

товушлари битта “у” фонемасининг иккита комбинатор вариантларидир: улар бир хил позицияда бир-бирини алмаштира олмайди, бунга ёндош товушларнинг (“кул” даги “к” нинг ва “кул” даги “қ” нинг) акустик-артикуляцион хусусиятлари йўл бермайди. Бундай ҳолат “х” ундошида ҳам учрайди: у икки унли орасида (интервокал ҳолатда) жарангли, бошқа ҳолатларда эса жарангсиздир.⁶⁴

III. Н.С. Грубецкой бир мустақил фонемани ва фонемалар бирикмасини аниқлаш бўйича ҳам қатор қоидаларни берган. Улардан муҳимлари қуйидагилар:

1) икки товуш бирикмасининг компонентлари икки бўғинга алоқадор бўлмаса (икки бўғинга ажралмаса), бундай бирикма яхлит бир фонема саналади. Масалан, ўзбек тилидаги ж (“дж”), ч (“тш”) ва рус тилидан ўзлаштирилган сўзларда учрайдиган ц (“тс”) товуш бирикмаларининг ҳар бири алоҳида фонемалардир, чунки уларнинг компонентлари (“дж” даги д ва ж, “тш” даги т ва ш, “тс” даги т ва с) бошқа-бошқа бўғинларга ажратилмайди, шунга кўра бундай бирикмали фонемалар аффрикаталар саналади, уларнинг мустақил фонемалиги портловчи ва сирғалувчи ундошлар билан оппозицияга киришувида ҳам намоён бўлади: д (портловчи фонема) – ж (“дж” қоришиқ фонема, аффриката) – ж (сирғалувчи фонема). Қиёс қилинг: *дон – жон; дала – жала* каби; т (портловчи) - ч (қоришиқ фонема, аффриката) - ш (сирғалувчи). Қиёс қилинг: *тўп – чўп; от – оч – ош* каби;

2) товушлар гуруҳини биргаликда артикуляция қилиш мумкин бўлса ва талаффуз давомида аста-секин сусайиш ёки қисқариш рўй берса, бундай товушлар гуруҳи бир мустақил фонема саналади. Масалан, “дж” даги биринчи элемент (“д”) портлаш билан бошланиб, аста-секин сусаяди ва сирғалувчи “ж”га кўчади. Демак, бу фонемадаги (аффрикатадаги) ҳар икки компонент (элемент) бирликда талаффуз қилинади ва шунга кўра дж (ж) битта фонема саналади. (Бу қоида 1- қоидадан тўлдиради), қолган аффрикаталар ҳам шу қоидага мосдир.

Юқоридаги икки қоида инглиз тилидаги дифтонгларга - *ei, ou, ai, au, oi, iə...* каби унли фонемаларга ҳам татбиқ этса бўлади, чунки улар ҳам икки компонентдан таркиб топган яхлит фонемалардир;

3) чўзиқлиги ўша тилдаги бошқа фонемаларнинг чўзиқлигига тўғри келган товуш бирикмалари бир фонеманинг вакили сифатида қаралиши мумкин. Одатда, дифтонгларнинг чўзиқлиги ўша тилдаги (масалан, инглиз тилидаги) чўзиқ унли фонемаларнинг чўзиқлигига тенг келади;

⁶⁴ Қаранг : Атамирзаева С.А., Агзамов С.А. Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиометрии. Ташкент: Фан, 1972. С. 17; Яна қаранг : Баскаков Н.А., Соликов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. 37-бет.

4) тўртинчи коида юқоридаги уч коидани ўз ичига олади ва ўша фонемалар учраган ҳолатда бошқа фонемалар бирикмаси учрамаслигини назарда тутлади. Шу коидалар асосида ўзбек тилидаги [и + й], [о + а], [а + й], [у + й], [о + в] каби товуш бирикмаларини дифтонглар сифатидаги мустақил фонемалар деб бўлмайди, чунки уларнинг ҳар икки элементи баъзи сўзларда икки бўғинга ажралади ва артикуляцион жihatдан уили + ундош ёки ярим унли бирикмаси бўлиб, бир артикуляцияга эга эмас. Улар учраган ҳолатда бошқа фонемалар бирикмалари ҳам учрайди. Шу туфайли бу бирикмаларнинг баъзи сўзларда бир бўғинда бўлишини ҳисобга олиб (масалан, *чай, лой, тиймоқ, суймоқ, тарнов* каби), уларни “алдамчи дифтонглар”, “сохта дифтонглар” (“ложные дифтонги”) деб қараш мумкин бўлади. Бундай “сохта дифтонглар” да биринчи унли элемент эмас, балки иккинчи элемент (ундош ёки ярим унли – сонор товуш) бўғин ҳосил қилиш вазифасини бажаради;

5) оддий фонемалар мустақил фонемалардир;

6) бирикмали фонеманинг (масалан, дифтонгнинг) бирор элементи бошқа фонеманинг комбинатор вариантга тўғри келса, бундай бирикма маълум фонеманинг вакили деб қаралиши мумкин (бу коида 3-коиданинг таърифи).

Изоҳ: 5 – 6-коидалар аввалги тўрт коидага зид бўлиб, назарий жihatдан аҳамиятли эмас, чунки товушлар бирикмасидан таркиб топган мустақил фонемаларни “оддий” эмас, балки “мураккаб” дейиш тўғрироқ бўлади. Товушлар бирикмасининг бир элементи бошқа фонеманинг бирор компонентга тўғри келса, уни ўша фонеманинг вакили дейиш тўғри бўлмайди, чунки гап бир элемент хусусида эмас, балки ҳар икки элемент хусусида боряпти. Масалага бундай қараш барча дифтонглар мустақил фонемалар эмас, балки бошқа унли фонеманинг вакилидир деган хулосага олиб келади. Аслида эса унли фонемалар ва дифтонглар алоҳида мустақил фонемалардир, улар биргаликда тилнинг вокализм системасини ташкил этади;⁶⁵

7) бир товуш ёки товушлар бирикмаси юқоридаги коидаларга бўйсунса, улар бир-бирларига нисбатан фонеманинг факультатив ёки комбинатор вариантлари муносабатида бўлса, бунда ўша товушлар гуруҳи ёки бир товуш ўша фонемалар бирикмасининг вакили бўлади. Бу коида ҳам аввалги коидаларга зиддир, чунки 1-4-коидаларда Н.С. Трубецкой мустақил фонемаларни аниқлашга уринган бўлса, энди ўша коидаларга бўйсунувчи товушлар гуруҳи ёки бир товушни фонемалар бирикмасининг вакили сифатида қарашни таклиф этмоқда.

⁶⁵ Бу ҳақда қаранг : Н.А. Баскаков , А.С. Содиков , А.А. Абдувазизов . Умумий тилшунослик. 39-бет.

Ўқоридаги камчиликларга қарамай, Н.С. Трубецкойнинг мустақил фонема ва фонемалар гуруҳини аниқлаш бўйича қоидалари ҳар хил тиллардаги хусусиятларни аниқлашда катта аҳамиятга эгадир.⁶⁶

IV. Н.С. Трубецкой тилнинг фонология ва морфология босқичлари ўртасида морфонология босқичи ўрин олишини ва бу босқич фонологик воситаларнинг морфологик жиҳатдан ишлатилишини текшириши зарурлигини таъкидлайди. Морфонологиянинг асосий бирлиги деб, фонемаларда ўрин алмашувчи “комплекс образ - морфонема” ни кўрсатади. Масалан, рус тилидаги *рука – ручка* (к/ч), *берегу– беречь* (г/чь) каби. Булардаги к/ч, г/чь алмашувлари морфонема саналади. Ўзбек тилида бундай мисоллар жуда кам учрайди: *суст-сусаймоқ, ўқи- ўқув, сез-сескан, онг- англа* каби.⁶⁷

Савол ва топшириқлар

1. Прага тилшунослик тўғараги қайси йилларда фаолият кўрсатган? Бу тўғарак вакилларида кимларни биласиз?

2. Прага тилшунослик тўғараги назариясининг асосини қандай ғоялар ташкил этади?

3. Структуравий-функционал концепциянинг моҳияти ҳақида маълумот беринг.

4. Структуравий-функционал концепция талабларига кўра фонологиянинг қандай вазифалари белгиланган?

5. Прага тилшунослик мактабида морфонология масалаларига қандай ўрин берилган?

6. Морфонема нима?

7. “Фонология асослари” китобининг муаллифи ким?

8. “Фонология асослари” китобида баён этилган фонология назариясининг асосини нима ташкил этади?

9. Қарама-қаршиликлар бирлиги диалектикаси ҳақида маълумот беринг.

10. Фонологик оппозиция (фонологик зидланиш) нима? Бундай зидланишни ўзбек тилидаги квазимонимлар (минимал жуфтликдаги сўзлар) мисолида тушунтиринг.

11. Фонологик оппозицияларнинг фонологик системадаги ўрни ва ролини қандай тушунасиз?

12. Н.С. Трубецкойнинг фонологик оппозициялар таснифи қандай принципларга асосланган? Бу принципларнинг номланиши ва моҳияти?

13. Бир ўлчовли ва кўп ўлчовли оппозициялар қандай фарқланади? Пропорционал ва яққаланган оппозициялар-чи?

⁶⁶ Қарағ: Баскаков Н.А. ва б. Кўрсатилган дарслик. 40-бет.

⁶⁷ Ҳа жойда.

14. Оппозиция аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра зидланишнинг қандай турлари бор? Улар ўзаро қандай фарқланади?

15. Доимий ва нейтраллашувчи (мўътадиллашувчи) оппозициялар қандай фарқланади?

16. Н.С.Трубецкойнинг фонологик оппозициялар таснифини ўзбек тилига ким татбиқ этган?

17. Фонологик бўлмаган оппозицияни қандай тушунасиз?

18. Фонеманинг факультатив варианты ҳақида маълумот беринг.

19. Фонеманинг факультатив варианты (баъзан мажбурий вариантлари ҳам) нима учун услубий вариант дейилади?

20. Комбинатор оттенка ҳақида маълумот беринг.

21. Қандай ҳолатларда икки товуш бирикмаси яхлит бир фонема саналади?

23. Оддий ва мураккаб фонемалар қандай фарқланади?

24. А.С. Трубецкой тилнинг морфонология босқичи ҳақида нима дейди?

Таянч тушунчалар

Функционал тилшунослик – тилга функционал система сифатида қараш ғоясига асосланган тилшунослик. Функционал тилшуносликда, хусусан, унинг фонологияга оид қисмида тил товушларининг акустик образларига, уларнинг система ичидаги алоқа-муносабатларига, демак, функционал система элементи сифатидаги тавсифига алоҳида эътибор берилади.

Структурал тилшунослик – тилшуносликнинг ўз текшириш предметини тил тизимидаги ички муносабатлар ва алоқалар билан чегараловчи, тилнинг тафаккур ва жамият билан муносабатлари каби масалаларни четлаб ўтувчи соҳаси.

Морфонема – бир морфема таркибида ўзаро алмашилиб келадиган икки ёки ундан ортиқ фонема образи. Рус тилидаги *рука* ва *ручной* сўзларининг ўзак морфемаси таркибида қўлланувчи к/ч морфонемаси бунга мисол бўлади.

Морфонология – тилшуносликнинг морфология билан фонетиканинг алоқаларини ўрганувчи бўлими. Бу бўлим морфемаларнинг фонологик тузилишини ҳамда уларнинг кўшилиши натижасида морфема тузилишида юз берадиган товуш ўзгаришларини ўрганади. Морфонема ҳам шу бўлим предмети саналади.

Фонологик оппозиция – икки сўзнинг маъноларини бир-бирдан фарқлаш учун хизмат қиладиган товушлар ўртасидаги қарама-қаршилиқ (фонологик зидланиш). Масалан, и-у унлилари оппозициясидаги “лабланмаган” ва “лабланган” белгилари ич ва уч сўзларининг маъноларини фарқлаш учун хизмат қилмоқда.

Бир ўлчовли оппозиция. Бунда оппозициялар системаси таркибидаги бир оппозиция аъзоларига хос бўлган белгилар йиғиндиси шу система таркибидаги бошқа оппозицияларнинг аъзоларида учрамайди. Мас.,(п-б)даги “лаб-лаб, портловчи” белгилари йиғиндиси (т-д) оппозициясида йўқ, (т-д) даги “тил олди, портловчи” белгилари йиғиндиси (к-г) оппозициясида йўқ, (к-г)даги “тил орқа, портловчи” белгилари йиғиндиси “с-з” оппозициясида йўқ, (с-з)даги “тия олди-денталь, сирғалувчи” белгилари йиғиндиси (ш-ж) оппозициясида йўқ, (ш-ж)-даги “тил олди –танглай, сирғалувчи” белгилари йиғиндиси эса (ч-дж) оппозициясида йўқ, демак, бу система таркибидаги оппозициялардан бирортасида учинчи аъзо учрамайди.

Бир ўлчовли оппозициялар баъзан “билатераль оппозициялар” деб ҳам номланади.⁶⁸

Кўп ўлчовли оппозициялар. Бунда бир оппозиция аъзоларидаги белгилар йиғиндиси шу системадаги бошқа оппозиция аъзоларига ҳам хос бўлади. Мас., (б-д) даги “портловчи-жарангли”лик белгилари йиғиндиси (д-г) оппозициясида ҳам бор, шунинг учун (б-д) оппозицияси таркибига учинчи аъзо сифатида “г”ни ҳам қўшиш мумкин (б-д-г каби).

Яккаланган оппозиция (“противопоставление изолированное”). Бундай оппозиция аъзолари ўртасидаги алоқа бошқа оппозицияларда такрорланмайди. Мас., ўзбек тилидаги (л-р) оппозициясига хос “ён сонант-титрок сонант” фарқланиш белгиси бошқа бирор оппозицияда йўқ.⁶⁹

Пропорционал оппозициялар. Бунда бир оппозиция аъзоларидаги фарқланиш белгилари шу системадаги барча оппозицияларнинг аъзоларига ҳам хос бўлади. Мас., “жарангсиз-жарангли”лик фарқланиш белгиси шу белги асосида таркиб топган корреляция (система) таркибидаги барча оппозицияларнинг аъзоларида бор: п-б (жарангсиз-жарангли), т-д (жарангсиз-жарангли), с-з (жарангсиз-жарангли), ф-в (жарангсиз-жарангли), к-г (жарангсиз-жарангли), ш-ж (жарангсиз-жарангли), ч-дж (жарангсиз-жарангли), х-ғ (жарангсиз-жарангли) каби.

Приватив оппозиция. Бундай оппозиция аъзоларидан бирида бор бўлган белги шу оппозициянинг иккинчи аъзосида бўлмайди: “б”даги “жаранглилик” белгиси “п” да йўқ, “д”даги “жаранглилик” “т”да йўқ. Демак, бундай оппозиция аъзоларидаги белгилар бир-бирини инкор этишга (инкорни инкор қонунига) асосланади: б-п (жарангли-жарангсиз), д-т (жарангли-жарангсиз), т-с (портловчи - сирғалувчи) каби.

⁶⁸ Бу ҳақда қаранг: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С.282, 369.

⁶⁹ Бу ҳақда қаранг: Абдувазизов А.Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент.: Ўқитувчи, 1992. 31-бет.

Градуал (погонали) оппозиция. Бундай оппозиция фонемалардаги фарқланиш белгисининг даражаланишига асосланади. Мас., и-э-а, у-ў-о унлиларида ана шундай даражаланиш бор: и(тор)- э(ўрта кенг)- а(қуйи кенг); у(тор)-ў(ўрта кенг)-о (қуйи кенг)каби. Буларнинг барчасида тил билан танглай орасидаги масофа “тор”дан “кенг”га қараб даражаланиб бормоқда. Даражаланиш хусусияти ундошлардан таркиб топган оппозицияларда ҳам учрайди: т(портловчи) -ч(қоришик) -- ш (сирғалувчи) каби. Бунда қоришик “ч”даги “портлаш-сирғалиш” белгиси унинг портловчи “т” билан сирғалувчи “ш” ўртасига қўйилишини тақозо қилади. Градуал характердаги зидланиш (б-д-г), (п-т-к) оппозицияларида ҳам мавжуд: б (лаб-лаб)-д (тил олди -денталь)-г (тил орқа); п (лаб-лаб) -т (тил олди-денталь) – к(тил орқа). Булардаги градация артикуляция ўрнининг лабдан тилнинг орқа қисмига қараб кўчиб бориш даражаси билан белгиланади.

Эквивалент оппозиция. Бундай оппозиция аъзоларида асосий фарқловчи белгидан ташқари, яна битта қўшимча фарқловчи белги ҳам мавжуд бўлади.⁷⁰ Мас., ўзбек тилидаги “и” ва “у” унлилари “лабланмаган ва лабланган” фарқланиш белгиси асосида (и-у) оппозициясини ҳосил қилади, аммо бу оппозиция аъзоларида қўшимча фарқланиш белгиси ҳам бор: и(лабланмаган, олд қатор)- у (лабланган, орқа қатор) каби. Булардаги “лабланмаган, олд қатор” белгилари “лабланган, орқа қатор” белгиларига тенг қийматли белгилар сифатида қарама-қарши қўйилади.⁷¹ Бундай ҳолат (э-ў), (а-о) оппозицияларида ҳам кузатилди. Ўзбек тили ундошлари тизимидаги (т-ш), (д-ж) зидланишлари ҳам эквивалент оппозициялар саналади, чунки уларда ҳам зидланиш икки белгига асосланган: т(тил олди – тиш, портловчи) – ш (тил олди –танглай, сирғалувчи) = т-ш оппозицияси; д (тил олди-тиш, портловчи) – ж (тил олди танглай, сирғалувчи) = д-ж оппозицияси каби.

Доимий оппозиция. Бундай оппозиция аъзолари барча позицияларда ўз фарқланиш белгиларини йўқотмайди. Ўзбек тилидаги (п-т), (с-ш) оппозицияларида шундай ҳолат кузатилади. Қиёс қилинг: *пахта* – *тахта* (сўз бошида, унлидан олдин), *ота* – *ота* (интервокал ҳолатда), *топмоқ* – *тотмоқ* (сўз ўртасида, сонордан олдин), *ип* – *ит* (сўз охирида); *сим-шим* (сўз бошида, унлидан олдин), *асир* – *ашир* (интервокал ҳолатда), *осмоқ* – *ошмоқ* (сўз ўртасида, сонордан олдин), *тус* – *туш* (сўз охирида) каби. Бундай доимийлик, барқарорлик оппозициянинг ҳар иккала аъзоси жарангсиз бўлганда кўпроқ учрайди.

⁷⁰ Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов. С.371.

⁷¹ Журавлев В.К. Дiachроническая фонология. М: Наука, 1986. С.78.

Зидланишнинг бу тури айрим манбаларда “констант оппозиция” деб ҳам номланади.⁷²

Нейтраллашувчи (мўтадиллашувчи) оппозиция. Бундай оппозиция аъзолари кучли позицияда (мас., ундошлар сўзнинг бошида, икки унли орасида ёки унлидан олдин қўлланганда) ўзларининг фарқланиш белгиларини йўқотмайди: *бол* ва *пол* (б-п), *дор* ва *тор* (д-т) каби. Кучсиз позицияда (мас., сўз охирида) эса улар нейтраллашади: “туб”даги “б” ундоши жарангсиз “п” тарзида (туб > туп каби), “қал”даги “д” эса жарангсиз “т” тарзида (қад > қат каби) талаффуз қилинади, натижада, “б-п” ва “д-т”га хос “жарангли-жарангсиз”лик фарқланиш белгиси йўқолиб, шу фонемаларга хос умумий (интеграл) белгилар – “б-п”даги “лаб-лаб, портловчи”лик, “д-т”даги “тил олди-денталь, портловчи”лик хусусиятлари сақланади. Кучсиз позициядаги нейтраллашув туфайли юзага келган товуш ўзаро зидланишда бўлган иккала фонеманинг бир умумий вакили – *варианти* саналади, фонемаларнинг ўзлари эса вариантга нисбатан *архифонема* бўлади: “б/п” архифонемасининг варианты “П” (*туб* ва *туп* сўзларида), “д/т” архифонемасининг варианты “Т” (*қад* ва *қат* сўзларида), “з/с” архифонемасининг варианты “С” (*муз* ва *тус* сўзларида) бўлгани каби.

Кучсиз позицияда нейтраллашган фонемаларнинг фонетик табиати фарқланмаса ҳам, уларнинг оппозициядаги фонологик қиймати сақланади. Бу ҳол фонеманинг соф фонетик жиҳати эмас, лингвистик-функционал моҳияти тил учун этакчи омил эканлигидан далолат беради.

Фонологик бўлмаган оппозиция – икки сўзнинг маъноларини бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилмайдиган товушлар ўртасидаги соф фонетик зидланиш, масалан, *қул* ва *қул* сўзларидаги “у” биринчи сўзда олд қатор унли, иккинчи сўзда эса орқа қатор унли тарзида талаффуз қилинади, аммо бундай зидланиш *қул* ва *қул* сўзларининг маъноларини бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилмайди, чунки бундай зидланишнинг фонологик қиймати йўқ.

Фонеманинг факультатив вариантлари – фонеманинг бир хил позицияда ўзаро алмашиниб қўллана оладиган икки хил кўриниши. Улар сўз маъносини ўзгартирмайди: *қалмоқ* – *қармоқ* (факультатив вариантлар-л/р) каби.

Аффрикаталар – коришиқ ундош товушлар: ўзбек тилидаги ч (т+ш) ва ж (д+ж) фонемалари шундай аффрикаталардир. Аффрикаталар таркибидаги товуш компонентлари сўз таркибидаги бир бўғинга алоқадор бўлиб, бошқа-бошқа бўғинлар таркибига қирмайди. Товушлар гуруҳи (товуш компонентлари) биргаликда артикуляция қилинади ва яхлит ҳолда бир бўғин таркибида

⁷² Журавлев В.К. Дiachроническая фонология. С. 96. *Яна қarang:* Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. С. 370.

катпашади. Шунинг учун улар (товушлар бирикмасидан таркиб топган аффрикаталар ёки дифтонглар) мураккаб фонемалар саналади.

9-§. Америка дескриптив тилшунослигида фонология назарияси

Америка дескриптив тилшунослиги структурал лингвистиканинг Америкадаги кўринишидир. Структурал тилшуносликнинг бу кўринишига Америка тилшунослари Э. Сепир (1884-1939) ва Л. Блумфилд (1887-1949) асос солишган.⁷³

Дескриптив (лот. *Deskriptivus* - тавсифий) тилшуносликнинг юзага келиши Америкадаги хиндиларнинг тилларини тадқиқ қилиш эҳтиёжи билан боғлиқдир. Маълумки, бу тилларнинг тузилишида хинд-европа тилларидан фарқи жиҳатлар анча кўп, уларни одатдаги методлар воситасида тадқиқ қилиш учун манба бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган ёзма ёдгорликлар ҳам йўқ. Бу ҳол Америка тилшуносларини маҳаллий тилларни тадқиқ қилишнинг янги методларини излашга, натижада жонли тилни бевосита кузатиш орқали улардаги турли шаклларни (формаларни) дешифровка қилиш усулларини кашф этишга олиб келган. Бунда дескриптивистлар тилни нутқий ифодалар мажмуи тарзида тасаввур қилишган, шунинг учун тадқиқотнинг объекти сифатида ана шу ифодалар мажмуини танлашган. Айни шу усул фонологик даражадаги икки (ёки бир неча) элемент ўртасида уч хил типдаги алоқа-муносабатлар мавжудлигини аниқлаш имконини берган. Бундай типлар тилшуносликда *дистрибуция моделлари (тавсифлаш моделлари)* деб номланган.

Биринчи моделда икки (ёки бир неча) элемент бир хил қуршовда ўзаро зидланиш муносабатида бўлиб, маъноларни фарқлаш имконини беради. Буни ўзбек тили материали мисолида қуйидагича изоҳлаш мумкин: *охир* ва *огир* сўзлари ўртасидаги “х” ва “г” товушлари икки унли орасида (бир хил қуршовда) “жарангсиз ва жарангли ундошлар зидланишини ҳосил қилиб, шу сўзларнинг маъноларини фарқламоқда, демак, уларни (“х” ва “г” ундошларини) юқоридаги “биринчи модель” элементлари деб ҳисоблаш мумкин.

Иккинчи моделда товушлар қўшимча дистрибуция муносабатида бўлиб, улардан бири ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди. Мас., *қўл (қол)* сўзидаги саёз тил орқа “к” ундошидан сўнг қўлланган олд қатор “о” унлисини *қўл (қол)* сўзидаги “к” ундошидан сўнг қўллаб бўлмайди, шунга кўра қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган “о” ва “о” товушлари бир фонеманинг вариантлари (аллофонлари) саналади, фонеманинг ўзи эса дескриптив тилшуносликда *аллофонлар синфи (класс аллофонов)* деб қаралади.

⁷³ Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л., 1934 (Ингл. тилидаги нашри - 1921). Блумфилд Л. Язык. М., 1968 (Ингл. тилидаги нашри - 1933). Яна шу муаллиф: Ряд постулатов для науки о языке. // Звегинцев В. Л. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М., 1960. С. 144 - 151.

Учинчи моделда икки товуш бир хил куршовда бир-бирини алмаштира олади, ammo бу ҳолат сўз маъносига таъсир қилмайди: *қармоқ* ва *қалмоқ* (р – л алмашинуви), *қўйлак* ва *қўйнак* (л – н алмашинуви) каби. Дескриптив тилшуносликда бундай муносабат *эркин алмашинув (эркин вариация < “свободное варьирование”)* деб,⁷⁴ Копенгаген глоссематикасида эса *субституция* деб⁷⁵ номланади. Эркин алмашинув муносабатида бўлган товушларни Прага тилшунослик тўғараги вакили Н.С. Трубецкой *фонеманинг факультатив варианты* деб⁷⁶ ҳам атайди.

Дескриптив тилшунослик назариясига кўра белгининг ифода ёки мазмун планида коммутация муносабатида бўлган узвлар *релевант* ёки *фарқловчи элементлар* саналади.⁷⁷

Дистрибуция моделларини аниқлашда қўлланган тавсифий усуллар тилшуносликда дистрибуция методи деб номланади.⁷⁸

10-§. Копенгаген структурал тилшунослиги мактаби вакиллари фонетика ва фонологияга оид қарашлари

Бу мактаб 1931 йилда структурал тилшуносликнинг даниялик вакиллари В. Брэндал, Х. Ульдаль ва Л. Ельмслев томонидан ташкил этилган. Мазкур мактаб вакиллари, масалан, Л. Ельмслевнинг таъкидлашчи, анъанавий тилшуносликнинг нуқсонлари шундаки, унда асосий эътибор тилнинг ўзига эмас, балки тиллар тарихини ва улар ўртасидаги қариндошлик алоқаларини (генезисини) ўрганишга қаратилган, демак, тилшуносликнинг мазмуни тилнинг ички табиатини очишга эмас, балки унинг психологик, физиологик, ижтимоий ва тарихий ҳодисалар билан боғлиқ жиҳатларини ёритишга йўналтирилган. Илмий маънодаги ҳақиқий тилшунослик эса, аслида, барча тилларнинг ички тузилишини, улардаги доимий конструктив элементларни ўрганиши керак.⁷⁹ Шу ғояга асосланиб, Копенгаген структурал тилшунослиги вакиллари тил назариясига ва семиотикага таянган ҳолда XX аср тилшунослигининг янги ғоялари тизимини яратишга ҳаракат қиладилар. Уларнинг (ғоялар, назарияларнинг) асосий тамойиллари Л.Ельмслевнинг “Тил назариясига оид

⁷⁴ Бу ҳақда қаранг: Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979. С.330 – 331.

⁷⁵ Березин Ф.М., Головин Б.Н. Юкоридаги асар. 331-бет.

⁷⁶ Березин Ф.М., Головин Б.Н. Юкоридаги асар. 331-бет.

⁷⁷ Березин Ф.М., Головин Б.Н. Юкоридаги асар. 331-бет.

⁷⁸ Бу ҳақда қаранг: Хэррис Э.С. Метод в структуральной лингвистике // В.А Звезгинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М., 1960. С.153-171.

Яна қаранг: Абдуазизов А.А. Фонологияда дистрибутив методнинг қўлланилиши. // Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент.: Ўқитувчи, 1979. 55-61-бетлар.

⁷⁹ Березин Ф.М., Головин Б.Н. Юкоридаги асар. 321-бет.

мулоҳазалар” (1943) “Тилшуносликда структурал таҳлил методи” (1950-1951), “Тил ва нутқ” (1942), В. Брэндалнинг “Структурал тилшунослик” (1939), Х. Ульдалнинг “Глоссематика асослари” (1957) каби ишларида ва бир қатор мақолаларида баён этилган. Бу асарларнинг барчасида тилшуносликнинг тадқиқот предмети тилнинг ички табиатидан келиб чиқадиган структуралар эканлиги, бундай структура тилнинг ифода ва мазмун жиҳатлари ҳамда шу жиҳатларнинг ҳар биридаги элементлар ўртасида мавжуд бўлган алоқадорликдан таркиб топиши айтилади. Тил структурасидаги бу жиҳатларни Л. Ельмслев қуйидагича таърифлайди:

1. Тилнинг мазмун ва ифода жиҳатлари бор.
2. Тил тадрижий, изчил тартибдаги қатордан (матндан) ва системадан иборат.
3. Тилнинг мазмун ва ифода жиҳатлари коммутация талабларига кўра ўзаро боғлиқдир.
4. Матн билан система ўртасида маълум муносабатдорлик ҳам мавжуд.
5. Мазмун ва ифода жиҳатлар ўртасидаги мослик шу икки жиҳат элементлари ўртасида тўппа-тўғри (бевосита) мослик бор деган гап эмас, чунки тил белгилари янада майдароқ компонентларга (узвларга) парчаланиши мумкин. Фонема белгининг айни шундай компоненти саналади, у ўз ҳолича мазмунга эга эмас, аммо мазмун жиҳати бор бўлган бирликларнинг, масалан, сўзларнинг таркиб топишида иштирок этади (Л. Ельмслев бундаги фонемани “ифода жиҳатининг таксемаси” деб аташ тарафдори эканлигини ҳам айтади).⁸⁰

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, глоссематикада (Копенгаген мактаби назариясида) асосий эътибор тилнинг структурал-семиотик аспектига қаратилади, қолган барча аспекти (ижтимоий, биологик, физик, психологик ва бошқа жиҳатлар) тилнинг “автоном тузилиши” билан боғлиқ эмас деб ҳисобланади. Бунда тилнинг моддий элементлари ҳам муҳим бўлмаган омиллар қаторига киритилади, ҳатто товуш тилининг ўзи ҳам турли сигнализациялар (денгизчиларнинг байроқчалар воситасида берадиган сигналлари, Морзе алифбеси ва бошқа системалар) билан бир мавжега эга бўлган тизим ҳолатига, тилшунослик эса семиотиканинг бир қисми даражасига тушириб қўйилади. Демак, тилнинг барча муҳим жиҳатлари (товушлардан иборат моддий томони, айрим элементларининг ижтимоий қиймати, алоқа воситаси сифатидаги вазифалари, инсон тафаккурини ўзида камраб олиш имкониятлари ва яна бир қатор хусусиятлари) аморф субстрациялар сифатида тилдан ташқарига суриб чиқарилади, тил моҳиятида ўзига хос бўшлиқ юзага

⁸⁰ Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. С.56.

келтирилиб, сўнг бу бўшлиқни ўйлаб топилган соф схемалар билан тўлдириш орқали ўрганишни таклиф қиладилар. Глоссематикадаги айни шу қарашлар Прага функционал тилшунослиги вакиллари томонидан ҳақли равишда танқид қилинади.⁸¹

Копенгаген структурал лингвистикаси вакиллари тил таҳлили учун *дедуктив методдан* фойдаланишни тавсия этишади. Бу методга кўра таҳлил умумийликдан хусусийликка, синфдан сегментга томон олиб борилади, шу тарзда системани аниқлаш имкони яратилади. Мас., бир бутун матн дастлаб периодларга, сўнг гапларга, гаплар эса ўз навбатида сўзларга, сўзлар бўғинларга, ниҳоят, бўғинлар фонемаларга ажратилади. Бундай бўлинишда фонема сўз ёки морфеманинг ифода жиҳатидаги энг кичик (бошқа бўлакка бўлинмайдиган) бирлик саналади, у мазкур мактаб терминологиясига биноан *фигура* деб номланади. Мас., ука сўзининг ифода жиҳатида 3 та фигура бор: “у”, “к”, “а” каби. Шу сўзнинг мазмун жиҳатида ҳам 3 та фигура мавжуд: 1) “туғишган” семаси; 2) “эркак” семаси; 3) “ақадан кичик” семаси. Демак, мазкур мактаб терминологиясидаги *фигура* атамаси аслида тилшуносликдаги *фонема* (тил белгиларининг ифода жиҳатидаги бирлик) ва *сема* (мазмун жиҳатидаги бирлик) атамаларига уйғун тарзда қўлланади.

Л. Ельмслевнинг таъкидлашича, тилдаги фигуралар миқдори чекланган-дир: ҳеч бир тилда фонемалар (белгининг ифода жиҳатидаги фигуралар ёки таксемалар) миқдори 70-80 тадан ошмайди, мазмун жиҳатидаги фигуралар миқдори ҳам у қадар кўп эмас. “Демак, тил шундай қурилмаки, унда бир ҳовуч фигуралар ёрдамида ва шу фигураларнинг турлича жойлашуви натижасида сон-саноксиз белгилар таркиб топиши мумкин. Тилнинг шу хусусияти бўлмаганда, у ўз вазифасига нолайиқ қурол бўлиб қоларди”, - дейди Л. Ельмслев ўз асарларидан бирида.⁸²

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, Копенгаген тилшунослиги назариясининг товуш ва фонемага онд кисмини куйидагича изохлаш мумкин:

1. Муайян тилда тартиблаштирилган (системалаштирилган) товушлар занжири шу тилнинг ифода субстанцияси бўлади. Фонема ана шу субстанция бирлигидир.

2. Фонема белгининг (мас., сўзнинг ёки морфеманинг) ифода жиҳатига мансуб фигурадир. У белгининг фонетик таркибидаги энг кичик компонент саналади, бу компонент Л. Ельмслев томонидан *таксема* деб ҳам аталади.

⁸¹ Бу ҳақда қараи: Скаличка Владимир. Копенгагенский структурализм и «Пражская школа» // Звегинцев В.А. Кўрсатилган асар. 92 - 99-бет.

⁸² Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960. С.305.

3. Фонеманинг мазмун плани йўқ. У мазмун плани бор бўлган бирлик (икки томонлама белги) таркибидагина лисоний қийматга эга. Мас., *ич* ва *уч*, *тил* ва *дил* сўзларининг шакл ва маъно муносабатлари шу сўзлар таркибидаги и-у, т-д товушлари алмашинувиغا боғлиқ бўлгани каби. Демак, фонемалар белгилар системасига *белгининг қисми* сифатидагина киради.

4. Глоссематика назариясига кўра система матн тахлили асосида аниқланади. Бундай таҳлил матннинг ички тузилишида бутун-бўлак муносабати борлигини кўрсатади: *период – гап – сўз – бўгин – фонема*. Демак, фонема бундай муносабатлар тизимидаги энг сўнгги фигура саналади.

Савол ва топшириқлар

1. Структурал тилшуносликнинг қайси йўналиши дескриптив лингвистика деб юритилади? Унга кимлар асос солган?

2. Дистрибуция модели ҳақида маълумот беринг.

3. Дистрибуция моделларининг тилда қандай типлари бор? Улар ўзаро қандай фарқланади?

4. "Кўшимча дистрибуция", "аллофонлар синфи" тушунчаларини изоҳланг.

5. Дескриптив тилшуносликдаги "эркин муносабат"ни қандай тушунасиш?

6. Копенгаген глоссематикасидаги "субституция" нимани англатади?

7. Белгининг ифода ёки мазмун жиҳатларида коммутация муносабатиди бўлган элементлар глоссематикада қандай номланади?

8. Глоссематикага кимлар асос солган?

9. Глоссематика назариясига кўра илмий маънодаги ҳақиқий тилшунослик нимани ўрганиши керак?

10. Тилнинг ички табиатидан келиб чиқадиган структураларни қандай тушунасиш?

11. Тилнинг мазмун ва ифода жиҳатлари қандай фарқланади? Улар ўртасидаги алоқа-муносабатларни тушунтиринг.

12. Копенгаген мактаби назариясига кўра матн ва система ўртасида қандай боғланиш бор?

13. Копенгаген мактаби назариясида фонемага белгининг қандай компоненти тарзида қаралади?

14. Сўзларнинг таркиб топшида иштирок этадиган энг сўнгги (кичик) компонентни Л. Ельмслев нима деб номлаган?

15. Копенгаген структурал тилшунослигида қўлланган дедуктив методнинг моҳиятини тушунтиринг.

16. Копенгаген структурал тилшунослигидаги “фигура” нималарни англатади?

17. Муайян тилнинг ифода субстанциясини қандай тушунаси?

Таянч тушунчалар

Дескриптив тилшунослик – структурал тилшуносликнинг Америкадаги кўриниши. У *америка структурализми* деб ҳам номланади (қ.: 9-§).

Дистрибуция моделлари – Америка дескриптив тилшунослигида нутқий ифодалар мажмуи тарзида тасаввур қилинадиган алоқа-муносабатларнинг моделлари. Дескриптив тилшуносликда бундай моделлар уч типга (1-модель, 2-модель ва 3-моделга) ажратилади (қ.: 9-§).

Кўшимча дистрибуция муносабатида бўлган товушлар – бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси қўлланмайдиган товушлар. Улар бир фонеманинг вариантлар(аллофонлар) даражасидаги кўринишларидир.

Аллофонлар синфи – дескриптив тилшунослик назариясига кўра кўшимча дистрибуция муносабатида бўлган аллофонлар мажмуи. Улар бир фонемага бирлашади.

Глоссематика – Копенгаген структурал тилшунослигининг умумлингвистик назарияси. Бу назарияга кўра тил фақат соф муносабатлар структураси ва системасидан иборат, шунинг учун ҳақиқий илмий маънодаги тилшунослик тилларнинг тузилишини, улардаги конструктив элементларни ўрганиши керак.

Эркин алмашинув (эркин вариация) – дескриптив тилшунослик назариясидаги дистрибуция моделларининг учинчи типига хос товуш алмашинуви. Бунда икки товуш бир хил қуршовда бир-бирини алмаштира олади (*кўйлак* ва *кўйнак*: л-н алмашинуви каби), бироқ бу ҳолат сўз маъносига таъсир этмайди. Эркин алмашинув муносабатида бўлган товушлар “фонеманинг факультатив вариантлари” (Н.С. Трубецкой) тушунчасига ҳам тенгдир.

Субституция – эркин алмашинув муносабатининг глоссематикадаги номи.

Коммутация (алмашинув) – тилнинг ифода жиҳатидаги инвариантларнинг ўзаро алоқадорлиги. Бунда бир инвариантнинг бошқаси билан алмаштирилиши сўз ёки морфема маъносининг ўзгаришига олиб келади: *кул* ва *қўл* (у-ў алмашинуви), *бир* ва *бер* (и-э алмашинуви) каби.

Дедуктив метод – тил фактлари тахлилининг умумийликдан хусусийликка, синфдан сегментга томон олиб борилишига асосланган метод. Бу метод Копенгаген структурал тилшунослигида кенг қўлланган.

Фигура – Копенгаген структурал тилшунослиги назариясида матн бўлинишининг энг сўнгги (бошқа бўлакларга бўлинмайдиган) бирлиги: матн дастлаб периодларга, сўнг гапларга, гаплар ўз навбатида сўзларга, сўзлар бўгинларга, ниҳоят, бўгинлар фигураларга (демак, фонемаларга) бўлинади. Фигура атамаси белгининг (сўз ёки морфеманинг) мазмун планидаги семага нисбатан ҳам қўлланади, бунда семанинг семема таркибидаги энг кичик маъноли birlik эканлиги назарда тутилади.

Тилнинг ифода субстанцияси – муайян тилда тартиблаштирилган (системалаштирилган) товушлар занжири.

Таксема – белгининг фонетик таркибидаги энг кичик компоненти. Бу атама фанга Л. Ельмслев томонидан киритилган.

11-§. С.И. Бернштейннинг фонологик назарияси

Бу назария проф. С.И. Бернштейннинг С.-Петербург ва Москва фонологларининг фонемага оид қарашларини синтезлаштириш гоёсига асосланади. Бу ҳақда С.И. Бернштейннинг ўзи шундай дейди: "...Мен Шчербанинг ва Москва мактаби вакилларининг назариялари бир-бирини мустасно қилмайди, аксинча, улар бир-бирини тўлдиради, деган хулосага келдим. Москваликларнинг фонемаси Шчерба фонемасининг умумлашмасидир. Бу икки фонема (мен улар каторига тарихий товуш алмашинувиغا асосланган учинчи фонемани ҳам қўшдим) аслида фонологик система birlikларининг товуш материясидан мавҳумликка қараб изчил равишда умумлашиб борувчи босқичларидир. Бундай босқичларда 2-даражали фонеманинг аъзолари сифатида 1-даражали фонемалар, 3-даражали фонеманинг аъзолари сифатида эса 2-даражали фонемалар хизмат қилади. Бундаги уч фонема синтезига асос бўлувчи таянч нуктани мен Бодуэн де Куртенэдан топдим: у ўзининг "Славян тиллари грамматикасининг айрим бўлимлари" асарида "...маълум фонемаларни яна ҳам қўпроқ даражада умумлаштирилган ва юксакроқ даражада бўлган фонемаларга бирлаштириш зарурати пайдо бўлиб қолиши мумкин", - деган эди.⁸³ С.И. Бернштейн И.А. Бодуэн де Куртенэнинг ана шу фикрини ўз назариясига «таянч нукта» қилиб олганлигини таъкидлар экан, ишни фонемага таъриф беришдан бошлайди. Унингча, фонема муайян тил (ёки диалект) тараккиётининг ҳозирги пайтига хос артикуляцион-акустик ва перцептив хусусиятлар мажмуидан иборат фонологик birlikдир, бундай birlikлар турли позицияларда ёки ҳар хил фонетик-морфологик ҳолатларда бир-бирига ўхшамайди, аммо бир хил вазифани

⁸³ Бернштейн С.И. Основные понятия фонологии // История ... языкознания. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1988. С.210.

бажаради – сўз ва морфемаларни фарқлаш учун хизмат қилади.⁸⁴ Шундан сўнг С.И. Бернштейн фонемаларни бир неча даражали турларга бўлади:

1-даражали фонемалар. Улар вариантларнинг (1-даражали дивергентлар ёки альтернантларнинг) йиғиндисидан таркиб топади (Ф-1). Мас., *пруд* ва *пруды* сўзларида иккита фонема – (т) ва (д), *пруд* ва *прут* сўзларида эса битта фонема (т) бор. Бу тезисдаги “1-даражали фонема” ўз мохиятига кўра Л.В.Щерба назариясидаги “фонема”га ва Москва фонология назариясидаги “вариант”га тўғри келади.⁸⁵

И з о ҳ: 1-даражали фонемалар муайян тил сўзларини бир-бирдан фарқлаш имконига эга бўлган бирликлардир. Улар алоҳида тил товушлари бўлиб, артикуляция-акустик ва эшитилиш жиҳатидан аниқ фарқланиб туради.

2-даражали фонемалар. Фонемаларнинг бу тури субститутлар (2-даражали дивергентлар ёки альтернантлар) йиғиндисидан таркиб топади (Ф-2). Улар И.А.Бодуэн де Куртенэ таърифидаги “фонема”га ва Прага функционал тилшунослиги таърифидаги “архифонема”га тўғри келади.⁸⁶

И з о ҳ: 2-даражали фонемалар маъно фарқлаш имконига эгадир, аммо бу имконият фақат морфемалар таркибидагина намоён бўлади. Фонеманинг бу тури таркибига кирувчи альтернантларнинг (субститутларнинг) талаффузи, акустик жиҳати ва эшитилиши камроқ фарқланади, ҳажми эса кенгрок бўлади. Мас., *туб* ва *туп* сўзлари охиридаги (б) ва (п) фонемалари битта (П) архифонемасига бирлашиб, талаффузда ҳам, эшитилишда ҳам деярли фарқланмайди, бироқ бу архифонемада (демак, 2- даражали фонемада) иккита фонеманинг – (б) ва (п)нинг функциялари бирлашади.

3-даражали фонемалар. Улар трансформантлар (3-даражали альтернантлар) йиғиндисидан таркиб топади. Бу фонемалар талаффузга нисбатан олий даражада мавҳумлашган товушлардир: *бегу* – *бежать* (г - ж), *могу* – *можешь* (г - ж), *ходить* – *хожу* (д - ж) каби. 3-даражали фонемалар Прага функционал тилшунослиги назариясидаги “морфонема”га тўғри келади.⁸⁷

Шундай қилиб, С.И. Бернштейн назариясидаги 1-даражали фонема *вариациялар* қаторидан (ёки 1-даражали альтернантлар, дивергентлар қаторидан), 2-даражали фонема *субституцион қатордан* (ёки 2-даражали альтернантлар, дивергентлар қаторидан), 3-даражали фонема эса *трансформацион қатордан* (3-даражали альтернантлар қаторидан) таркиб топади.

⁸⁴ Бернштейн С.И. Юкоридаги асар. 211-бет.

⁸⁵ Қаранг: Юкоридаги хрестоматия. 170-171, 214-бетлар.

⁸⁶ Юкоридаги хрестоматия. 114-бет.

⁸⁷ Юкоридаги хрестоматия. 214-бет.

Биринчи ва иккинчи даражали фонемаларнинг ҳар бири, 3-даражали фонемалардан фарқли равишда, муайян тил ёки диалект тараққиётининг маълум босқичида ўзаро қарама-қарши қўйилган фонологик бирликларнинг ёпик системасини ҳосил қилади.

Юқорида келтирилган уч даражали фонемаларнинг ҳар бири тилнинг маъноли birlikлари (сўз ва морфемалар) таркибида у ёки бу альтернант шаклида, яъни товуш кўринишида намоён бўлади, демак, абстракциялашган фонемалар альтернантлар воситасида конкретлашади. Бу ҳол фонема билан альтернантлар (товушлар) ўртасида умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикасига асосланган алоқа борлигини кўрсатади.

Э с л а т м а: С.И. Бернштейннинг мазкур назарияси тилшуносликда бир хил даражада тан олинган эмас: “Менинг икки фонологик концепцияни синтезлаштириш йўлидаги ҳаракатим шу концепцияларнинг муаллифлари қаршилигига дуч келди: фонемани аниқлашга плюралистик ёндашувим – ягона “фонема”ни фонологик birlikлар системаси билан алмаштиришга уринганим уларга маъқул бўлмади. Менинг маърузам муҳокамасида қатнашган Л.В. Шчерба мени ҳам, “янги Москва мактаби”ни ҳам кескин танқид қилди”, - деган эди бу ҳақда С.И. Бернштейннинг ўзи.⁸⁸

12-§. Дихотомик фонология назарияси

Бу назария жаҳон тилларининг барчасига татбиқ этилиши мумкин бўлган универсал дихотомик тасниф принципларини ишлаб чиқиш ғоясига асосланади. Бундай тасниф усули дастлаб Р.О. Якобсон, Г.М. Фант ва М. Халле томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унда товушларнинг акустик ва артикуляцион жиҳатларига асосланган 12 нафар дифференциал (фарқланувчи) белгиси борлиги аниқланади, шу белгилар асосида зидланишнинг қуйидаги турлари юзага келиши мумкинлиги қайд этилади.⁸⁹

1) унли – унли эмас (*акустик жиҳати*: аниқ ифодаланган формант структурасининг борлиги ёки йўқлиги; *артикуляцион жиҳати*: ҳаво оқимининг овоз йўлидан ўтишида ун пайчаларининг тебраниши);

2) ундош – ундош эмас (*акустик жиҳати*: энергиянинг паст ёки баланд даражада бўлиши; *артикуляция жиҳати*: оғиз бўшлиғида тўсиқнинг борлиги ёки йўқлиги);

⁸⁸ Бернштейн С.И. Основные понятия фонологии // История ... языкознания. Хрестоматия. С.210.

⁸⁹ Якобсон Р.О., Фант Г.М., Халле М. Введение в анализ речи // Новое в лингвистике. Вып. II. 1962. С.173-298.

- 3) компакт – диффуз;
- 4) кучли – кучли эмас;
- 5) жарангли – жарангли эмас;
- 6) бурун – оғиз (ёки: назаллашган – назаллашмаган);
- 7) бўлинган – бўлинмаган;
- 8) кескин – кескин эмас;
- 9) глоттал – глоттал эмас;
- 10) паст тоналлик – юқори тоналлик;

11) бемоль тоналлик – оддий тоналлик (мас., рус тили ундошларининг лабланган унлилар олдида қўлланиши)

12) диез – оддий тоналлик (мас., рус тилининг т' ва т, к' ва к ундошлари) каби.

Фонемаларнинг фаркланиш белгилари барча тиллар учун умумий бўлган бу дихотомик таснифни А.М. Щербак туркий тилларга,⁹⁰ проф. А. Абдуазизов эса ўзбек тилга⁹¹ ҳам татбиқ этишган. Қуйидаги жадвалга қаранг:

Фаркланиш белгиси	Артикуляцион характеристика	Акустик характеристика	Фонемалар (товушларнинг фонологик оппозицияси ўзбек тили асосида)
1. Унли – унли эмас	Оғиз бўшлигидан хавонинг эркин ўтишида аввало ва факат товуш пайчаларининг титраши	Аниқ ифодаланган формант структурасининг борлиги // йўқлиги	Унлилар / и, е, а, у, о/. Ундошлар / п, б, т, д, с, з/ ва бошқалар. (Одатда, унлиларнинг ундошларга фонологик оппозицияси кўрсатилмайди.)
2. Ундош – ундош эмас	Оғиз бўшлигида тўсиқнинг борлиги // йўқлиги	Энергиянинг умумий даражаси паст // юқорилиги	а) ундошлар / ф, в, п, б, с, з, т, д, нг, г / каби; унлилар / и, е, а, у, ў, о / ;

⁹⁰ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.

⁹¹ Қаранг: Басқаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 46-49-бетлар.

			б) / р / ва / л / сонантлари бир йўла унлилик ва ундошлик белгисига эга.
3. Компакт – диффуз	Тил олди // тил орқа артикуляция	Спектрнинг қисман тор марказий областада кўп // кам энергиянинг тўпланиши; бу энергиянинг умумий миқдори бир вақт ичида ошиб // камайиб бориши орқали бошқарилади	а) очик-эпик унлилар оппозицияси: /и, а/, /у, о/. Бунда /е / ва /ў / унлилари бир йўла ҳам компакт, ҳам диффузлик белгисига эга бўлгани туфайди икки марта оппозицияга – очик ва эпик унлилар билан хиради: /е-и/, /е-а /; /ў-у /, /ў-о /; б) тил орқа (вёлар)- лаб ундошлари оппозицияси: /к, г, қ, х / - /п, б, ф, в, м /; тил олди (портловчи), тил ўрта ундоши ва тил орқа ундошлари (портловчилар) оппозицияси: /т, д, й, / - /к, г, қ /;
4. Кучли – кучсиз (напряженный – ненапряженный)	Оғиз бўшлигининг нейтрал ҳолатга нисбатан катта-кичик очилиш. Кучли товушларни талаффуз қилишда катнашувчи нутқ органлари (тил, оғиз бўшлиғи дёвори, товуш пайчалари)нинг кучи бўлажак текширишларни талаб қилади	Спектрадаги резонанс областларининг жуда аник // сал аниқроқ бўлиши ва энергия умумий миқдорининг бир вақт ичида ошиб // камайиб бориши	а) чўзик-қиска унлилар оппозицияси. Ўзбек тилида йўк; б) жарангсиз-жарангли ундошлар оппозицияси: /п-б /, /т-д /, /с-з /, /ф-в /, /ш-ж /, /ч-ж /, /х-ғ /.
5. Жарангли- жарангсиз.	Товуш пайчаларининг гармоник равишда титраши // титрамаслиги	Пастки частотада гармоник тебранишнинг бор-йўқлиги	/п-б /, /т-д /, /к-г /, /с-з /, /ч-ж /, /ш-ж /, /ф-в /, /х-ғ / ундошлари оппозицияси: /м/, /ш/, /нг / ва /б, д, г, қ, ф, в / каби ундошлар оппозицияси
6. Бурун-оғиз (ёки назализацияли-назализациясиз)	Оғиз бўшлиғидан ҳаво оқимининг бурун бўшлиғига ўтиши // ўтмаслиги	Баъзи формантлар (асосан биринчи формант) интенсивлигининг камайиши ҳисобига ва тўлдирувчи (бурун) формант ҳисобига бор энергиянинг анча кенг // тор частоталар йўлига тақсироти	
7. Бўлинган-давомий (“прерванный-непрерванный”)	Оғиз бўшлиғини тез очиб ёки ёпиш давомида товушнинг кескин қирқилиб қолиши // аксинча,	Товушнинг йўқолиши (гармоник тебраниш частотаси йўлининг юқори-	Портловчи /т, д, к, г, п, б, қ. / ва сирғалувчи ундошлар /ф, в, с, з, ш, ж, х, ҳ / оппозицияси

	давомий равишда талаффузи	сида) ва унчага ёки ундан кейин энергиянинг частотанинг катта йўлига тарқалиши (ўтиш портлаш шаклида– ундошларда ёки формант характеристикасининг унлиларда тез ўзгариши натижасида бўлади) // товуш билан унинг йўқолишига ўтишининг бўлмаслиги	
8. Кескин-сокин (кескин эмас) ("резкий-нерезкий")	Четлари ўткир силлик бўлиши ("острые и гладкие края"): 1-си 2-сидан мураккаб тўсиқ ва тўлдирувчи тўсиқнинг артикуляция ўрнида алоҳида товуш ҳолида эшитилиши билан фаркланади	Шовқин интенсивлигининг (кучининг) қўبлиги // кампиги	Сирғалувчан / ф, в, с, х, з, ш, ж / ва портловчи ундошлар оппозицияси / п, б, т, д, к, г, қ /; сирғалувчи-аффрикаталар: / ш-ч /, / ж-дж /, 0 (ноль) товуш - / ц /
9. Қирқилган-қирқилмаган ("глоттал-глоттал эмас")	Талаффузда ҳаво оқимининг қирқилиб // қирқилмай қолиши	Кам вақт давомида энергиянинг катта тезлик билан ўтиши // кўп вақт давомида энергиянинг суст ўтиши	Чуқур тил орқа ундошлар / к /, / х /, / г / га қисман ҳос
10. Паст тоналлик-юқори тоналлик	Лаб ва ешлар ундошларда оғиз бўшлигининг катта бўлиб, очилиш даражаси тор бўлиши, кичик бўлиб очилиши // кенгрок бўлиши	Энергия спектрининг паст // юқори частотада бўлиши	а) тил олди-тил орқа унлилари оппозицияси (бу оппозиция ўзбек тилида фонологик жиҳатдан аҳамиятли эмас; сингармонизми туркий тилларга ҳос); б) лабиал-дентал ундошлар оппозицияси : / п-т /, / б-д /, / ф-с /, / в-з / каби; лабиал – тил олди портловчи ундошлар (юқорида берилган); тил орқа ёки бўғиз (сирғалувчи) тил олди ёки тил ўрта (сирғалувчи) ундошлар оппозицияси: / х-с /, / г-з /, / х-з /, / х-й / каби. Юмшоқ-қаттиқ ундошлар (ўзбек тилида фонологик эмас, рус тилида фонологик ҳисобланади)
11. Бемоль тоналлик-оддий тоналлик	Биринчисида (сиқилган ҳаво оқими билан) оғиз бўшлигининг олд ва орқа қисмларини кичрайтириш ва ўзини кенгайти-	Бемоль фонемалар оддий фонемалардан уларни ҳосил қилувчи юқори частоталардан баъзиларининг пастга тушиши	а) лабланган-лабланмаган унлилар: / у-и /, / ў-е /, / о-а /; лабиал-тил ундошлари: / п-т /, / б-д /, / ф-с /, / в-з / кабилар;

	риш // иккинчисида (хаво оқими кенг) оғиз бўшлиғи тор ҳолатда бўлади	ёки кучсизлашуви билан фарк қиладилар	фарингализациялашган (бўғиз ёрдамда ҳосил бўлувчи / х / дан ташқари ундошлар) ундошлар бўлмаган тиллар, хусусан, ўзбек ва бағту тиллари, уларни лабиаллашган артикуляция билан алмаштирадилар. Бу хусусият араб тилидан кирган сўзларда кўринади: <i>таъят, суръат</i> каби.
12. Каттиқ-юмшоқ (дизный-простой)	Кенг ҳаво оқими // тор ҳаво оқими, оғиз орқа қисмининг кенгайиши // тораёйиши	Баъзи частоталарнинг юқори ва кучли кўтарилиши // паст ва кучсиз кўтарилиши	а) каттиқ-юмшоқ ундошлар (рус тилида); аспирацияли-аспирациясиз / t-th /, / k-kh / (хинд тилида); б) унлиларнинг ҳатор бўйича оппозицияси (ўзбек тилида, фонологик эмас).

Проф. А. Абдуазизов мазкур таснифда бир қатор жузъий камчиликлар борлигини ҳам таъкидлайди. Унингча, 1) “бемоль тоналлик” ва “оддий тоналлик” терминлари музика назариясига тегишли бўлиб, акустикага умуман алоқаси йўқ; 2) “бўлинган - давомий”, “кескин - сокин”, “қирқилган - қирқилмаган” терминлари кўп маъноли бўлиб қолган, бу ҳол терминологиянинг изчиллигига салбий таъсир этмоқда; 3) “компакт - диффуз”, “паст тоналлик-юқори тоналлик” атамалари акустик терминлар, “бурун - оғиз”, “жарангли-жарангсиз” атамалари артикуляцион терминлар тарзида берилган, бундай аралаш терминлар анча ноқулайликларни келтириб чиқаради; 4) 12 нафар фарқланиш белгиларининг барчаси дихотомик (иккилик) эканлиги ҳақидаги фикр оппозицияларнинг ҳаммасига тегишли бўлиб қолган. Аслида эса, тилдаги оппозицияларнинг кўпчилиги кўп ўлчовлидир, демак, уларни иккитадан қилиб олиш учун (бинар ҳолатга келтириш учун) маълум логик принциплардан фойдаланиш керак. Мас., “очиқ - ёпик” унлилар “компакт – диффуз” оппозициясига мансуб бўлса, “ярим очиқ – ярим ёпик” унлилар қандай қаралиши керак? Шундан келиб чиқиб, А. Абдуазизов “компакт - диффуз” белгисини “компакт – компакт эмас”, “диффуз – диффуз эмас” белгиларига ажратиш керак деган таклифни беради; 5) ундош фонемаларнинг кўплиги айрим фарқланиш белгиларининг бир неча марта такрорланишига сабаб бўлмоқда ва блар. Шу мулоҳазаларга асосланиб, проф. А. Абдуазизов юқоридаги таснифни тахминий деб ҳисоблайди.

13-§. Лондон фонология мактаби асосчиси Д. Джонснинг акустик фонема назарияси

Бу назарияга кўра, *фонема қўшимча дистрибуция ҳолатида бўлган товушлар оиласидир* (“Фонема – семья звуков, находящихся в состоянии дополнительного распределения”).⁹² Бундаги “қўшимча дистрибуция” бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси қўлланмайдиган товушларни англатади. Буни ўзбек тилининг *кир* ва *қир* сўзлари таркибидаги унли фонемага татбиқ этиб кўрайлик: биринчи сўзда “и” фонемасининг олд қатор кўриниши, иккинчи сўзда эса шу фонеманинг орқа қатор кўриниши қўлланган. Дарҳақиқат, *кир* сўзидаги олд қатор “и” ўрнида орқа қатор “и”ни, ёки, аксинча, *қир* сўзидаги орқа қатор “и” ўрнида олд қатор “и”ни қўллаб бўлмайди, бунга аккомодация қонуни йўл бермайди. Шунга қарамай бу икки товуш алоҳида фонемалар эмас, балки битта “и” фонемасининг юқоридаги икки сўз таркибида реаллашган икки хил кўриниши (оттенкалари), холос. Шунинг учун улар Д. Джонс назариясида “қўшимча дистрибуция ҳолатида бўлган товушлар оиласи” (и¹, и², и³ - и фонемаси) тарзида талқин этилади. “Оила аъзолари”нинг аслида фонема оттенкалари эканлиги Д. Джонс назариясини Л.В. Шчерба назариясига яқинлаштиради, ammo унда (Д. Джонс назариясида) фонема билан товуш ўртасидаги фарқ аниқ кўрсатилмайди, чунки бир қатор тилшуносларнинг (Малмберг, А. Мартине ва бошқаларнинг) ишларида “фонсема товуш эмас” деган қараш алоҳида таъкидланиб келинар эди, бундай ҳолат Д. Джонснинг эҳтиёткорликка даъват этган бўлиши мумкин. Шунинг учун Д. Джонснинг фонологик концепциясида (“фонема -товушлар оиласи”да) асосий эътибор фонеманинг физик аспектига эмас, функционал аспектига қаратилган.⁹³

*

*

*

14-§. Юқорида келтирилган назарияларнинг моҳиятини қуйидагича умумлаштириш мумкин:

1. И.А. Бодуэн де Куртенэнинг “психологик фонема” назариясида фонемага “психологик жараён маҳсули”, “товушларнинг психик эквиваленти” сифатида қаралган, натижада товушлар ички психологик жараёнларнинг тилдаги акси талқинига эга бўлиб қолган.

2. акад. Л.В. Шчербанинг “физик (ёки акустик) фонема” назариясида *фонеманинг реал товушлар (оттенкалар, уларнинг турлари, физик-акустик*

⁹² Jones D. The history and meaning of the term “phoneme”.- In: phonology. Harmondsvorth, 1973. –S.22. Бу гапнинг русча таржимаси В.К. Журавлевга тегишли. (Қаранг: Журавлев В.К. Динахроническая фонология. М.: Наука, 1986. –С.8.).

⁹³ Бу ҳақда қаранг: Журавлев В.К. Динахроническая фонология. М.: Наука, 1986. С. 18.

жиҳатлари ва блар) билан боғлиқ аспекти билан олинади, фонеманинг лингвистик функция бажариши ҳам назарда тутилади. Бу назарияга кўра, муайян тилдаги барча фонемалар қарама-қаршиликлар бирлиги диалектикасига асосланади ва бир бутун системани ҳосил қилади, бу системанинг ҳар бир аъзоси эса фонемаларнинг ёки фонемалар гуруҳининг зидланишига асос бўлган белгилар серияси билан аниқланади.

Л.В. Шчерба назариясидаги “реал товушлар”, “оттенкалар”, “зидланишга асос бўлган белгилар” унинг “психологизм”дан чекиниб, товуш материясига ҳам эътибор бера бошлаганидан гувоҳлик беради. Дарҳақиқат, фонеманинг лингвистик-функционал аспекти тадқиқ этишда товушнинг артикуляцион ва акустик жиҳатлари материал сифатида хизмат қилади, бу материални таҳлил қилмасдан, уларнинг тил системаси учун муҳим ва муҳим бўлмаган жиҳатларини аниқламадан туриб, фонеманинг *товуш тип* (“алоҳида нутқ товуши”) сифатидаги моҳиятини ёритиб бўлмайди.

3. С.-Петербург фонология мактаби (ЛФМ) назариясининг асосини *фонеманинг фонетик аспекти* ташкил этади. Бу назарияга кўра, *фонема мустақил фонетик бирликдир*, унинг ўз вазифаси (сўз ва морфемаларнинг маъноларини фарқлаш функцияси) ҳамда материал характеристикаси (артикуляцион-акустик хусусияти) бор; фонемалар таркиби тарихан ўзгариб туради.

4. Москва фонология мактаби (МФМ) назариясининг асосини *фонеманинг морфемик аспекти* ташкил қилади. Унинг С.-Петербургд фонология мактаби назариясидан асосий фарқи ҳам шунда. Бу назарияга кўра, фонемалар морфемага доимий боғланган бўлиб, шу морфема таркибидагина лисоний қийматга эга. Айни шу ғоя Москва фонология мактаби назариясида “*кучли ва кучсиз фонемалар*”, “*вариация*” ва “*вариантлар*”, “*фонемалар нейтрализацияси*”, “*гиперфонема*” каби тушунчаларнинг шаклланишига олиб келган.

5. Прага фонология мактаби назариясининг асосини *структуравий-функционал концепция* ташкил қилади. Бу концепцияга кўра, фонологияда тил товушларининг акустик образларига, уларнинг система ичидаги алоқамуносабатларига, демак, функционал система элементи сифатидаги хусусиятларига алоҳида эътибор берилиши керак. Шунинг учун у баъзан “*реляцион-физик назария*”, “*фонологик назария*” номлари билан аталади. Бу мактаб назариясида *оппозиция*, *корреляция*, *нейтрализация* каби фундаментал тушунчалар ҳам борки, фонологик системанинг моҳиятини ва шаклланиш қонуниятларини шу тушунчаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

6. Н.С. Трубецкойнинг фонологик назарияси асосини ҳам *структуравий-функционал концепция* ташкил қилади. Бундаги муҳим жиҳатлардан бири фонологик системада фонологик оппозицияларнинг ўрни ва роли масалаларига алоҳида эътибор берилганидир.

7. Дескриптив фонология назариясининг асосини тилни *нутқий ифодалар мажмуи сифатида тасаввур қилиш* гоёси ташкил этади. Бу назарияга кўра, фонологик даражадаги икки (ёки бир неча) элемент ўртасида уч хил типдаги алоқа-муносабатлар мавжуд. Бундай типлар тилшуносликда *дистрибуция моделлари* деб номланади (Моделларнинг турлари, хусуиятлари ва функциялари ҳақида 9- § га қаранг).

8. Глоссематик фонология назариясининг асосини *тилнинг ички табиати*га хос *структураларни аниқлаш* гоёси ташкил қилади. Демак, глоссематикада асосий эътибор тилнинг структурал-семиотик аспектига қаратилади, қолган барча аспектилар (ижтимоий, биологик, физик, психологик ва бошқа жиҳатлар) тилнинг автоном тузилиши билан боғлиқ эмас деб ҳисобланади. (Яна қаранг: 10-§).

9. С.И. Бернштейннинг фонологик назарияси асосини *С.-Петербург ва Москва фонологларининг фонемага оид қарашларини синтезлаштириш* гоёси ташкил этади. Бундай синтезлаштириш натижасида фонологик система бирликларининг реал товушдан мавҳумликка қараб умумлашиб борувчи учта босқичи (*1-даражали, 2-даражали ва 3-даражали босқичлари*) мавжуд деган хулосага келинади, ҳар бир босқичнинг ўз дивергентлари (ёки альтернатлари) борлиги аниқланади; “1-даражали фонема”нинг Л.В. Шчерба назариясидаги “фонема”га ва Москва фонология мактаби назариясидаги “вариант”га; “2-даражали фонема”нинг И.А. Бодуэн де Куртенэ “фонема”сига ва Прага функционал тилшунослигидаги “архифонема”га, ниҳоят, “3-даражали фонема”нинг Прага функционал тилшунослигидаги “морфонема”га тўғри келиши айтилади.

10. Дихотомик фонология назариясининг асосини *жаҳон тилларининг барчасига татбиқ этиш мумкин бўлган универсал дихотомик тасниф принципларини яратиб* гоёси ташкил этади. Бу принцип асосида товушларнинг акустик ва артикуляцион хусусиятларидан келиб чиқадиган 12 нафар дифференциал белги борлиги аниқланади, шу белгиларга асосланган зидланишларнинг 12 тури юзага келиши мумкинлиги таъкидланади (Яна қаранг: 12-§).

11. Лондон фонология мактаби асосчиси Д. Джонснинг акустик фонема назариясида фонемага “*қўшимча дистрибуция ҳолатида бўлган товушлар оиласидир*”, -деб қараш гоёси марказий ўрин тутди. Бундаги “оила аъзолари” аслида фонема оттенкалари эканлиги сезилиб турилса-да, назарияда асосий эътибор фонеманинг физик аспектига эмас, функционал аспектига қаратилади.

12. АКШ тилшуноси У. Тводеллнинг микро ва макрофонема назарияси. Бу назарияга кўра, фонеманинг сўз таркибидаги турли позицияларда намоён бўладиган кўринишлари микрофонемалардир, улар битта макрофонеманинг аъзолари саналади. Демак, микро ва макрофонемалар ўртасида умумийлик – хусусийлик муносабатлари мавжуд.

13. XX асрнинг иккинчи ярмида В.К. Журавлевнинг янги фонологик назарияси ҳам юзага келади. Бу назарияга кўра субстанция билан структура ўртасидаги мураккаб боғланишларни аниқлашда фонологик тадқиқотларнинг икки босқичи – реляцион ва реляцион-физик босқичлари ўзаро фаркланиши керак, аynи пайтда ҳар икки босқич учун материал субстанция сифатида фонетик босқичнинг хизмат қилиши ҳам назарда тутилиши лозим: реляцион босқичда соф алоқа-муносабатлар ҳисобга олинади; реляцион-физик босқичда эса муайян фонологик системанинг муайян даврдаги тараққиёти учун материал субстрат бўлиб хизмат қиладиган физик омилар аниқланади.⁹⁴

Э с л а т м а: Ўзбек тилшунослигида фонетика ва фонология масалаларига акад. Л.В. Шчерба, проф. Н.С. Трубецкой, проф. В.К. Журавлев ҳамда С.-Петербург, Москва, Прага фонология мактаблари назарияларига асосланиб ёндашиш тенденцияси устун бўлиб келмоқда. Бу табиий бир ҳолдир, чунки мазкур анъана собиқ Иттифоқ даврида шаклланган бўлиб, у ҳозир ҳам ўз мавқеини йўқотган эмас.

15-§. Фонологик бирликлар терминологиясидаги тахминий

ўхшашликлар

Турли фонологик мактаблар ёки оқимларда, шунингдек айрим фонетист-фонологларнинг ишларида терминологик ҳар хиллик мавжудлиги назарда тутилиб, қуйида Г.А. Климов томонидан яратилган жадвал ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинади:⁹⁵

Москва фонология мактаби	С.-Петербург фонология мактаби	С.И. Бернштейн системаси	Прага тилшунослик мактаби
Фонема вариацияси	Фонема варианты	1 – даражали фонеманинг альтернанти	Фонема варианты
Фонема варианты (Р.И. Аванесов назариясида - “кучсиз фонема”)	Фонема	1 – даражали фонема	Архифонема
Фонема	Фонема	1 – даражали фонема	Фонема

⁹⁴ Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М.: Наука, 1986. С.93. Яна қаранг: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 27-бет.

⁹⁵ Қаранг: Климов Г.А. Фонема и морфема (К проблеме лингвистических единиц). М.: Наука, 1967. С. 90.

Фонема(Р.И.Аванесов назариясида-“фонсма катори”)	Фонемалар алмашинуви (фонемное чередование)	2 – даражали фонема	Морфонема
Гиперфонема (Р.И. Аванесов назариясида - “фонемалар гуруҳи”)	-	-	Архифонема
Фонемалар алмашинуви (фонемное чередование)	Фонемалар алмашинуви (фонемное чередование)	3 - даражали фонема ; Фонемалар алмашинуви	Фонемалар алмашинуви

Савол ва топшириқлар

1. С.И.Бернштейннинг фонологик назарияси моҳиятини қандай тушунасиз?
2. С.И. Бернштейн назариясидаги 1-даражали, 2-даражали ва 3-даражали фонемалар қандай фарқланади?
3. С.И. Бернштейн ўз назариясига И.А.Бодуэн де Куртенэнинг қайси фикрини асос қилиб олган?
4. С.И. Бернштейн фонемага қандай таъриф берган?
5. С.И. Бернштейннинг “моделлари” таркибида қатнашувчи альтернантлар, дивергентлар, субститутлар, трансформантларни қандай тушунасиз?
6. С.И. Бернштейн назариясидаги моделларнинг қайсилари муайян тил (ёки диалект) тараққиётининг маълум босқичида ўзаро қарама-қарши қўйилган фонологик бирликларнинг ёпиқ системасини ҳосил қилади?
7. Фонема билан альтернантлар (товушлар) ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикасига асосланган алоқаларни қандай тушунасиз?
8. С.И. Бернштейн назариясига Л.В. Шчерба қандай муносабат билдирган?
9. Дихотомик фонология назарияси қандай ғояга асосланган?
10. Универсал дихотомик тасниф усулини дастлаб қимлар ишлаб чиққан?
11. Универсал дихотомик таснифда товушларнинг акустик ва артикуляцион жиҳатларига асосланган нечта дифференциал белги кўрсатилган? Бу белгиларга асосланган зидланишларнинг (оппозицияларнинг) қандай турлари бор?

12. Универсал дихотомик таснифни туркий тилларга ва ўзбек тилига кимлар татбиқ этган?

13. Ўзбек тилшуноси проф. А. Абдуазизов дихотомик тасниф терминологиясига қандай муносабат билдирган?

14. Лондон фонология мактаби асосчиси Д. Джонснинг акустик фонема назарияси асосини қандай гоё ташкил этади?

15. Д. Джонс назариясидаги қўшимча дистрибуцияни қандай тушунасиз?

16. Д. Джонснинг фонологик концепциясида асосий эътибор фонеманинг қайси аспектига қаратилган? Бу концепциядаги “фонема – товушлар оиласи”ни қандай тушунасиз?

Таянч тушунчалар

1-даражали фонемалар – вариациялар каторидан (ёки 1-даражали альтернантлар, дивергентлар каторидан) таркиб топувчи фонемалар. Улар алоҳида тил товушлари бўлиб, артикуляцион-акустик ва эшитилиш жиҳатидан аниқ фарқланиб туради.

2-даражали фонемалар – субституцион катордан (ёки 2-даражали альтернантлар, дивергентлар каторидан) таркиб топувчи фонемалар. Фонемаларнинг бу тури таркибига кирувчи альтернантларнинг талаффузи, акустик жиҳати ва эшитилиши камроқ фарқланади, ҳажми эса кенгрок бўлади.

3-даражали фонемалар – трансформацион катордан (3-даражали альтернантлар каторидан) таркиб топувчи фонемалар. Улар талаффузга нисбатан олий даражада абстракциялашган товушлардир (қ.: 11-§).

4. Универсал дихотомик тасниф – барча тиллар учун умумий бўлган 12 нафар фарқланувчи белгига асосланган зидланишлар таснифи (қ.: 12-§).

5. Қўшимча дистрибуция ҳолатида бўлган товушлар оиласи – бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси қўлланмайдиган товушлар йиғиндиси. Улар бир фонемага “оила аъзолари” тарзида бирлашади.

16-§. Қадимги ва эски туркий тиллар фонеткасига оид қарашлар

1. Туркологияда фонетика ва фонологияга оид дастлабки қарашлар араб филологияси ва араб тилшунослиги таъсирида юзага келган дейиш мумкин. Маълумки, араб тилшунослигининг шаклланиши ва ривожланишида Марказий Осиё халқлари вакиллариининг улкан ҳиссаси бор: Абу Наср Форобий (873 - 950), Абу Али ибн Сино (980 - 1037), Абу Райхон Беруний (973 – 1048), Маҳмуд Кошгарий (XI аср), Маҳмуд аз-Замаҳшарий (1075 – 1144) каби олимларнинг илмий фаолияти бунинг исботидир. Масалан, Абу Наср Форобийнинг “Беадад зиддиятлар бир-бирларини алмаштириб турадилар”, - деган

фикри ҳозирги фонологиянинг пойдевори бўлган оппозициялар системаси ҳақидаги назарияга асос бўлганлиги шубҳасиздир;⁹⁶ Абу Али ибн Синопнинг “Нутқ товушлари ҳосил бўлишининг сабаблари” асарида фонетик тадқиқотнинг дистрибутив, киёслаш, физиологик, акустик методларидан унумли фойдаланилган: бу асарда у араб, форс ва турк тиллари материалларини киёслайди, нутқ аппарати ва аъзоларининг товуш ҳосил қилишдаги иштирокини тадқиқ қилади, товушларнинг миқдор ва сифат белгиларини аниқлайди, дистрибутив таҳлил орқали ундошларнинг фаркли жиҳатларини тавсифлайди.⁹⁷ Ҳозирги фонологияда корреляция деб номланувчи ҳодисанинг (бир фарқланувчи белги асосида оппозицияларнинг системага уюшишининг) кашф этилиши ҳам Ибн Синопга мансубдир. Унинг “дол” “то”га қандай муносабатда бўлса, “зод” “син”га шундай муносабатда бўлади”, - деган гапи бунинг далили.⁹⁸ Абу Райхон Берунийнинг “Сайдана” асарида араб ёзувида ноқисликлар бор эканлиги айтилади, уни бартараф қилиш мақсадида араб алифбосига (форслардан фойдаланган ҳолда) п, ч, ж, г товушлари учун махсус ҳарфлар киритилади. Унинг форс тилидаги б – в фонемалари талаффузидаги яқинлик хусусида, бу товушларнинг бир-бири билан осонгина алмашиб келиши ҳақида айтган фикрлари ҳам фонология нуқтаи назаридан аҳамиятлидир.⁹⁹

II. Бевосита туркий тилларнинг фонетик тизимига оид дастлабки маълумотлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида берилган. Унда “Туркча сўзларнинг тузилишида қўлланадиган ҳарфлар ҳақида” номли махсус бўлим мавжуд бўлиб, бу бўлимда туркий тилларда қўлланадиган товушларнинг миқдори ва маъно фарқлаш хусусиятлари, қўлланиш ўринлари, ёзувда ифодаланиши, араб ҳарфлари билан туркий тил товушлари ўртасидаги муносабатлар хусусида қимматли маълумотлар берилади. Унда шундай дейилади: “ Туркий тилларда қўлланадиган асосий ҳарфлар сони 18 та. Туркча ёзувда шулар қўлланилади. Уларнинг ҳаммасини қуйидаги сўзлар камрайди *اخوك، لف، سمع، نزي، بدر، شتيا*”

Айриб кўрсатилса қуйидагича бўлади:

د	ك	ى	ق	ز	و	خ	ف
ل	ت	ش	ر	ج	ب	س	ن

⁹⁶ Бу ҳақда қараг: Нурмонов Абдуҳамид. *Ўзбек тилшунослиги тарихи*. Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 9-бет.

⁹⁷ Абу Али ибн Синоп. *Фонетика ҳақида рисола: (Нутқ товушлари ҳосил бўлишининг сабаблари)*. Тошкент Ўзбекистон, 1979. 22-бет.

⁹⁸ Бу ҳақда қараг: Ахмедгани В.Г. *Арабское языкознание средних веков. История лингвистических учений. Средневековый Восток*. Л.: Наука, 1981. С. 82.

⁹⁹ Нурмонов Абдуҳамид. *Кўрсатилган асар*. 13 – 19-бетлар.

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси ا ب ت ث сингаридир. Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна етти ҳарф борки, туркий сўзлар бу ҳарфларсиз ишлатилмайди. Булар қаттиқ талаффуз қилинадиган پ (п) ҳарфи, арабча ج (ж) ҳарфи – арабча жим (бу луғатда, яъни туркчада кам қўлланилади), ز (з) билан ش (ш) оралиғида талаффуз этиладиган ژ (ж) ҳарфи; арабча ف (ф) ҳарфи; нуктали غ (ғ) ҳарфи; ك (к) билан ك (к) ҳарфлари оралиғида талаффуз этиладиган юмшоқ گ (г), кофе гунна билан غ (ғ) оралиғида ҳамда ق билан ن оралиғида талаффуз этиладиган (ң) ҳарфларидир.

Бу ҳарфларни талаффуз қилишда турклардан бошқалар қийналадилар. Бу ҳарфлар ўша (юқоридаги) ҳарфлардек ёзилади, тепасига нукта қўйилиб айрилади.¹⁰⁰ Шундан сўнг муаллиф бирор туркий қабила тилида ط, ظ, ص, ض, ث, харфлари, шунингдек, бўғиз товушлари бўлмиш ا, ح, ع ҳарфлари йўқлиги ҳақида гапиради.¹⁰¹

Маҳмуд Кошғарийнинг айтишича, туркий тилларда товушлар (фонемалар) турли оттенкаларда, масалан, *ишбоъ* (қаттиқ ёки қалин талаффуз), *имола* (чўзиқ талаффуз қилиш) ва *ишмом* (юмшоқ, ингичка талаффуз қилиш) кўринишларида намоён бўлади; *гуннанинг икки кўриниши* (нг, нғ), *хайшум* (бурун, димоғ товуши, назал ундошлар), *икки ундошнинг қатор келиши*, “ب” билан “م” нинг, “ن” билан “ل” нинг ва бошқа ҳарфларнинг (демак, товушларнинг) алмашилиш ҳоллари (*метатеза*) ҳам учраб туради.¹⁰²

Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ туркий қабилалар тилларидаги фарқлар ҳақида маълумот бериб ўтган эди. “Девон”да бу ҳақда шундай дейилади: “Йой билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳарфини ўғуз ва қипчоқлар “алиф” га ёки “жим” га айлантирадилар. Чунончи, турклар мусофирни *йэлкин* десалар, улар (ўғузлар) *элкин* дейдилар. Шунингдек, турклар дур, марваридни *йинжсу* десалар, ўғузлар *жинжсу* дейдилар”, “Сўз бошида м ҳарфини ўғузлар, қипчоқлар ва суворинлар ب га айлантирадилар. Масалан, турклар مَن بَرْدَم мэн бард’м десалар, улар مَن بَرْم бэн бардум дейдилар. Турклар шўрвани مُون десалар, улар مُون بُون бун дейдилар. Сўздаги ت ни ўғузлар ва улар яқинидагилар د га айлантирадилар, чунончи *туяни* تَتِي тэвэј десалар, ўғузлар تَوِي дэвэј дейдилар. Турклар тешиқни اوتُ от десалар, улар اودُ од дейдилар”.

“Туркий қабилаларнинг кўпгина сўзларидаги د ҳарфи ўғузларда ت бўлади. Масалан, ханжарни турклар بۇگدا *бүгдә* десалар, улар بۇگتا *бүкта*

¹⁰⁰ Маҳмуд Кошғарий . Девону луғотит турк 1-том. Тошкент: Ўзб. Фанлар академияси нашриёти, 1960. 47 – 48-бетлар.

¹⁰¹ Маҳмуд Кошғарий . Девону луғотит турк . 48 – 49-бетлар.

¹⁰² Маҳмуд Кошғарий . Девону луғотит турк . 1-том. 50-бет; Яна қаранг : Нурмонов Абдуҳамид . Ўзбек тилшунослиги тарихи . 39-бет.

дейдилар. Жийдани турклар *يگدا* *jigda* десалар, ўғузлар *يكتا* *jikta* дейдилар. Шунга ўхшаш яна кўпгина сўзлар бор...”¹⁰³

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, “Девон”да тилларнинг фонетик-фонологик тизимлари, улардаги фонетик ҳодисалар ҳақида анча изчил ва мукамал маълумот берилган. Бу маълумотлар туркология фанининг кейинги тараққиёти учун муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда .

III. Туркий тиллар, хусусан, қипчоқ тили фонетикасига оид маълумотлар муаллифи номаълум бўлган асар – “Аттухфатуз закиятү филлуғатит туркия” (“Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа”)да ҳам учрайди .

Бу асар XIII – XIV асрларда Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги ҳукм суриб турган бир пайтда юзага келган . Унинг юзага келиши ўша йилларда туркий тилларга қизиқишнинг ортганлигидан гувоҳлик беради .

Асар араб тилида ва араб тилшунослиги аъъаналари асосида ёзилган бўлиб, ўзбек тилига филол. фанлари доктори, проф. С.М. Муталибов томонидан таржима қилинган ва 1968 йилда Тошкентда нашр қилинган .

Асарда қипчоқ тили фонетикаси ва грамматикасига оид куйидаги маълумотлар бор: “Қипчоқ тилида қўлланадиган ҳарфлар 23 тадир. Улардан куйидаги 19 та ҳарф асосий ҳарфлардир.

ب ت ج ر ز س ص ط غ ق ك ل م ن پ و ی
|
и в п н м л к к г т с с з р ж т б
алиф

23 та ҳарфдан куйидаги 4 таси юқоридагиларнинг бир ўзгача такрорланиши асосида ҳосил бўлган ҳарфлардир:

1 - билан тенг келувчи ب б = پ п

2 - билан тенг келувчи ج ж = چ ч

3 - боғли گ = г

4 - бурун бўшлигидан чиқадиган ن - н дир. Бунинг маҳражи томоқ-бўғиз ёригидан бурун боши учигача боради.¹⁰⁴

Асарда товуш тушиши ҳақида ҳам маълумот берилган:

д : *ичир* (асли *ичдир* дсийлади);

¹⁰³ ДЛТ , 1. 66 – 67-бетлар .

¹⁰⁴ Аттухфатуз закиятү филлуғатит туркия Тошкент: Фан , 1968 . 9-бет.

- б : *агар* (асли арабча *абгар* эканлиги кўрсатилади);
 р : *била* (асли *бирла, бирлан*);
 к : *сичан* (сичқон), *ташари* (ташқари), *башар* (башқар);
 ичари (ичқари);
 нг : *ализ* (алингиз);

Шунингдек, бўгин туширилишига ҳам мисол келтирилади: *алман* (асли *алмазман*).¹⁰⁵

IV. XIX асрнинг иккинчи ярмида рус ва Европа шарқшунослигида туркий халқларнинг этногенези, тарихи, тили, адабиёти ва санъатини ўрганиш анча фаоллашади. Айни шу даврда туркий тиллар фонетикасига оид махсус иш ҳам юзага келади.¹⁰⁶ Аср охирида Урхун – Енисей ёзма ёдгорликлари тилининг туркий эканлиги аниқланади.¹⁰⁷ Бу ихтиро қадимги туркий тилнинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларини ўрганиш ишларини анча жадаллаштиради .

XX асрда қадимги туркий (VII–XI асрлар), эски туркий (XI–XIII асрлар), эски ўзбек (XIV–XIX асрлар) тилларининг фонетик ва грамматик тизимларини тадқиқ қилишга, шунингдек ҳозирги туркий тилларнинг фонетик ва грамматик хусусиятларини қиёслашга, шу тилларнинг генеалогик таснифини яратишга бағишланган қатор ишлар юзага келади.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Аттухфатуз закияту филлугатит туркия. 151-бет.

¹⁰⁶ Радлов В.В. Сравнительная грамматика северных тюркских языков, Т. I. Фонетика. W.Radloff. Vergleichende Grammatik der nördlichen Türkischen Sprachen. Ester Theil. Phonetik der nördlichen Türkischen Sprachen. – Leipzig, 1882 – 1883.

¹⁰⁷ Радлов В.В. Древнетюркские надписи Монголии, 1894 – 1895; Томсен Вильгельм Людвиг. Дешифровка орхонских и енисейских надписей. СПб, 1894.

¹⁰⁸ Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903;

Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петербург, 1922. Яна шу муаллиф: Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями. Советская тюркология. 1973. №5;

Брокельман К. Грамматика языка мусульманской литературы Средней Азии. С. Brockelmann. Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur – Sprachen Mittelasiens. Leiden, 1954;

Шербак А.М. 1) Грамматический очерк языка тюркских текстов X - XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л.: 1961; 2) Грамматика староузбекского языка. М. – Л., 1962; 3) Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970; 4) Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения. Тюркологический сборник, 1970; 5) Тюркские гласные в количественном отношении. – Тюркологический сборник, М. : Наука, 1966. С.146 – 162.

Қадимги туркий, эски туркий ва эски ўзбек тилларининг фонетик-фонологик тизимлари ҳақидаги маълумотлар ўзбек тилшунослари асарларида ҳам учрайди.¹⁰⁹

V. Юқорида қайд этилган манбаларнинг кўпчилигида қадимги туркий тил вокализмининг 8 унлидан (а, ä, i, ы, о, õ, у, ў фонемаларидан) иборат бўлганлиги айтилади,¹¹⁰ бу унлилар қуйидаги уч белги асосида таснифланади:

1. Тилнинг горизонтал (ётик) ҳаракатига кўра:

а) олд қатор (ингичка) унлилар – ä, i, õ, ў;

б) орқа қатор (йўгон) унлилар – а, ы, о, у.

2. Тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра:

а) қуйи кенг унлилар – а, ä;

б) ўрта кенг унлилар – о, õ (ө);

е) юқори тор унлилар – ĩ, ы, ў, у.

3. Лаблар иштирокига кўра:

Малов С.Е.1)Памятники древнетюркской письменности. М.-Л. 1951; 2)Енисейская письменность тюрков.Тексты и переводы, 1952.

Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М. 1962;

Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л. :Из- во Ленинградского ун-та,1970;

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. Л.: Наука,1980;

Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.:Наука,1986;

Боровкова Т.А. О губных согласных в «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгарского // Тюркологический сборник, М.:Наука,1966. С.24-27;

¹⁰⁹ Абдурахмонов Ф.,Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи,1982. 7 – 11-бетлар;

Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 15 – 86-бетлар;

Тўйчибоев Б.Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 8 – 68-бетлар;

Махмудов Қозокбой. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент: Ижод нашриёт уйи, 2006. 45-бет;

¹¹⁰ Кондратьев В.Г. Кўрсатилган асар. 5-бет;

Кононов А.Н. Кўрсатилган асар.60-бет;

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. С. 28 – 33;

Неъматов Ҳ. Кўрсатилган асар. 15 – 16-бетлар;

Махмудов Қозокбой. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. 18-35-бетлар.

а) лабланган унлилар – о, օ, у, ў;

б) лабланмаган унлилар – а, ӕ, ы, и.

Қадимги туркий тил ва эски туркий тилнинг фонетик тизимлари ўзбек тилшунослигида ҳам анчагина ёритилган.¹¹¹

Айрим тилшунослар ишида қадимги туркий тил унлилари тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра уч гуруҳга эмас, икки гуруҳга ажратилади: 1) кенг унлилар – а, э, о, օ; 2) тор унлилар – ы, и, ў, у.¹¹²

А.Н. Кононов фикрича, туркий рун ёзма ёдгорликлари тилида унлилар миқдор белгисига кўра қисқа ва чўзиқ товушларга бўлинган, қисқа унлилар ёзувда ифодаланмаган, чўзиқ унлилар эса ёзувда махсус белги билан ифодаланган.¹¹³

Қадимги туркий тил унлиларининг миқдор белгисига кўра қисқа ва чўзиқ турларга бўлинишини Б.А. Серебренников ва Н.З. Гаджиевалар ҳам таъкидлашади. Уларнинг фикрича, а, э, о, օ, у, ў, ы, и фонемалари қисқа, а:, э:, о:, օ:, у:, ў:, ы:, и: фонемалари эса чўзиқ унлилардир.¹¹⁴

VI. Юкоридаги маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкин:

1. Қадимги туркий тилда 8, эски туркий тилда эса 8-9 унли фонема бўлган, бу фонемалар қатор белгисига кўра ингичка (юмшоқ) ва йўғон (қаттиқ) унлиларга бўлинган, бу белгилар фонологик характерда бўлган, шунинг учун и-ы, ў-у, օ-о, ӕ-а унлиларидан иборат контраст жуфтликларни ҳосил қилган. Бундай контраст жуфтликлар ўзбек тилининг айрим шеваларида (мас., кипчок лаҳжаси шеваларида) ҳозир ҳам сақланган, аммо ҳозирги ўзбек адабий тилида улар и, у, о (ў), ӕ фонемаларининг олд қатор ва орқа қатор оттенкалари (вариациялари) сифатидагина намоён бўлади.

¹¹¹ Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. 7 – 11-бетлар;

Тўйчибоев Б. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. 8 – 68-бетлар.

Маҳмудов Қозоқбой XIII – XIV асрлардаги туркий ёзма ёдгорликларнинг фонологик хусусиятлари. Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1992;

Содиқов Қосимжон Фозилович. XI- XV асрларда уйғур ёзувида битилган туркий ёдгорликларнинг графика-фонетик хусусиятлари. Филол.фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1992;

Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси, 15 – 16-бетлар;

¹¹² Қаранг: Абдурахмонов Г, Рустамов А. Кўрсатилган асар. 7-бет;

¹¹³ Кононов А.Н. Кўрсатилган асар. 61-бет;

¹¹⁴ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Кўрсатилган асар. 8-бет;

2. Қадимги туркий тилда унлилар тилнинг тик (вертикал) ҳаракатига кўра уч гуруҳга бўлинган: а) а, ă (қуйи кенг), б) о,ö (ўрта кенг), в) и, ы, ў, у (юқори тор) унлилари. Бундай бўлиниш ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмидаги 6 унлига ҳам хос: а) и;у (юқори тор), б) э,ў (ўрта кенг), а, о (қуйи кенг) унлилар. Бу таснифдаги “э” унлиси қадимги туркий тилда олд қатор “ä” нинг варианти сифатидагина мавжуд бўлганлиги айрим манбаларда қайд этилган: эл – эл каби.¹¹⁵

3. Қадимги туркий тилда унлиларнинг лаблар иштирокига кўра лабланган (о,ö, у, ў) ва лабланмаган (а, ä, ы, и) турлари бўлган, булардан о, у (лабланган) ва и (лабланмаган) унлилари ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бор, қолганлари (ö, ў, ы унлилари) ҳозирги ўзбек адабий тилидаги о, у, и фонемаларининг оттенкалари сифатида намоён бўлади. Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек адабий тилида кучсиз лабланган “э” (адабий – орфографик “о”) унлиси ҳам бор, бу унли қадимги туркий тилда бўлмаган, унинг ўрнида лабланмаган, орқа қатор (йўғон) “а” унлиси қўлланган: *бэш сўзи баш, қэр сўзи қар* тарзида талаффуз қилинган.¹¹⁶

4. Қадимги туркий тилда унли фонемаларнинг қисқа ва чўзиқ талаффуз қилиниши фонологик функцияни бажарган, ҳозирги ўзбек адабий тилида бу хусусият йўқолган.

Савол ва топшириқлар

1. Туркологияда фонетикага ва фонологияга оид дастлабки қарашлар қачон юзага келган?

2. Абу Наср Фиробийнинг қайси фикри фонологик оппозициялар ҳақидаги ҳозирги назарияга уйғун?

3. Абу Али ибн Синонинг қайси асарида товушларнинг физиологик ва акустик хусусиятлари ҳақида маълумот берилган? Унинг қайси фикри ҳозирги корреляция назариясига уйғун?

4. Абу Райҳон Берунийнинг қайси фикри фонология нуқтаи назаридан аҳамиятли?

5. Махмуд Кошғарийнинг қайси асарида туркий тилларда қўлланадиган товушларнинг миқдори ва маъно фарқлаш хусусиятлари, қўлланиш ўринлари, оттенкалари, ифодаланиши хусусида маълумотлар берилган?

¹¹⁵ Қаранг: Абдурахмонов Ғ, Рустамов А. Кўрсатилган асар. 8-бет;

Thomsen V. Une lettre meconnue les inscriptions de l' Jenissei.- JSFO, 1916, 30, p.1-9;

Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун. С.77;

Қононов А.Н. Кўрсатилган асар. 60-бет;

¹¹⁶ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Кўрсатилган асар. 8-бет.

6. Муаллифи помаълум бўлган асар – “Аттухфатуз закияту филлугатит туркия” да кипчоқ тили фонетикасига оид қандай маълумотлар берилган?

7. XIX асрнинг иккинчи ярмида рус ва Европа шарқшуносларининг туркий тилларга оид қандай ишлари юзага келган, уларда туркий тиллар фонетикасига оид қандай маълумотлар берилган?

8. XX асрда қадимги туркий, эски туркий ва эски ўзбек тилларининг фонетик ва грамматик хусусиятлари тадқиқига оид қандай ишлар юзага келди?

9. Қадимги туркий, эски туркий ва эски ўзбек тилларининг фонетик-грамматик тизимлари ҳақидаги маълумотлар ўзбек тилшуносларининг қайси асарларида учрайди?

10. Манбаларда қадимги туркий тил вокализми қандай тасниф қилинган?

11. Қайси асарда қадимги туркий тил унлилари икки гуруҳга ажратилади? Бундай ажратиш қайси белгиларга асосланган?

12. Қайси асарда қадимги туркий тил унлилари уч гуруҳга ажратилган? Бундай ажратилиш қайси белгиларга асосланган?

13. Қадимги туркий тилда унлиларнинг қисқа ва чўзиқлик белгилари фонологик қийматга эга бўлганми?

14. Қадимги туркий тилда унлиларнинг ингичка ва йўгон (олд қатор ва орқа қатор) турлари ўзаро фонологик зидланиш (контраст жуфтлик) ҳосил қилганми?

15. Қадимги туркий тил унлилари тилнинг тик (вертикал) ҳаракатига қўра қандай турларга ажратилган?

16. Қадимги туркий тил унлиларида лабланиш-лабланмаслик оппозицияси бўлганми? Бу белги асосида унлилар қандай тасниф қилинган?

Таянч тушунчалар

Қаттиқ талаффуз қилинадиган ҳарфлар – п, ж, з, ш, ж, ф, ғ, к, к, нғ (изох: “ҳарфлар” термини “товушлар” маъносида қўлланган).

Имола – чўзиқ талаффуз.

Ишбоъ – қаттиқ ёки қалин талаффуз.

Ишмом – юмшоқ, ингичка талаффуз.

Ғунна – нг, нғ товушлари.

Хайшум – бурун, димоғ товушлари (назал ундошлар).

Генеалогик тасниф – келиб чиқиши бир бўлган қариндош тиллар таснифи.

Унлиларнинг миқдор белгиси – унлиларнинг “чўзиқлик – қисқалик” фарқланиш белгилари: а-а:, э-э:, о-о:, օ-օ:, у-у:, ў-ў:, ы-ы:, и-и: каби.

Контраст жуфтликлар – унлиларнинг “олд қатор – орқа қатор” (ингичка ва йўгон) фаркланиш белгисига асосланган оппозициялари: и-ы, ў-у, ё-о, ё-а каби.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ

17-§. Қисқача тарихий маълумот

I. Ўзбек тилшунослигида тилнинг фонетик тизimini тадқиқ этган дастлабки тилшунослардан бири, сўзсиз, Алишер Навоийдир. У ўзининг “Муҳокаматул лугатайн” асарида, биринчидан, ҳарф ва товуш муносабатларига, иккинчидан, товушларнинг (ҳозирги тилшунослиқда “фонема” деб аталаётган тил бирликларининг) сифат ва миқдор белгиларига алоҳида эътибор қаратади: “Вовий”си андоқки, ўтки шайъи муҳрикдур ва ўт мурур маъниси била ва ут мукаммирга бурд жиҳатидин амр, ва утки боридин ирик ҳаракатдур, каллани ўтга тутуп, тукин аритур маънидадур,” - дейди у ўз асарида.¹¹⁷ Бунда муаллиф “вов” ҳарфининг лабланган “ў” ва “у” фонемаларини (демак, бир неча фонемани) ифода этаётганлигини назарда тутди. Шу асарида Навоий туз (“текис дашт”) - туз (“рост киши”) – туз (“созни тузмоққа амр қилмоқ”); тўр (“тузоқ”)- тўр(“уйнинг тўри”) сўзлари таркибида унлиларнинг ингичка ёки йўғон, чўзиқ ёки қисқа талаффуз этилаётганлигини ҳам айтади.¹¹⁸ Муаллифнинг бу фикри фонемаларнинг олд қатор ва орқа қатор, чўзиқ ва қисқа каби белгилари эски ўзбек тилида фонологик қийматга эга бўлганлигидан дарак беради.

Алишер Навоийнинг фоностилистикага оид фикрлари ҳам диққатга сазовордир: “Андоқки, “аро” лафзин “саро” ва “даро” била кофия қилса бўлур, “бода” била ҳам қилса бўлур”, - дейди у ўз асарида.¹¹⁹

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий ҳарф билан товуш бошқа-бошқа ҳодисалар эканлигини, товушларнинг сўзларни моддий жиҳатдан шакллантириш ва фарқлаш вазифалари борлигини XV асрдаёқ (ғарб тилшуносларидан анча олдин) айтиб ўтган. Бу унинг фонологияга оид айрим ҳодисаларнинг илк тадқиқотчиси бўлганлигидан далолат беради.

XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаган Заҳриддин Бобурнинг ҳам фонетикага даҳлдор айрим фикрлари бўлган. Унинг “Бобурнома”сида, хусусан, шундай дейилган: “Сўнгра маълум бўлдимки, турки лафзида маҳал иқтисоси била то ва дол, яна ғайн ва қоф ва қоф бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш”.¹²⁰

¹¹⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-том. Тошкент: Фаъ, 2000. 19-бет.

¹¹⁸ Алишер Навоий. Юқоридаги тўплам. 19-бет.

¹¹⁹ Ўша жойда.

¹²⁰ Бобурнома // Бобур. Асарлар. Уч жилдлик, 2-жилд. Тошкент: 1965. 145-бет.

И з о х : *мубаддал* – “алмашган”, *иктизо* – “талаб”, “истак”, “эхтиёж”, *махал* – “имконсиз”.

Юқоридаги нуткий парчада фикр ўзаро зидланишда (фонологик оппозицияда) бўлган фонемалардан бирини иккинчиси билан алмаштириш қонунияти ҳақида бораётганлигини англаш қийин эмас. Демак, Заҳриддин Бобур тилининг товуш материяси ва структураси билан боғлиқ бўлган фонема, оппозиция ва позиция ходисаларини ўз вақтида пайқаган, уларни изоҳлашга, тушунтиришга ҳаракат қилган дейиш мумкин. Унинг қашмир топоними қас этноними асосида юзага келганлиги ҳақидаги фикри,¹²¹ “норгили араб муарраб қилиб норжил дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур”, - дейиши¹²² ҳам фонетик альтернатива қонуниятига дахлдорлиги билан эътиборга лойиқдир.

II. Маълумки, XX асрнинг биринчи чорагида Ўзбекистонда адабий тил, алифбо, имло ва истилоҳ (термин) масалаларига эътибор анча кучаяди. Шу масалалар доирасида ўзбек адабий тили товушлари тизимини белгилашга ҳам жиддий киришилади. Бу даврда “Чигатой гурунги” жамияти аъзолари фаол иш олиб борганлиги тарихдан маълум. Бу жамият аъзолари номидан 1921 йилнинг 2 январидан 1-ўлка тил ва имло курултойида маъруза ўқиган Фитрат “Олти чўзгили имло қабул этилсин” деган эди,¹²³ шу йиғилишда сўзга чиққан Ашуралӣ Зоҳирӣ ўзбек тили унлилари (чўзгилари) 6 та эмас, 5 тадир, дейди.¹²⁴ Бундан шу нарса англашиладики, Фитрат ва Ашуралӣ Зоҳирӣ интуитив равишда бўлса-да оттенкалар йиғиндисидан иборат товуш типи (демак, фонема) мавжудлигини сезишган, шуниқ учун унлилар микдорини 9 ёки 10 та эмас, 6 ёки 5 та деб ҳисоблашган. Бирмунча кейинроқ ўзбек адабий тили унлилари Тошкент шеvasининг 6 унлисига асосланганлигини Е.Д. Поливанов ҳам таъкидлайди.¹²⁵

1925–1926 йиллардан сўнг ўзбек адабий тили вокализмини белгилашда сингармонизми кишлоқ шевалари хусусиятидан келиб чиқиш керак деган ғоя устун кела бошлайди, шу асосда адабий тилда ҳам унлиларнинг қалин ва ингичка жуфтликлари бор деган хулоса берилади. Бу унлилар учун алифбода

¹²¹ Бобурнома // Бобур. Асарлар, уч жилдик, 3-жилд. Тошкент, 1965. 111-бет;

¹²² Бобурнома // Бобур. 130-бет;

¹²³ Қарағч: 1921 йил январидан бўлган биринчи Ўзбек тил ва имло курултойининг чиқарган қарорлари. Тошкент: Туркистон Жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922. 13 – 24-бетлар;

¹²⁴ Кўрсатилган “... қарорлар”, 24 – 25-бетлар.

¹²⁵ Поливанов Е.Д. Звуковой состав ташкентского диалекта // Наука и просвещение. Ташкент, 1922, №1; Яна шу муаллиф: Проект латинского шрифта узбекской письменности // Бюллетень 1-го Средне – Азиатского Государственного университета. Ташкент, 1924, N 6. С. 158; Яна: Невозможно молчать // Правда Востока, 1928, 22 октябрь, №244.

10 та (А, а, э, е, о, ө, и, у, б, и),¹²⁶ ҳатто 12 та (а-я, о-ё, и-й, i-y, i-yu ҳамда е ва иv) ҳарф белгилаш тавсия этилади.¹²⁷

9 унлили вокализм тарафдорларининг ўша йилларда фаоллашувида 1926-1927 йилларда юзага келган “Бирлашган (муштарак) турк алифбоси” яратиш ғоясининг ҳам таъсири бўлганлиги шубҳасиз, чунки бундай муштарак алифбонинг яратилишида кўпчилик турк-татар тилларига хос бўлган сингармонизм қонуниятининг ҳисобга олиниши тақозо қилинарди, аини пайтда бу ғоя эски ўзбек адабий тили вокализмига ҳамда ҳозирги айрим қишлоқ шевалярига хос бўлган контраст жуфтликларни адабий тил учун меъёр деб белгилаш имконини ҳам берарди. Масаланинг бундай ҳал этилишига эътироз билдирган Боту (М. Ҳодисев) ўзининг бир мақоласида шундай дейди: “Биз муштарак алифбе қабул қилдик; тўққиз чўзғи олдик, бироқ, жанжал бутунлай ечилгани йўқ. Тўққиз чўзғининг тилимиз учун озлигини даъво қилувчилар бўлгани каби, буларнинг кўплигини исбот этувчилар ҳам бор. Албатта, бу масалани “муштарак алифбедан четга чиқиш ярамайди” нуқтан назаридан ҳал этишга тўғри келмайди. Озарбайжон ҳам муштарак алифбени бутунлай қабул қилишни рад қилган. Ўзбек тилининг хусусияти, тараққийси ўзбек янги алифбесида бир қанча янгилекларни тўлдиришни талаб қилар экан, мутаассиблик қилиш ярамайди. Биз, модомики, янги алифбе – ўзбек алифбеси, биринчидан, меҳнаткашларнинг саводсизлигини тез битиришга хизмат қилади ва шундай бўлиши керак, дер эканмиз, амалда ҳам шу томон боришимиз керак. Бир неча йиллик тажрибамиз ҳозирги тўққиз чўзғи омма учун сўнг даражада оғирлик келтиришни кўрсатди...”¹²⁸ Бу фикрга эътироз билдирган Элбек эса шундай деб ёзади: “Тошкент шеvasи ўзбекнинг адабий тили рўлини ўйнай олмайди. Чўзғининг кўпайиши сизга қанча оғирлик қилса, бунинг учун тааж-жуб этиш ортиқчадир. Чунки “кўрмаган ернинг чуқири кўб” бўлиши мумкин... Биз бу кун сўзнинг эшитилишидаги товушларга тўла жавоб берарлик чўзғига эга эмасмиз. Масалан, қара сўзидаги 1- “а” чўзғиси билан 2-“а” чўзғиси орасида очик айирма бўлгани ҳолда биз бунинг иккисинида бир шакл билан ёзамиз, холбуки бундаги товушлар айри-айри бўлиб, биринчиси тўғри “а” ўқилганда, 2-си қана дегандаги “а” билан қара сўзнинг биринчи “а” ўртасида бўлган бир товушни берадир”, - дейди у ўз мақоласида ва ҳар бир товуш (яъни оттенка) учун алоҳида-алоҳида шакл белгиланиши кераклигини

¹²⁶ Бу ҳақда қаранг: Маориф ва ўқитгучи, 1926, 5-сон. 50-бет.

Яна: Фахри Камол. Ўзбек орфографияси. Филол. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент, 1946. 4-5-бетлар.

¹²⁷ Бу лойиҳа Ўзбекистон илмий марказининг 1926 йил 11 августда Самарқандда бўлиб ўтган мажлисда тавсия этилган, аммо шу йилнинг 27-29-августда Самарқандда ўтказилган илмий кенгаш ушбулар учун 9 ҳарф (а, э, о, е, и, у, i, б, е) ни тавсия этади // Қаранг: Тил ва истилоҳ. - Маориф ва ўқитгучи, 1926, 7-8-сонлар; 41-42-бетлар; Яна шу журнал: 1927, 7-8-сонлар. 41-42-бетлар.

¹²⁸ Боту. Тил ва имло масаласи устида бир неча сўз // Аланга, 1928, 12-сон. 17-18-бетлар; Яна шу муаллиф: Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар Итам Каримов, Шерали Турдиев. Тошкент: Шарк, 2004. 122-124-бетлар.

айтади.¹²⁹ Шу муаллифнинг ўзи яна бир мақоласида ўз фикрини давом эттириб шундай дейди: “Агар биз тилимиз хусусиятларига қараб чўзғи белгиласак, у вақт 9 чўзғининг жавоб бера олмоғонин ва тилимизда эса 17 тагача унли (чўзғи) борлигин очик кўрган бўламиз, ҳатто 6 чўзғили деб топилган Тошкент шаҳрида ҳам 6 эмас, балки 9 унли борлиги текширувчиларга очик маълумдир. Демак, чўзғига гамом риюя қиламиз десак, 9 унли эмас, камида 16 унли кабул қилишимиз керак...”¹³⁰ Шу ўринда Л.В. Шчербанинг фонема оттенкалари хусусидаги фикрларини эслатиб ўтиш жоиз бўлса керак деб ўйлаймиз. Унинг фикрича, ҳар бир оттенка алоҳида фонема эмас, балки бир фонеманинг нутқдаги реал кўринишлари, холос. 9 унлили вокализм тарафдорлари бўлган ўзбек тилшуносларининг фикрларида эса айни шу ҳолат ҳисобга олинмаган, натижада ўзбек тили унлиларининг миқдори 9, 16 ҳатто 17 тага боради деган хулосалар берилган, бундай хулосалар ўз навбатида, Боту таъкидлаганидек, халқ оммаси учун “сўнг даражада оғирлик келтирувчи” алифбо ва имлонинг шакллантирилишига сабаб бўлган. Бундай қийинчиликни кейинроқ тан олган Элбекнинг ўзи ҳам 30-йилларнинг бошида унлилар ва уларни ифодаловчи ҳарфлар сонини камайитириш керак деган ғояни қўллаб-қувватлай бошлайди. Бу ҳақда у шундай дейди: “...Демак, “э”, “у”, “ө” ва “б” каби сўкма ва ясама чўзғилар майдондан кетиши ва ўз ўрнини колган 5 чўзғи - “о”, “и”, “ї”, “е”, “а” ларга бериши тегинг”.¹³¹

Юқоридаги маълумотлардан шундай хулоса келиб чиқади: ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмини белгилаш юзасидан олиб борилган дастлабки ишларда бу масалага фонема назариясига таянган ҳолда ёндашилмаган, фонема билан унинг нутқдаги реал кўринишлари ўзаро қориштирилган, ҳатто 6 унлили вокализм тарафдорлари қарашларида ҳам бу масалага илмий-назарий асосда эмас, интуитив сезги асосидагина ёндашилганлиги кўзга ташланади. Шунинг учун бўлса керак, уларда ўз фикрларидан чекиниш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради. Мас., Ашурали Зоҳирий ўзининг “Тил, атама ва имло баҳслари” номли мақоласида (мақоланинг “Чўзғилар тўғрисида” деб номланган қисмида) унлилар ҳақида гапириб, шундай дейди: “...соф ўзбек тилида сингармўнизм борлигини ҳеч ким инкор қила олмайди. Ҳол шундоқ бўлгондан кейин, чўзғининг (оғир, енгиллар билан) тўққизта қилиниши – шу сингармўнизмга асослангон. Яъни: сингармўнизм билан чўзғининг тўққизталиги бир-бирига қаттиқ боғлонгон. Шунинг учун имломиз сингармўнизм асосида бўлиб, бўлмаслиги тўғрисида оғиз очмасдан (бу- бўлсин-бўлмасин -дегандек сукут қилиб) чўзғининг тўққузталиги ва уни қискартиш кераклиги тўғрисида сўз

¹²⁹ Элбек . Тил , атама ва имло баҳслари Тил - имломиз устида . Чўзғилар масаласи // Қизил Ўзбекистон, 1929 , 29 январь .

¹³⁰ Элбек . Алифбемизни ихчамлаш учун . Жумҳурият имло конференцияси чакрилиши муносабати билан // Қизил Ўзбекистон, 1933 , 15 октябрь .

¹³¹ Элбек . Уша жойда .

очишлик мантқиқсизлик ва тўққизта бўлишининг асосини тушунмасликдир... Демак, ҳозирги 9 чўзги шу топдаги илмий асосқа қурилган, уни орттирмаймиз ҳам, ҳамайтирмаймиз ҳам”.¹³² Шунга ўхшаш фикрлар бошқа тилишуносларнинг ишларида ҳам учраб туради.

1934 йилнинг январида Тошкентда алифбо ва имлога бағишланган Республика қурултойи ўтказилади, унда адабий тил унлиларини 9 та эмас, 6 та деб ҳисоблаш кераклиги ҳақидаги фикрлар инobatта олинди, алифбодан *ө, у, б* ҳарфлари чиқарилади, натижада “*ө*” ва “*о*” ўрнида битта “*о*” нинг, “*у*” ва “*у*” ўрнида битта “*у*” нинг, “*і*” ва “*б*” нинг ўрнида битта “*і*” нинг қўлланиши меъёр деб қабул қилинади, шу асосда унлилар сонини 9 тадан (*а-э, о-ө, и-у, б-і, е* дан) олтигача (*а, э, о, и, і, е* га) келтириш ҳақида қарор қабул қилинади.¹³³ Шундан бошлаб, ҳозирги ўзбек адабий тили вокализми 6 унлига тизим сифатида қараб келинмоқда.

30-йилларнинг ўрталарига келиб, ўзбек тилишунослигида унлиларнинг фонологик тавсифига назарий асосда ёндашиш ҳолатлари ҳам пайдо бўла бошлайди. Буни Қайом Рамазоннинг “Ўзбек тилининг бирлашган имло қоидалари” рисоласида кўрамиз. Унда шундай дейилади: “...ў” билан “у” лаб товушлари ёйиқлик ва йиғиқлик (торлик ва кенлик) фарқлари билан айрилади. Бу фарқ уларнинг фонемалиklarининг фақтидир: *қўл* (рука), *қул* (раб), *қўл* (озеро), *қул* (пепел)”. Бу мисоллар таҳлилида Қайом Рамазон “фонема” терминини қўллайди, фонеманинг артикуляция ўрни (“лаб товушлари”), фарқланиш белгилари (“ёйиқлик” ва “йиғиқлик”) борлигини ҳам назарда тутди, буни исботлаш учун *қўл* ва *қул*, *қўл* ва *қул* каби минимал жуфтликдаги сўзлардан (квазиомонимлардан) фойдаланади.¹³⁴

III. Ўзбек адабий тили ундошлари ҳам дастлаб 1921 йилдаги Ўлка қурултойида алифбо масалалари билан боғлиқ равишда кўрилган эди. Бу қурултойда Фитрат ундошлар учун 23 ҳарф қабул қилишни таклиф этади. Бу таклиф кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Шу тариқа алифбога қуйидаги ҳарфлар киритилади: *ا, ه, ن, م, ل, ك, گ, غ, ق, ش, س, ز, ر, د, چ, خ, ج, ت, پ, ف*. Бу ҳарфларнинг қуйидаги 23 ундошни ифодалаши назарда тутилади: *ф(ف), б(ب), п(پ), т(ت), ж(ج), ч(چ), х(خ), д(د), р(ر), з(ز), с(س), ш(ش), г(غ), қ(ق), к(ك), г(گ), л(ل), м(م), н(ن), в(و), х(ح), й(ي)*.

1923 йилда Бухорода Ўрта Осиё ўзбекларининг алифбо ва имло масалаларига бағишланган биринчи конференцияси ўтказилади. Бу конференцияда

¹³² Ашурали Зоҳирий. Тил, атама ва имло баҳслари // Қизил Ўзбекистон. 1929. 31 март(№73).

¹³³ Тил – имлога онд Биринчи илмий қурултой қарорлари. Тошкент, 1934. 10-бет;

¹³⁴ Қайом Рамазон қарашлари ҳақидаги маълумотларнинг берилишида биз Абдурахмонова Нилуфарнинг магистрлик диссертациясига таяндик // Қарағ: Абдурахмонова Нилуфар Ибодовна. Ўзбек тилишуносларининг фонетика ва фонологияга онд қарашлари: Магистрлик дис. Тошкент, 2008. 160 бет.(Б. 10-11).

Ўзбек алифбосига сирғалувчи “ж” ундоши учун ǰ ҳарфи киритилади, шу тариқа ўзбек тили ундошлари миқдори 24 тага етказилади.¹³⁵

1939–1940 йилларда ўзбек ёзувини латин графикасидан рус графикасига кўчириш жараёни бўлиб ўтади, ана шу жараёнда рус тилининг қоришиқ “ц” ундоши ҳам ўзбек тили ундошлари қаторига қўшилади, бироқ унинг фонемалик мақоми кўп мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Бундай мунозара-бахслар ф, ж ундошлари хусусида ҳам давом этмоқда (Бу ҳақда ундошлар таснифига оид бўлимга қаранг).

IV. Ўзбек тили фонетикасининг 1940-1960 йиллардаги тараққиёти ўзбек адабий тили вокализми ва консонантизмнинг анатомик-физиологик, акустик ва лингвистик-функционал жиҳатларини тадқиқ этишга, шу асосда уларнинг физиологик ва акустик таснифларини яратишга ҳамда фонологик характеристикасини беришга эътиборнинг кучайтирилганлиги билан характерланади.¹³⁶ Бу йилларда (айниқса, 1960 йилдан кейин) ўзбек тилининг унли ва ундош товушларини, шунингдек бўғин структурасини экспериментал усулда тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилади: “Об экспериментально-фонетическом изучении назализации гласных звуков” (Махмудов А., 1958), “Ўзбек фонемалари талаффузи артикуляциясининг рентгенограммаси” (Алзамов С.К., 1960), “Словесное ударение в узбекском языке” (Махмудов А., 1960), “Ўзбек адабий тилида (o/ɔ) унлиси лабланганми?” (Отамирзаева С., 1962), “Звуковой состав намаданского говора узбекского языка. Экспериментальное исследование.” АКД (Атамирзаева С., 1963), “Ўзбек адабий тили товушлари талаффузининг рентгенографик анализи” (Махмудов А. 1966), “Гласные узбекского языка” (Махмудов А., 1968) каби ишлар аини шу даврда юзага келгандир. (Бу типдаги тадқиқотлар 70-йиллардан кейин ҳам давом эттирилади.) Экспериментал фонетика даражасида амалга оширилган тадқиқотларнинг муҳим жиҳатларидан

¹³⁵ Қаранг: Туркистон Республикаси Халқ маорифи комиссарлигининг 1923 йил 18 октябрдаги 48-сонли қарори. Яна қаранг: Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. С.160.

¹³⁶ Решетов В.В.Общая характеристика особенностей узбекского вокализма, Труды Института языка и литературы им. А.С.Пушкина. Вып.1. Ташкент, 1949.

Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Фонетика. Тошкент, 1953.

Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Фонетика // Ҳозирги замон ўзбек тили. Ташкент.: ФАН, 1957. 183-209-бетлар.

Решетов В.В. Узбекский язык. Ташкент: Учпедгиз, 1959. С.112-148, 212-225.

Шоабдурахмонов Ш. Узбекский литературный язык и узбекские городские говоры. АДД. Ташкент, 1963.

Махмудов А. Гласные узбекского языка. Ташкент: Фан, 1968. 60-бет.

Махмудов А. Согласные узбекского языка. Ташкент: ФАН, 1986. 62-бет.

бири шундаки, уларнинг натижалари товуш ва фонема ўртасидаги боғланишларни, фонемаларнинг интеграл ва дифференциал белгиларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади, булар, ўз навбатида, фонемаларнинг оппозицияларга бирлашишида, оппозицияларнинг эса корреляцияга уюшишида ҳисобга олинади. Амалда ҳам худди шундай бўлди: 60-йилларнинг охирироғи ва 70-йиллардан бошлаб ўзбек тилшунослигида фонологик даражадаги ишлар анча ривож топди: “Сопоставительный анализ гласных фонем английского и узбекского языков (на основе рентгенографических данных)”. АКД. (Абдуазизов А., 1967), “Фонологическая система современного узбекского языка” (Абдуазизов А., 1974), “К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в исследованиях тюркских языков” (Шоабдурахманов Ш., Абдуазизов А. 1976), “К типологии фонологических систем” (на материале английского и узбекского языков). АДД. (Абдуазизов А., 1974), Фонетика ва фонология // Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик, 1979.- Б.21-72; “Сonorные узбекского языка” (Махмудов А., 1980), “Фонетическая система узбекского литературного языка”. АДД. (Махмудов А., 1980), “Согласные узбекского литературного языка” (Махмудов А., 1986), “Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси” (Нурмонов А., 1990), “Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси” (Абдуазизов А., 1992), “Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати” (фонологик сатҳ). Номзодлик дис. афтореферати. (Набиева Дилора, 1998), “Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасидаги зидланишларнинг мўътадиллашуви” (фонологик сатҳ). Номзодлик дис. автореферати (Нурмонова Дилфуза Абдухамидовна, 1998), “Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. Монография”. (Набиева Дилора, 2005) каби ишларнинг юзга келганлиги фикримизнинг далилидир. Бундай ишларда фонологик системага оид илғор ғоялар ва назариялар бевосита ўзбек тилига татбиқ этилади, шу асосда ўзбек тили унлилари ва ундошларининг ўзига хос таснифлари берилади. Бу таснифларда ҳар бир муаллифнинг система бирликлари ва элементларига бўлган муносабати ўз ифодасини топади.

Савол ва топшириқлар

1. XX асрнинг биринчи чорагида араб алифбоси ва имлосини ислоҳ қилиш муносабати билан ўзбек тили унлиларига оид қандай фикрлар баён этилган?
2. 1921 йилнинг январида бўлиб ўтган 1-ўлка тил ва имло қурултойида Фитрат ва Ашурали Зоҳирийлар унлилар (чўзгилар) хусусида қандай фикр билдиришган?
3. 1925-1926 йиллардан бошлаб ўзбек адабий тили вокализмга оид қайси қарашлар устун кела бошлади?
4. 9 унлили вокализм тарафдорларининг 1927-1930 йилларда фаоллашувига қандай омиллар сабаб бўлди?
5. Кимлар 9 унлили вокализм ғоясига эътироз билдирди? Бундай эътирозларга нималар сабаб бўлди?

6. 9 (ёки 16,17) унлидан иборат вокализм тарафдорларининг қарашларида фонема ва унинг оттенкаларини қоригштириш ҳолатлари бўлганми?

7. 1934 йилда Тошкентда ўтказилган Республика курултойида ўзбек адабий тили вокализи нечта унлидан иборат деб ҳисобланди, шу асосда алифбога қандай ўзгартиришлар киритилди?

8. XX асрнинг 20-30-йилларида ўзбек адабий тили консонантизмининг фонема таркиби қандай белгиланган эди? 1940 йилда унга қайси товуш фонема тарзида киритилди?

9. 1940 йилдан буён қайси ундошларнинг фонемалик даражаси мунозарали бўлиб келмоқда? Бу даврда фонетиканинг қайси аспектларига кўпроқ эътибор берилди бошланди?

10. Ўтган асрнинг 60–70-йилларидан сўнг фонетиканинг қайси аспектларига эътибор кучайтирилди? Шу йилларда қандай тадқиқотлар амалга оширилди?

Таянч тушунчалар

«Чигатой гурунги» жамияти – 1919 йилда Тошкентда Фитрат бошчилигида ташкил этилган ва Миллий ишлар комиссариати томонидан тасдиқланган жамият. Бу жамият аъзолари тил, алифбо, имло, адабиёт ва маданият масалалари билан шугулланган, шу асосда ўзбек тили унлиларига ҳам муносабат билдиришган.

Чўзилар – унли товушларнинг ўша даврдаги номи.

Қалин чўзилар – орқа қатор (йўғон) унлилар: а, о, и, ь.

Ингичка чўзилар – олд қатор унлилар: ё, ё, ё, ё, ё.

Бирлашган (муштарак) турк алифбоси – 1927 йилда Бутуниттифоқ янги турк алифбоси кўмитаси пленумида барча туркий тиллар учун қабул қилинган ягона (умумий) алифбо. Бу алифбода туркий тиллардаги сингармонизм хусусиятлари, унлилардаги йўғонлик-ингичкалик белгилари ҳам ҳисобга олинган.

Сингармонизм – сўзнинг асоси ва аффикс таркибидаги унлиларнинг ўзаро уйғунлашуви.

Фонема оттенкалари – фонеманинг талаффуздаги реал кўринишлари.

Вокализм – унли фонемалар тизими.

Консонантизм – ундош фонемалар тизими.

18-§. Фонетиканинг тадқиқот аспекти

I. Юқорида келтирилган назарий умумлашмалар ва қарашлардан маълум бўладики, тилнинг товуш томони анча мураккаб ҳодисадир: а) ҳар қандай товушнинг физик-акустик табиати бор; б) ҳар қандай нутқ товушининг биологик асоси (нутқ аъзоларининг ҳаракати ва ҳолати билан боғлиқ жиҳатлари) мавжуд; в) ҳар қандай нутқ товушлари талаффуз этилади ва эшитилади; г) ҳар қандай нутқ товушларининг ижтимоий аҳамият касб этувчи жиҳатлари бор. Фонетик бирликлар ва элементларнинг ана шу жиҳатлари фонетиканинг *физик-акустик, анатомик-физиологик, перцептив ва лингвистик-функционал* аспектларида махсус кўрилади. Бундай аспектлардан хабардор бўлиш фонетиканинг, айниқса назарий фонетиканинг фан сифатидаги моҳиятини тўғри англашга ёрдам беради.

II. *Фонетиканинг физик-акустик аспектида* фонетик бирликларнинг физик табиати ва акустик жиҳатлари тадқиқ қилинади, шунинг учун у *акустик фонетика* деб ҳам номланади. Фонетик бирликларнинг физик табиатига товушнинг баландлиги, кучи, тембри, чўзиқлиги киради. Товуш таркибида иштирок этувчи овоз, шовқин, кўшимча тон каби компонентлар ҳам физик-акустик омиллар саналади.

1. *Товушнинг баландлиги* – товушнинг ун пайчалари тебраниши частотасидан келиб чиқадиган сифат белгилари. Маълум вақт ўлчовида (масалан, бир секунда) ун пайчаларининг тебраниш миқдори қанча кўп бўлса, товуш шунча баланд бўлади ёки, аксинча, шу вақт ўлчови ҳисобида ун пайчалари қанча кам тебранса, товуш шунча паст чиқади. Тебранаётган жисмнинг, масалан, ун пайчаларининг тинч ҳолатидаги нуқтадан икки (қарама-қарши) томонга бир марта бориб қайтиши битта тўла тебраниш саналади, ана шу тўла тебраниш *бир герц* ҳисобланади, демак, баланд овозда герцлар миқдори кўп (тебраниш зич), паст овозда эса герцлар миқдори кам (тебраниш сийрак) бўлади. Инсоннинг эшитиш қобилияти 16 герцдан 20000 герцгачадир: 16 герц эшитишнинг энг қуйи поғонаси, 20000 герц эса эшитишнинг энг юқори поғонаси ҳисобланади. 16 герцдан паст частотали тебраниш *инфратовуш*, 20000 герцдан ортик частотали тебраниш эса *ультратовуш* саналади. Инсон оддий сўзлашувда 100 герцдан 400 герцгача баландликдаги товушни қўллайди. Инсоннинг энг паст товуши бас (у 40 герцга тенг), энг баланд товуши эса *сопранодир* (у 170 герцга тенг).

Нутқда овознинг (тоннинг) баланд-паст тарзда тўлқинланиши мелодикани юзага келтиради, мелодика эса гапнинг ифода мақсадига ёки эмоционалликка кўра турларини белгилашда, синтагмаларни, кириш сўз ёки киритма гапларни ифодалашда муҳим восита саналади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, тебраниш частотаси нутқда бошқа акустик воситалар (урғу, интонация, тембр, темп кабилар) билан муносабатга киришиб, мураккаб товушни ҳосил қилиши ҳам мумкин, бундай мураккаб товушлардан эса турли экспрессив-стилистик

мақсадларда, айниқса, шеърин мисралардаги товуш товланишларини таркиб топтиришда фойдаланилади.

2. *Товушнинг кучи (интенсивлиги)* – 1 см² майдондан 1 секундда ўтадиган энергия микдори. Бундай энергия микдорининг кўп ёки оз бўлиши тебраниш амплитудасининг (кенглигининг) катта ёки кичиклигига боғлиқдир: тебраниш амплитудасининг катта бўлиши унга берилаётган зарба даражасига, пастлиги ўпкадан келаётган ҳаво оқими кучига боғлиқ. Масалан, зарб урғусини (динамик урғуни) юзага келтиришда ҳаво зарби кучли бўлади. Демак, товуш кучининг нутқдаги аҳамияти кўпроқ зарб урғусини ифодалашда намоён бўлади.

Товуш кучи одатда децибел билан ўлчанади. Масалан, соатнинг чиқиллаши – 20 дБ, пичирлаш – 40 дБ, ярим овоз билан гапириш – 60 дБ, баланд овоз билан гапириш – 80 дБ, симфоник оркестр овози – 100-110 дБ бўлади. 130 децибелдан ортиқ кучдаги товуш кулоққа оғриқ беради, инсонни нохуш қилади.

3. *Товуш тембри* – товушнинг асосий тон ва ёрдамчи тонлар (обертон, парциал тонлар) қўшилмасидан таркиб топадиган сифати. Товуш тембрини ифодаловчи ва унинг бошқа товушлар тембридан фарқини кўрсатувчи частоталар *формантлар* дейилади. Товуш формантлари махсус экспериментал аппарат – спектрограф ёрдамида аниқланади.

Товуш тембрининг турли хил формантларга эга бўлишида бўғиз бўшлиғи, халқум, оғиз бўшлиғи ва бурун бўшлиғи махсус резонаторлик (акустик фильтрлик) вазифасини бажаради: бундай бўшлиқларнинг турли шаклга кириши, ҳажми, ундаги аъзоларнинг ҳаракат-ҳолати товушнинг бўёқдорлигини (сифат белгиларини) ўзгартириб туради. Шу тариха фонемаларнинг ўзаро фарқланиши таъминланади. Одатда, товуш тембри унли фонемаларда муҳим роль ўйнайди: ҳамма унли фонемаларда овоз бор, аммо улар бир-биридан тембри билан фарқ қилади. Айни пайтда, товуш тембри ундошларни, масалан, сонантларни фарқлашда ҳам қатнашади. Булардан ташқари, тембр нутқнинг суперсегмент бирлиги, овоз товланишлари тарзида ҳам намоён бўлади: қувнок тембр, маънос тембр каби. Тембрнинг бу турлари нутқнинг экспрессив-эмоционал хусусиятларини таъминлайди.

4. *Товуш чўзиқлиги* – тебранишнинг оз ёки кўп вақт давом этиши. Товуш чўзиқлиги икки хил бўлади:

а) *фонологик чўзиқлик* (бирламчи чўзиқлик). Бундай чўзиқлик, одатда, маънони фарқлаш учун хизмат қилади. Масалан, туркман тилида “йилки” маъносидаги “от” сўзи билан “исм” маъносидаги “от” сўзининг маънолари шу сўзлар таркибидаги “о” унлисининг чўзиқлик даражаси билан фарқланади: от (туркманча ад – “йилки”) ва от (туркманча а:д – “исм”) каби;

б) *фонетик чўзиқлик* (иккиламчи чўзиқлик) – соф физик-акустик факторга асосланган (фонологик вазифа бажармайдиган) чўзиқлик. Масалан, урғули

бўғиндаги унли бир оз чўзилади, аммо у сўз маъносини фарқлаш учун хизмат қилмайди (*атлас* ва *átлас* каби айрим ҳолатлар бундан мустасно). Шунингдек, *имон* сўзи бошидаги “и” чўзиқроқ талаффуз этилганидан, унда бир “й” орттирилади (*иймон* каби) ёки *шаҳар*, *заҳар* сўзларида “х” нинг тушиб қолиши натижасида икки “а” ёнма-ён келиб, бир чўзиқ “а” тарзида талаффуз қилинади (*ша:ар*, *за:ар* каби), аммо бу ҳолат сўз маъноларини ўзгартирмайди.

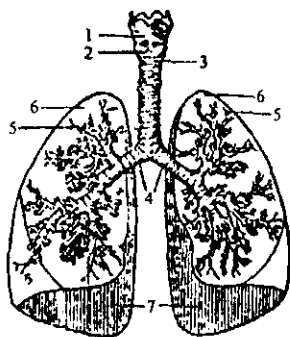
И з о х : нутқ товушларининг баландлиги, кучи (интенсивлиги) ва тембри уларнинг сифат белгилари саналади, товушнинг чўзиқлиги эса миқдор белгиси ҳисобланади.

III. Фонетиканинг анатомик-физиологик аспектида фонетик бирликларнинг биологик асоси - инсон организмдаги айрим аъзоларнинг нутқ товушларини ҳосил қилишдаги ҳаракати-ҳолати, шу аъзоларнинг тузилиши, ўрни тадқиқ қилинади. Шунга кўра бу аспект *артикуляцион фонетика* деб ҳам юритилади.

Нутқ товушларининг биологик асосини қуйидаги турларга бўлиш мумкин: 1) нутқ аъзоларининг анатомияси; 2) нутқ аъзоларининг физиологияси; 3) нутқ аъзоларининг ижро кечими.

1. Нутқ аъзоларининг анатомияси дейилганда шу аъзоларнинг шакли, тузилиши, жойлашган ўрни назарда тутилади. Бундай аъзолар қуйидаги аппаратларга бирлашади:

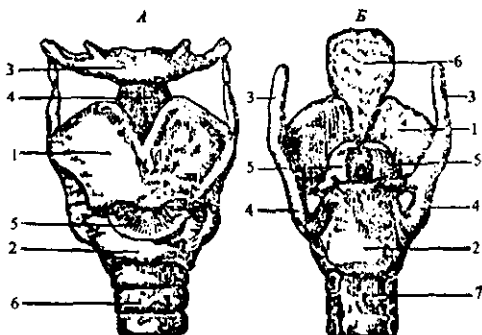
а) **нафас апарати** – ўпка, бронхлар, трахея, диафрагма, кўкрак қафаси (1-расм). Бу аппарат аъзолари товуш ҳосил қилиш учун зарур бўлган ҳаво оқимини бошқа аъзоларга етказиб беради, шу маънода ҳаво манбаи саналади;

1-расм. Нафас апарати:

1- калқонсимон тоғай; 2-узуксимон тоғай; 3-кекирдак (трахея); 4- бронхлар; 5-бронхларнинг учки тармоқлари; 6-ўпканинг тепа қисми; 7- ўпканинг таг (ост) қисми.

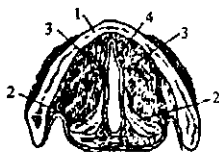
б) **бўғиз бўйлиги** – трахеянинг юқори (кенгайган) қисми (2 ва 3 - расмлар). Унда ун пайчалари, узуксимон, калқонсимон, чўмичсимон, понасимон, шохсимон тоғайлар мавжуд. Бу аппаратдаги энг фаол аъзолар ун (овоз) пайчаларидир;

2-расм. Бўғиз (хикилдоқ):

А - бўғизнинг олд томони: 1- қалқонсимон тоғай; 2- узуксимон тоғай; 3- тил ости суяги; 4- қалқонсимон тоғайни тил ости суягига улаб турувчи пай; 5- узуксимон тоғай билан қалқонсимон тоғай ўртасидаги пай; 6- кекирдак (трахея).

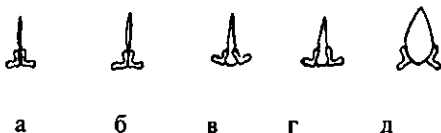
Б- бўғизнинг орқа томони: 1- қалқонсимон тоғай; 2-узуксимон тоғай; 3- қалқонсимон тоғайнинг юқори шохлари; 4- қалқонсимон тоғайнинг куйи шохлари; 5-чўмичсимон тоғайлар; 6-бўғиз қолқоғи; 7- трахеянинг пардасимон (орка) қисми.

3-расм. Бўғизнинг кўндаланг кесилгандаги кўриниши.

1-қалқонсимон тоғай; 2- чўмичсимон тоғайлар; 3- ун (овоз) пайчаларининг қирралари; 4-овоз пайчалари орасидаги тирқиш.

- ун пайчалари тинч ҳолатда турганда, уларнинг оралиғи юмук бўлади, натижада нафас аппаратидан келаётган ҳаво оқими пайчаларни тебратмай ўтади. Бундай вазиятда овоз ҳосил бўлмайди (4-расмнинг а кўриниши);

4-расм. Овоз пайчалари орасидаги тирқиш кўринишлари:

а – ёпик (юмук) ҳолат; б - овоз ҳолати; в - шивирлаш(пичирлаш) ҳолати; г - нафас чиқариш ҳолати; д - нафас олиш ҳолати.

-овоз пайчалари тортилган (таранглашган)да, ўпқадан келаётган ҳаво оқими таранглашган ун пайчаларига урилиб, даврий тебранишни юзага келтиради. Бундай тебраниш овозни (асосий тонни) ҳосил қилади (4 – б расм). Шунинг учун бўғиз бўшлиғи овоз манбаи ҳисобланади. Овоз эса унли

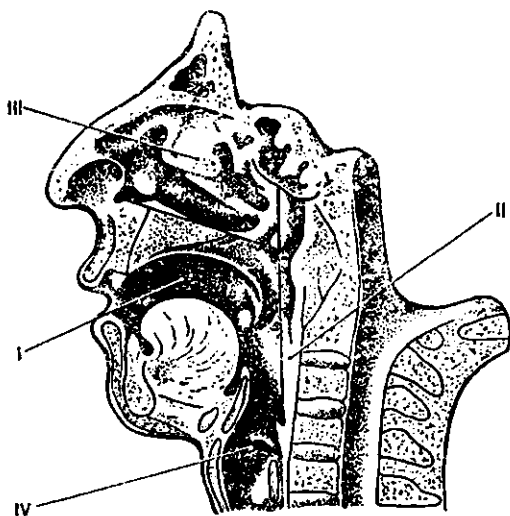
товушларни, жарангли ва сонор ундошларни шакллантиришда физик-акустик компонент сифатида қатнашади;

-овоз пайчалари бўшроқ тортилган ҳолатда шу пайчалар орасида торроқ бўшлиқ юзага келади, ҳаво оқими шу бўшлиқдан сирғалиб, ишқаланиб ўтади, аммо ун пайчаларини тебратмайди, натижада шовқин ҳосил бўлади, бу шовқин пичирлаб ёки шивирлаб гапирганда қўлланади (4-в расм).

в) *ҳалқум* – бўғиздан юқориқда жойлашган бўшлиқ. У уч қисмдан иборат: пастки қисми - ҳикилдоққа (бўғизга) туташган ўрни; ўрта қисми - ҳалқумнинг оғзи. Бу қисм оғиз бўшлиғи томонга очилган бўлади: юқори қисми – бурун бўшлиғига ва эшитиш пайларига бириккан (туташган) қисми;

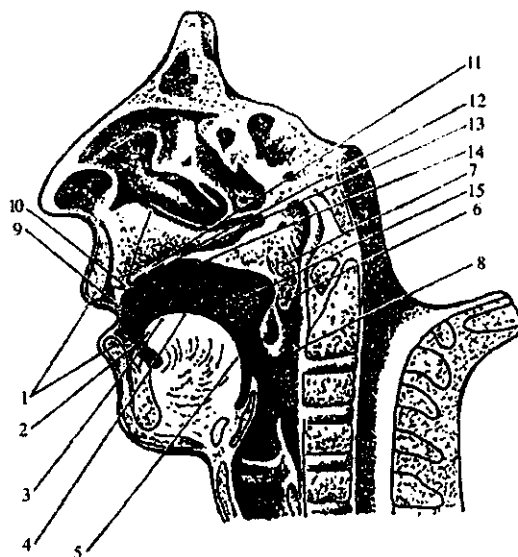
г) *оғиз бўшлиғи* – тил, кичик тил, тишлар, лаблар, лунжлар, каттик ва юмшоқ танглайлар, тил ости мускулудан иборат аппарат. У орқа томонидаги томоқ орқали ҳалқумга туташади;

д) *бурун бўшлиғи* – қўшимча тон манбаи. У юмшоқ танглай охиридаги кичик тилнинг қуйи томон ҳаракат қилиши натижасида резонаторга айланади: ҳаво оқимининг бир қисми бурун бўшлиғидан ўтиб, қўшимча тонларни ҳосил қилади. Ўзбек тилининг *м, н, ғ* ундошлари шу аппарат иштирокида юзага келади.

5-расм. Бошнинг бўйлама кесими. Юмшоқ танглай пастта томон силжиган:

1-оғиз бўшлиғи; 2-ҳалқум; 3-бурун бўшлиғи; 4- бўғиз

6-расм. Бошнинг бўйлама кесими. Юмшоқ танглай юқори томон силджиган.

Фаол аъзолар: 1- лаблар; 2- тилнинг олд қисми; 3- тилнинг ўрта қисми; 4- тилнинг орқа қисми; 5-тил ўзаги; 6- кичик тил; 7- юмшоқ танглай; 8- ҳалқумнинг орқа қисми.

Нофаол аъзолар: 9- олд томондаги юқори тишларнинг уч; 10- олд томондаги юқори тишларнинг орқа қисми; 11-12- қаттиқ танглайнинг олд қисми; 13- танглайнинг ўрта қисми; 14- юмшоқ танглайнинг олд қисми; 15- юмшоқ танглайнинг орқа қисми.

2. *Нутқ аъзоларининг физиологияси* дейилганда шу аъзоларнинг ҳаётий кечимлари, муҳит билан бўладиган муносабатлари назарда тутилади. Бундай кечим бош мия қобигининг чўзинчоқ мия қисмида жойлашган марказий нерв системаси томонидан бошқарилади. Бу система махсус функцияларни бажарадиган нерв хужайралари тўпламидан иборатдир. Унинг *брок маркази* деб номланувчи тури нутқнинг юзага чиқишида қатнашадиган мушакларни ҳаракатга келтирадиган нерв маркази ҳисобланади. *Эшитув маркази* номли тури эса эшитиш аъзоларидан келадиган таъсирни идрок этадиган нерв маркази саналади. Бу марказ фаолиятини ўрганиш фонетиканинг *перцептив* (эшитиб ҳис этиш) *аспекти* деб ҳам қаралади. Демак, тил воситасида амалга ошириладиган нутқий алоқа бевосита шу марказлар иштирокида юз беради.

3. *Нутқ аъзоларининг ижро кечими* – нутқ аъзоларининг нутқ товушларини ҳосил қилишдаги иштироки (ҳаракати ва ҳолати). Бундай кечим, юқорида айтиб ўтилганидек, нутқ аъзоларининг физиологияси билан боғлиқдир. Одатда нутқ аъзоларининг ҳаракати ва ҳолати артикуляцияни шакллантиради. Артикуляция эса ҳар бир миллат вакилларида психологик ва

физиологик кўникмаларга таянади. Бу ҳолат ўша миллат тилининг *артикуляция базаси* ҳисобланади. Шунинг учун бир миллат вакилида бошқа миллат тилига хос артикуляция базаси (психологик ва физиологик кўникмалар) бўлмаслиги мумкин. Демак, тиллар бир-биридан артикуляция базаларидаги айрим белгилари билан ўзаро фарқланади.

Ҳар қандай нутқ товушининг артикуляцияси уч босқичдан таркиб топади: биринчи босқич – *экскурсия* (ҳозирланиш), иккинчи босқич – *иш ҳолати* (ўрта ҳолат), учинчи босқич – *рекурсия* (талаффузнинг қайтиши). Нутқ жараёнида бу босқичларнинг чегараси мавҳумлашади: одатда, бир товушнинг артикуляцияси ниҳоясига етмай, иккинчи товуш экскурсияси бошланади, натижада товушлар бир-бирига динамик равишда уланиб, улар орасидаги талаффуз чегаралари сезилмас ҳолга келади. Бундай чегараларни ёзувда (ҳарфлар мисолида) аниқ сезиш мумкин.

Изоҳ: 1) нафас аппарати товуш ҳосил қилиш учун керак бўлган ҳаво оқимины юқорига йўналтиради; 2) бўғиз (ҳиқилдоқ) овоз ҳосил қилади; 3) ҳалқум, оғиз бўшлиғи товушни шакллантиради; 4) бурун бўшлиғи кўшимча тон беради.

IV. *Фонетиканинг эшитиб ҳис этиш аспекти (перцептив фонетика)*да фонетик бирликларнинг эшитиш аъзоларига таъсирини ҳис этиш орқали сўзнинг маъносини ёхуд гап ва нутқ мазмунини идрок қилиш қонуниятлари ўрганилади.

Маълумки, инсон ташки дунёни ўзининг сезги аъзолари орқали ҳис этади: кўради, эшитади, сезади. Фонетик бирликлар иштирокида ясалган *фонетик сўз* ҳам моддий-материал ҳодиса сифатида инсоннинг эшитиш аъзоларига таъсир қилади, аммо бу таъсир шунчаки моддий ҳодисанинг таъсиргина эмас, балки маънога эга бўлган форманинг таъсири бўлади. Шунинг учун ҳар қандай сўзни, сўз шакли ёки гапни эшитганимизда, онгимизда шу бирликларнинг маъноси ёки мазуни, аниқроғи маъно ёки мазмун образи гавдаланади. Бундай ҳис этиш, идрок қилишсиз тилнинг бирорта функцияси (номинатив функцияси, коммуникатив функцияси, эмотив функцияси ва ҳоказолар) амалга оширилмайди.

V. *Лингвистик-функционал аспектда* фонетик бирликларнинг тил механизмидаги ижтимоий аҳамияти ўрганилади. Тилшуносликда фонетиканинг бу аспекти *фонология* деб аталади.

Савол ва топшириқлар

1. Товушнинг физик-акустик табиатига нималар қиради?
2. Товушнинг баландлиги нима?
3. Товуш баландлиги нима билан ўлчанади?
4. Товушнинг баланд-ласт тарзда тўлқинланиши нимани ҳосил қилади?
5. Мелодика нима? Унинг нутқда қандай аҳамияти бор?
6. Мураккаб товушни қандай тушунасиз?

7. Товуш кучи нима? У қандай ўлчов бирлиги билан ўлчанади?
 8. Товуш кучининг тил ва нутқда қандай аҳамияти бор?
 9. Товуш тембрини қандай тушунаси?
 10. Формант нима? У қандай аниқланади?
 11. Нутқ аппаратларидан қайсилари резонаторлик (акустик фильтрик) функциясини бажаради.
 12. Товуш тембри воситасида нималар фарқланади?
 13. Товуш чўзиқлиги нима? Унинг қандай турлари бор?
 14. Фонологик ва фонетик чўзиқликлар нимаси билан фарқланади?
 15. Товушнинг сифат ва миқдор белгиларига нималар қиради?
 16. Фонетик birlikларнинг биологик асосини қандай тушунаси?
- Фонетиканинг қайси аспектида “биологик асос” ҳақида маълумот берилади?**
17. “Биологик асос”ни ўрганишнинг қандай аҳамияти бор?
 18. Нутқ аъзоларининг анатомияси, физиологияси ва ижро кечимларини қандай тушунаси?
 19. Артикуляция қандай босқичлардан таркиб топади? Экскурсия, иш ҳолати (ўрта ҳолат), рекурсия нима?
 20. Фонетиканинг перцептив аспекти нимани ўрганади?
 21. Фонетиканинг лингвистик-функционал аспекти деганда нимани тушунаси? Нима учун бу аспект фонология деб номланади?

Таянч тушунчалар

Товушнинг физик-акустик табиати – товушнинг баландлиги, кучи, тембри, чўзиқлиги, уларнинг эшитилиш хусусиятлари.

Герц (Гц) – тебранаётган жисмнинг (масалан, ун пайчаларининг) тинч ҳолатдаги нуқтадан икки (карама-қарши) томонга бир марта бориб қайтиши. Овознинг паст ёки баландлиги герцлар миқдори билан белгиланади.

Инфратовуш – 16 герцдан кам частотали товуш.

Ультратовуш – 20000 герцдан ортиқ частотали товуш.

Товушнинг баландлиги – товушнинг ун пайчалари тебраниши частотасига боғлиқ сифати.

Товушнинг кучи (товуш интенсивлиги) – товушнинг 1 см² майдондан 1 секундда ўтайдиган энергия миқдори билан белгиланадиган сифат жиҳатлари. У децибел билан ўлчанади.

Товуш тембри – товушнинг асосий тон (овоз) ва ёрдамчи тонлар (обертонлар) қўшилмасидан таркиб топувчи сифати.

Формантлар – товуш тембрини ифодаловчи ва унинг бошқа товушлар тембридан фарқини кўрсатувчи частоталар.

Спектрограф – товуш формантларини аниқловчи махсус аппарат.

Товуш чўзиқлиги – тебранишнинг оз ёки кўп вақт давом этиши.

Бундай чўзиқликнинг икки тури фарқланади:

1) фонологик чўзиқлик (бирламчи чўзиқлик);

2) фонетик чўзиқлик (иккиламчи чўзиқлик).

Товушнинг сифат белгилари – товушнинг баландлиги, кучи (интенсивлиги), тембри.

Товушнинг миқдор белгиси – товушнинг чўзиқлиги.

Нафас апарати – ҳаво манбаи. Бу аппарат ўпка, бронхлар, трахея, диафрагма, кўкрак қафаси каби аъзолардан иборат.

Бўғиз бўшлиғи – трахеянинг юқори (кенгайган) қисми. Унда ун пайчалари ва бир қанча тоғайлар мавжуд. Бўғиз бўшлиғи овоз манбаи ҳисобланади (ун пайчалари тебранишидан овоз ҳосил бўлади). Айрим манбаларда унлиларнинг “овоз товушлар” дейилиши ҳам шундан.

Ҳалқум – бўғиздан юқоридаги бўшлиқ. У резонаторлик вазифасини бажаради.

Оғиз бўшлиғи – тил, кичик тил, тишлар, лаблар, лунжлар, қаттиқ ва юмшоқ танглайлар, тил ости мускулларидан иборат аппарат. У шовқин ва кўшимча тонлар манбаи саналади.

Бурун бўшлиғи – кўшимча тон манбаи.

Нутқ аъзоларининг физиологияси – нутқ аъзоларининг ҳаётий кечимлари, муҳит билан алоқа-муносабатлари.

Брок маркази – бош мия қобиғидаги марказий нерв системасига қирувчи нерв хужайраларининг бир тури. У нутқни юзага чиқаришда қатнашадиган мушакларни ҳаракатга келтирадиган нерв маркази ҳисобланади.

Эшитув маркази – бош мия қобиғи тизимига қирувчи нерв хужайраларининг яна бир тури. У эшитиш аъзоларидан келадиган таъсирни идрок этадиган нерв маркази саналади.

Артикуляция – нутқ аъзоларининг нутқ товушларини ҳосил қилишдаги ҳаракати ва ҳолати.

Артикуляция базаси – тил эгаларида шу тилга хос артикуляцияни амалга ошириш учун шаклланган психологик-физиологик кўникмалар.

Экскурсия – артикуляциянинг биринчи босқичи: нутқ аъзолари ижро кечимининг бошланиши.

Иш ҳолати (ўрта ҳолат) – артикуляциянинг иккинчи босқичи.

Рекурсия – артикуляциянинг учинчи (сўнги) босқичи, талаффузнинг қайтиши.

Перцептив аспект – фонетиканинг эшитиш ва ҳис этиш билан боғлиқ жараёнларни ўрганувчи аспекти.

Лингвистик–функционал аспект – фонетиканинг юкори босқичи. У фонетик бирликларнинг тил механизмидаги ролини, демак, ижтимоий моҳиятини ўрғанади.

19-§. Фонология

I. Фонология тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, у тилнинг товуш материяси таракқиётини ва шу материянинг фонологик системага уюштириш қонуниятларини ҳамда тилдаги вазифаларини тадқиқ қилади. Бу соҳанинг ўзига хос жиҳати шундаки, у ўз объектини семиологик аспектда (белгилар тизими сифатида) ўрғанади. Тилшуносликда фонологиянинг фан сифатидаги мақоми хусусида икки хил фикр мавжуд.

Биринчи фикрга кўра, фонология фонетиканинг ўзи эмас, чунки фонетика нутқ товушларини, фонология эса тил товушларини ўрғанади: нутқ товушлари ҳақидаги таълимот (фонетика) аниқ физик ходисаларни, тил товушлари ҳақидаги таълимот (фонология) эса шу товушларнинг лисоний-вазифавий хусусиятларини тадқиқ қилади, шунга кўра уларнинг тадқиқот методлари ҳам ҳар хил: фонетика табиий фанларнинг тадқиқот методларига, фонология эса лингвистик тадқиқот методларига асосланади.¹³⁷

Иккинчи фикрга кўра фонологияни фонетикадан ажратиб бўлмайди, чунки муайян тилнинг фонемалари тизимини, бу тизимдаги ҳар бир фонеманинг “смантизациялашган” (фонологизациялашган) белгиларини шу тилнинг конкрет талаффуз хусусиятларини ўрганмасдан тадқиқ қилиб бўлмайди. Демак, фонология аслида фонетиканинг ўзи, фақат унинг юкори босқичи, холос. Бинобарин, фонолог бир вақтнинг ўзида фонетист бўлмай иложи йўқ, аини пайтда фонетист ҳам доимо (шу жумладан, фонология пайдо бўлган давргача ҳам) маълум даражада фонолог бўлган, чунки у умуман товушни эмас, балки тил товушларини ўрганган.¹³⁸ Маълумки, фонетикада товуш ва бўгин сегмент бирликлар, ургу ва интонация (оҳанг) эса суперсегмент бирликлар тарзида тавсифланади. Фонологияда бу бирликлар лисоний-вазифавий хусусият тақозоси билан *фонема* (товуш), *силлабема* (бўгин), *акцентема* (ургу) ва *интонома*

¹³⁷ Трубецкой Н.С. Основы фонологии (русс. пер.) М., 1969. С. 9.

¹³⁸ Щерба Л.В. Очередные проблемы языкознания. Изв. Академии Наук, ОЛЯ, 1945. Т.4, Вып. 5. С. 185-186; Яна харанг: Аванесов Р.И. Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы // История ... языкознания. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1988. С. 195-196.

(интонация, оҳанг) деб номланади, фонологиянинг ўзи эса *сегментал фонология* ва *суперсегментал фонология* каби икки турга ажратилади.¹³⁹

Сегментал фонологиянинг асосий бирлиги фонемадир, шунга кўра у *фонематика*, *фонемика* деб ҳам аталади.

Суперсегментал фонологиянинг бирликлари эса *силлабема*, *акцентема* ва *интонемадир*, шунга кўра у *просодия* (ёки *просидика*) деб ҳам юритилади.

20-§. Фонемика

I. Фонемика, юқорида айтиб ўтилганидек, сегментал фонологиянинг иккинчи номи бўлиб, у фонларнинг фонемаларга бирлашувини ўрганади.

II. Фонема сўзлар ёки морфемаларнинг товуш қобигини фарқлаш орқали уларнинг маъноларини тафовутлаш вазифасини бажарадиган энг кичик сегмент бирликдир. Масалан, *бур* ва *бўр* (сегмент бирликлар – б,у,р ва б,ў,р) *туз* ва *тур* (сегмент бирликлар – т,у,з ва т,у,р), “– *ман*” ва “–*сан*” (сегмент бирликлар – м,а,н ва с,а,н) каби. Бундай сегмент бирликларнинг фонематик хусусиятлари сўз таркибидаги товушлар микдорини орттириш ёки, аксинча, қисқартириш йўли билан ҳам аниқланиши мумкин. Масалан, *ор* сўзи таркибида иккита сегмент бирлик (о ва р фонемалари бор), *зор*, *озор*, *бозор* сўзлари таркибида эса уларнинг сони кўпроқ: 3 та (“зор”да), 4 та (“озор”да), 5 та (“бозор”да) каби.

21-§. Фонемаларнинг дифференциал ва интеграл белгилари

I. Фонемаларнинг дифференциал белгилари уларни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қиладиган аломатларидир. Масалан, “к” ундоши ўзининг жарангсизлиги билан жарангли “г”дан ажралиб туради, демак, “к”нинг жарангсизлиги ва “г”нинг эса жаранглилиги бу икки фонеманинг дифференциал (фарқланадиган) белгилари саналади. Дифференциал белгилар фонемаларнинг хусусиятини белгилайди – сўзларнинг фонстик қобигини ва маъноларини фарқлаш учун хизмат қилади: кул ва гул сўзларининг маънолари аynи шу икки фонеманинг (“к” ва “г”ларнинг) дифференциал белгилари – бирининг жарангсиз, иккинчисининг эса жарангли эканлиги туфайли фарқланмоқда.

Дифференциал белгилар фонемалар артикуляциясига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин: “б” – лаб-лаб ундош, “д” – тил-тиш (тил олди - денталь) ундоши. Артикуляция ўрнидаги бу тафовутлар бор ва дор сўзларининг фонетик таркибини ва маъноларини фарқламоқда: “қ” - портловчи ундош, “х” – сирғалувчи ундош. Артикуляция усулидаги бу тафовутлар қол ва хол сўзларининг товуш таркиби ва маъноларини фарқлаш учун хизмат қилмоқда.

¹³⁹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 14-бет.

Шунинг учун дифференциал белгилар фонологик релевант ёки семиологик релевант белгилар саналади.

II. Фонемаларнинг интеграл белгилари уларнинг ўзаро фарқланмайдиган аломатларидир. Масалан, юқорида келтирилган “к” ва “г” ундошларининг ҳар иккаласи портловчи, ҳар иккаласи саъз тил орқа фонемалардир. Демак, бу икки фонема артикуляция усули ва артикуляция ўрнига кўра фарқланмайди. Шунга кўра, интеграл белгилар *фонологик норелевант ёки семиологик норелевант* белгилар ҳисобланади.

22-§. Фонологик оппозиция ва корреляция

I. Фонологик оппозиция икки фонеманинг битта (ёки бир неча) фарқланиш белгиси асосида ўзаро зидланишидир. Масалан, “п” (жарангсиз) ва “б” (жарангли) ундошлари жарангсиз-жарангли белгиси асосида бир оппозицияга бирлашади: п – б каби. Бу икки фонеманинг бошқа белгилари фарқланмайди: п (лаб–лаб) -б (лаб–лаб), п (портловчи) -б (портловчи) каби. Демак, ундош фонемаларга хос бўлган учта фонологик белгидан (артикуляция ўрни, артикуляция усули ва жаранглилик – жарангсизлик белгиларидан) фақат биттаси (сўнггиси) п – б оппозициясига асос бўлган. Шунинг учун у “бирлик оппозиция” саналади.¹⁴⁰

Проф. А. Абдуазизовнинг таъкидлашича, ҳозирги ўзбек адабий тили консонантизми таркибида қуйидаги бирлик оппозициялар бор:

1. Талаффузда иштирок этувчи асосий нутқ аъзоси ва товушнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра:

а) лабиал-тил олди (дентал, альвеоляр) ундошлар оппозициялари: п-т, б-д (портловчилар), м-н (бурун сонантлари), ф-с, в-з, ф-ш, в-л (сирғалувчилар), в-л, в-р (лабиал сирғалувчи – тил олди сонант. Бунда в, л, р фонемалари сонорлар сифатида қаралган, акс ҳолда улар иккиталик оппозиция ташкил этиши мумкин);

б) лабиал-тил ўрта фарқланиш элементлари бўйича фақат иккита бирлик оппозицияси мавжуд: ф-й, в-й;

в) лабиал-тил орқа ундошлари оппозициялари: п-к, б-г (портловчилар), ф-х, в-г (сирғалувчилар);

г) лабиал-бўғиз ундошлари оппозициялари: ф-х, в-х. Бунда “х” нинг жарангли ёки жарангсиз эканлиги эътиборга олинмаган, чунки бу хусусият экспериментал жиҳатдан аниқланмаган...

д) тил олди-тил орқа ундошлари оппозициялари: т-к, т-к, д-г (портловчилар), с-х, з-ғ (сирғалувчилар), н-нг (бурун сонантлари). Бунда нг фақат сўз

¹⁴⁰ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 21-бет.

охирида келганда сонантлик элементи бўлиб, сўз ўртасида келганда, бўгин чегараси унинг элементини иккига бўлиб, н-г, яъни икки фонема бирикмасига айлантириши назарга олинади;

е) тил олди-бўғиз ундошлари оппозициялари: с-х, з-х, ш-х, ж-х (сирғалувчилар), ч-х, дж-х (тил олди аффриката ва бўғиз сирғалувчиси). Бунда ч-х ва дж-х зидланишлари “иккилик оппозициялар бўлади”, чунки уларда “тил олди-бўғиз ундоши” белгисидан ташқари, иккинчи дифференциал белги ҳам бор: ч (қоришиқ портловчи) –х (сирғалувчи) , дж (қоришиқ портловчи)- х (сирғалувчи) каби.

2. Артикуляция усули ва тўсиқнинг қандай ҳосил бўлишига кўра:

а) портловчи-сирғалувчи ундошлар оппозициялари: п-ф, б-в (лабиал ундошлар), т-с, д-з, т-ш, д-ж (тил олди ундошлари), к-х, г-ғ, қ-х (тил орқа ундошлари), к-х, г-х (тил орқа ва бўғиз ундошлари);

б) портловчи-аффрикаталар оппозициялари: т-ч, д-дж (тил олди ундошлар);

в) сирғалувчи-аффрикаталар оппозициялари: ш-ч, ж-дж (тил олди ундошлари);

г) портловчи-бурун сонанти оппозициялари: б-м (лабиал ундошлар), д-н (тил олди ундошлари), г-нг (тил орқа ундошлари);

д) сирғалувчи-сонантлар оппозициялари: з-л, ж-р;

е) шовқинли сонант-бурун сонанти оппозициялари: в-м, л-н, р-н;

ж) ён сонант-титроқ сонант оппозицияси: л-р(яккаланган оппозиция).

3. Жарангсизлик-жаранглилик белгиларига кўра: (п-б), (т-д), (с-з), (ф-в), (к-г), (ш-ж), (ч-дж), (х-ғ).¹⁴¹

Ҳозирги ўзбек адабий тили вокализми тизими қуйидаги оппозицияларни ўз ичига олади:

1. Тилнинг уч даражали кўтарилиш белгисига кўра:

а) и (юқори тор унли) - э (ўрта кенг унли) = и - э оппозицияси;

б) э (ўрта кенг унли) – а (қуйи кенг унли) = э - а оппозицияси;

в) и (юқори тор унли) - а (қуйи кенг унли) = и - а оппозицияси;

г) у (юқори тор унли) - ў (ўрта кенг унли) = у - ў оппозицияси;

д) ў (ўрта кенг унли) - о (қуйи кенг унли) = ў - о оппозицияси;

¹⁴¹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 21-23-бетлар.

е) у (юқори тор унли) - о (қуйи кенг унли) = у - о оппозицияси;

2. Лабланиш-лабланмаслик белгисига кўра:

а) и (лабланмаган) - у (лабланган) = и - у оппозицияси;

б) э (лабланмаган) - ў (лабланган) = э - ў оппозицияси;

в) а (лабланмаган) - о (лабланган) = а - о оппозицияси.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фонологик оппозиция турли тил товушларини қарама-қарши қўйишга асосланмайди, чунки у муайян бир тилнинг структуравий бирлигидир ва шу тилнинг ўзигагина хизмат қилади. Бошқа тил товушлари муайян тил, масалан, ўзбек тили таркибида оппозиция ҳосил қилиши учун у шу тил тизимидаги квазиомонимлар таркибида қўлланидиган даражага кўтарилган бўлиши шарт. Масалан, араб тилининг “ф” ундоши ўзбек тилининг “п” ундоши билан зидланиш ҳосил қилиш даражасига кўтарилган дейиш мумкин, чунки шу икки ундошдаги фарқловчи белги (сирғалиш-портлаш белгиси) ўзбек тилидаги соф ва соп минимал жуфтлигида фонологик вазифа бажармоқда. Бундай ҳолатни х-ҳ оппозицияси мисолида ҳам кўриш мумкин: ўзбек тилида *хол* ва *ҳол*, *шоҳ* ва *шоҳ* каби минимал жуфтликларнинг (квазиомонимларнинг) мавжудлиги араб тилидан ўзлашган “х” ундошини ўзбек тилидаги х-ҳ оппозицияси вакили деб қарашга асос бўлади.

Фонологик оппозициялар фонологик системанинг энг кичик (минимал) структуравий бирликлари саналади, улар тарихан ўзгариб туриши ҳам мумкин. Масалан, қадимги туркий ва эски туркий тилларда унли фонемалар тилнинг ётиқ (горизонтал) ҳаракатига кўра олд қатор ва орқа қатор зидланишига эга бўлган: (и-ы)+(γ-у)+(ө-о)+(э-а) каби. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса бундай зидланиш ўзининг фонологик хусусиятини йўқотган – фонемалар конвергенцияси натижасида (и – ы) унлилари битта (и) га, (γ – у) унлилари битта (у) га, (ө – о) унлилари битта (о) га, (э – а) унлилари эса битта (а) га бирлашган. Демак, фонологик оппозициялар тил тараққиётининг муайян босқичига нисбатан белгиланади, айти шу босқичда бир фонема бошқа фонемага бир хил позицияда қарама-қарши қўйилади: ҳозирги ўзбек адабий тилидаги (и) ва (у) унлилари сўз бошида (*ич* ва *уч*) ёки бир хил фонетик қуршовда (*бир* ва *бур*, *қиш* ва *қуш*) бир-бирига қарама-қарши қўйилгани каби. Демак, “оппозиция” тушунчаси “фонема” ва “позиция” тушунчалари билан узвий боғлиқдир: фонеманинг бўлиши оппозициянинг бўлишини, оппозициянинг бўлиши эса позициянинг бўлишини тақозо қилади,¹⁴² ўзаро қарама-қарши қўйилмаган, бинобарин зидланишдан ташқарида қолган фонеманинг ўзи йўқ.¹⁴³

¹⁴² Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М.:Наука, 1986. С.72.

¹⁴³ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.: Просвещение, 1975. С. 78.

Эслатма: “позиция” категориясини биринчи бўлиб ҳамюртимиз Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (780–850) кашф этган. У ўзининг “Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб” (Ҳисоб ал-ҳинд) асарида ўнлик системаси рақамларидан (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) фойдаланиб, катта сонларни ёзиш тизимини ишлаб чиққан. Бу тизимга кўра рақам биринчи позицияда бирликни, иккинчи позицияда ўнликни, учинчи позицияда юзликни (тўртинчи, бешинчи... позицияларда янада каттарок сонларни) ифодалайди: 0 (ноль), 1(бир), 10 (ўн), 100 (юз), 1000 (минг); 2 (икки), 20 (йигирма), 200 (икки юз), 2000 (икки минг) каби. Кейинчалик “позиция” тушунчаси тил тизимиغا ҳам татбиқ этилган ва фонологик оппозиция тушунчасининг юзага келишига сабаб бўлган.

Фонологик оппозициялар диалектиканинг карама-каршилиқлар бирлиги ва кураши, инкорни инкор қонунарига таянади, уларнинг структуравий бирлик сифатидаги моҳияти ҳам шу қонунарга асосланади.

II. Корреляция – икки ва ундан ортиқ оппозициянинг бир фарқланиш белгиси асосида уюшиб келишидан таркиб топган система (микросистема). Масалан, ўзбек тили ундошлари “лабиал-тил олди” фарқланиш белгиси асосида (п–т) + (б–д) + (т–н) + (ф–с) + (в–з) + (ф–ш) + (в–л) + (в–р) корреляциясига, “лабиал-тил орқа” фарқланиш белгиси асосида (п–к) + (б–г) + (ф–х) + (в–ғ) корреляциясига, “тил олди-тил орқа” фарқланиш белгиси асосида (т–к) + (т–қ) + (д–г) + (с–х) + (з–ғ) + (н–нг) корреляциясига, “портловчи-сирғалувчи” фарқланиш белгиси асосида (п–ф) + (б–в) + (т–с) + (д–з) + (т–ш) + (д–ж) + (к–қ) + (г–ғ) + (қ–қ) + (к–қ) + (г–х) корреляциясига уюшади (корреляциялар микдори ва турлари юқоридагилар билан чекланмайди).

Одатда, оппозициядаги дифференциал (фарқланадиган) белги корреляцияда интеграл (бирлаштирувчи) белгига, оппозициядаги интеграл белги эса корреляцияда дифференциал белгига айланади. Масалан, (п–б) оппозициясидаги жарангсизлик (п) ва жаранглилик (б) фарқланиш белгиси (п–б) + (т–д) + (с–з) + (ф–в) + (к–г) + (ш–ж) + (ч–дж) + (х–ғ) оппозицияларининг барчасини бир корреляцияга бирлаштирмоқда, демак, интеграл белги вазифасини бажармоқда, айни пайтда (п–б) оппозициясидаги интеграл белгилар (лаб-лаб, портловчи) бу оппозицияни корреляциядаги бошқа оппозициялардан фарқлайди (демак, дифференциал белги вазифасини бажаради). Қиёс қилинг : п–б (лаб-лаб) + т–д (тил олди-тиш) + к–г (саёз тил орқа) + п–б (портловчи) + ф–в (сирғалувчи) каби.

III. Тилшуносликда фонологик оппозициялар таснифининг яна бир неча тури бор. Шулардан бири профессор Н.С. Трубецкойга мансубдир. У фонологик оппозицияларни уч асосга кўра тасниф қилади:

Биринчи асос оппозиция билан система ўртасидаги муносабатга кўра белгиланади. Бу белги асосида оппозициялар қуйидагича тасниф қилинади:

1. *Бир ўлчовли оппозициялар (оппозиции одномерные).* Бунда бир оппозиция аъзоларига хос бўлган белгилар йиғиндиси шу система таркибидаги бошқа оппозицияларнинг аъзоларида учрамайди. Масалан: (п–б) даги “лаб–лаб,

портловчи” белгилари йиғиндиси (т–д) да йўқ, (т–д) даги “тил олди, портловчи” белгилари йиғиндиси (к–г) да йўқ, (к–г) даги “тил орқа – портловчи” белгилари йиғиндиси (с–з) да йўқ, (с–з) даги “тил олди-денталь, сирғалувчи” белгилари йиғиндиси (ш–ж) да йўқ, (ш–ж) даги “тил олди-танглай, сирғалувчи” белгилари йиғиндиси (ч–дж) да йўқ. Шунинг учун (п–б) оппозицияси таркибида учинчи аъзо учрамайди. Бу хусусият “жарангли-жарангсиз” лик фарқланиш белгиси асосида уюшиб келган корреляция таркибига кирган барча жуфтликларга хос. Бир ўлчовли оппозициялар баъзан “билатераль оппозициялар” деб ҳам номланади.¹⁴⁴

2. *Кўп ўлчовли оппозициялар (опозиции многомерные)*. Бунда оппозиция аъзоларидаги белгилар шу системадаги бошқа оппозиция таркибига кирган фонемага ҳам хос бўлади. Масалан, (б–д) оппозицияси аъзоларидаги “портловчи, жарангли” лик белгилари (д–г) оппозициясидаги (г) фонемасида ҳам бор (б–д–г каби), (п–т) оппозицияси аъзоларидаги “портловчи, жарангсиз” лик белгилари эса (т–к) оппозицияси таркибидаги (к) ундошида ҳам мавжуд (п–т–к каби).

3. *Пропорционал оппозициялар*. Бунда бир оппозиция аъзоларидаги фарқланиш белгилари шу системадаги барча оппозицияларга хос бўлади. Масалан: (п–б) даги “жарангсиз-жарангли” лик фарқланиш белгиси шу белги асосида таркиб топган корреляция аъзоларининг барчасида бор: (п–б), (т–д), (к–г), (с–з), (ш–ж), (ч–дж), (ф–в), (х–ғ) каби.

4. *Яккаланган оппозиция (опозиция изолированная)*. Бундай оппозиция аъзолари ўртасидаги алоқа бошқа оппозицияларда такрорланмайди. Масалан: ўзбек тилидаги (п–р) оппозициясига хос “ён сонант” ва “титроқ сонант” фарқланиш белгиси бошқа бирор оппозицияда йўқ.¹⁴⁵

Иккинчи асос оппозиция аъзолари ўртасидаги муносабатга таянади. Бу белги асосида оппозициялар куйидагича тасниф қилинади:

1. *Приватив оппозиция*. Бундай оппозиция аъзоларидан бирида бор бўлган белги шу оппозициянинг иккинчи аъзосида бўлмайди. Мас., (б–п) оппозициясининг биринчи аъзосидаги “жаранглилик” белгиси шу оппозициянинг иккинчи аъзосида йўқ: б (жарангли) - п (жарангсиз) каби. Бу хусусият “портлаш-сирғалиш” дифференциал белгисига асосланган (т–с) оппозициясига ҳам хос: т (портловчи) – с (сирғалувчи) каби. Демак, бундай оппозиция аъзоларидаги белгилар бир-бирини инкор этишига (инкорни инкор қонунига) асосланади: б–п (жарангли-жарангсиз), д–т (жарангли-жарангсиз), т–с (портловчи-сирғалувчи) каби.

¹⁴⁴ Қаранг: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С.282, 369.

¹⁴⁵ Абдувизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 29-31-бетлар.

2. *Градуал (погонали) оппозиция.* Бундай оппозиция фонемалардаги фарқланиш белгисининг даражаланишига асосланади. Масалан, (и-э-а), (у-ў-о) унлиларида ана шундай даражаланиш бор: и (тор) – э (ўрта кенг) – а (қуйи кенг), у (тор) – ў (ўрта кенг) – о (қуйи кенг) каби. Буларнинг барчасида тил билан танглай орасидаги масофа “тор” дан “кенг” га қараб даражаланиб бормоқда.

Даражаланиш хусусияти ундошлар оппозициясида ҳам кузатилади: т (портловчи) – ч (қоришиқ) – ш (сирғалувчи). Бунда қоришиқ (ч) даги “портлаш-сирғалиш” белгиси унинг портловчи (т) билан сирғалувчи (ш) ўртасида қўйиллишини тақозо қилади (т-ч-ш каби). Градуал характердаги зидланиш (б-д-г), (п-т-к) оппозицияларида ҳам мавжуд: б (лаб – лаб) – д (тил олди-денталь) – г (саёз тил орқа), п (лаб –лаб) – т (тил олди-денталь) – к (тил орқа). Бундаги градация артикуляция ўрнининг лабдан тилининг орқа қисмига қараб қўчиб бориш даражаси билан белгиланади.

3. *Эквиволент оппозиция.* Бундай оппозиция аъзоларида асосий фарқловчи белгидан ташқари, яна битта қўшимча фарқланиш белгиси ҳам мавжуд бўлади.¹⁴⁶ Масалан, ўзбек тилидаги (и) ва (у) унлилари “лабланмаган ва лабланган” фарқланиш белгиси асосида (и-у) оппозициясини ҳосил қилади, аммо бу оппозиция аъзоларида қўшимча фарқланиш белгиси ҳам бор: и (лабланмаган, олд қатор) – у (лабланган, орқа қатор) каби. Булардаги “лабланмаган, олд қатор” белгилари “лабланган, орқа қатор” белгиларига тенг қийматли белгилар сифатида қарама-қарши қўйилади.¹⁴⁷ Бундай ҳолат (э-ў), (а-о) оппозицияларида ҳам кузатилади. Ўзбек тили ундошлари тизимидаги (т-ш) зидланиши ҳам эквиволент оппозициядир, чунки унда ҳам зидланиш икки белгига асосланади: т (тил олди-тиш, портловчи) + ш (тил олди-танглай, сирғалувчи) = т-ш оппозицияси каби.

Учинчи асос оппозиция аъзоларининг маъно ажратиш кучига ва шу аъзоларнинг турли позициядаги хизматига таянади. Бундай асосга кўра оппозицияларнинг қуйидаги икки тури фарқланади.

1. *Доимий оппозициялар.* Бундай оппозиция аъзолари барча позицияларда ўз фарқланиш белгиларини йўқотмайди.

Ўзбек тилидаги (п-т), (с-ш) оппозицияларида шундай ҳолат кузатилади. Қиёс қилинг: *пахта – тахта* (сўз бошида, унлидан олдин), *она – ота* (интервокал ҳолатда), *тотмоқ – тотмоқ* (сўз ўртасида, сонордан олдин), *ит – ит* (сўз охирида), *сим – шим* (сўз бошида, унлидан олдин), *асир – ашир* (интервокал ҳолатда), *осмоқ – ошмоқ* (сўз ўртасида, сонордан олдин), *тус –*

¹⁴⁶ Қаранг: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 371.

¹⁴⁷ Журавлев В.К. Дiachроническая фонология. М.: Наука, 1986. С. 78.

туш (сўз охирида каби). Бундай доимийлик, барқарорлик оппозициянинг ҳар иккала аъзоси жарангсиз бўлганда кўпроқ учрайди.

Зидланишнинг бу тури айрим манбаларда “констант оппозиция” деб ҳам номланган.¹⁴⁸

2. *Нейтраллашувчи (мўътадиллашувчи) оппозиция*. Бундай оппозиция аъзолари кучли позицияда (масалан, ундошлар сўзнинг бошида, икки унли орасида ёки унлидан олдин қўлланганда) ўзларининг фарқланиш белгиларини йўқотмайди: *бол* ва *пол* (б – п), *дор* ва *тор* (д – т) каби. Кучсиз позицияда (масалан, сўз охирида) эса улар нейтраллашади: (*туб*) даги “б” ундоши жарангсиз “п” тарзида (*туб* > *туп* каби), (*қад*) даги “д” эса жарангсиз “т” тарзида (*қад* > *қат* каби) талаффуз қилинади, натижада (б – п) ва (д – т) га хос “жарангли-жарангсиз” лик фарқланиш белгиси йўқолиб, шу фонемаларга хос умумий (интеграл) белгилар – (б –п) даги “лаб – лаб, портловчи” лик, (д – т) даги “тил олди-денталь, портловчи” лик хусусиятлари сақланади. Кучсиз позициядаги нейтраллашув туфайли юзага келган товуш ўзаро зидланишда бўлган иккала фонеманинг бир умумий вакили – *варианти* саналади, фонемаларнинг ўзи эса вариантга нисбатан *архифонема* бўлади: б/п ёки П архифонемаси (*туб* ва *туп* сўзларида), д/т ёки Т архифонемаси (*қад* ва *қат* сўзларида), з/с ёки С архифонемаси (*туз* ва *тус* сўзларида) бўлгани каби.¹⁴⁹

Хулоса: а) фонемалар тил механизмида муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мустақил бирликлардир: улар сўз ва морфемаларнинг товуш қобиғини (ифода жиҳатини) фарқлаш билан бирга, шу сўз ва морфемаларнинг маъноларини фарқлаш вазифасини ҳам бажаради; б) фонемаларда дифференциал (фарқланадиган) ва интеграл (фарқланмайдиган) белгилар мавжуд бўлиб, улардан биринчиси (дифференциал белги) фонологик жиҳатдан релевант белги, иккинчиси (интеграл белги) эса фонологик жиҳатдан норелевант белги ҳисобланади; в) икки фонеманинг қарама-қарши қўйилаётган дифференциал белгилари шу фонемаларни битта оппозицияга бирлаштиради, бир фарқланиш белгисига асосланган икки ва ундан ортик оппозициялар эса корреляцияларга уюшади. Демак, оппозициялардаги фарқловчи белгилар корреляцияда бирлаштирувчи белгига айланади, бунда оппозиция системанинг куйи погонаси (ядроси), корреляция эса унинг юқори погонаси бўлади.

Эслатма: тилнинг фонологик тизимида корреляция ҳодисаси борлигини аниқлаган олимлардан бири (эхтимол, биринчиси) бизнинг юртдошимиз Абу Али ибн Сино бўлган. У ўзининг фонетикага доир бир рисоласида “дол” “то” га қандай муносабатда бўлса, “зод” “син” га шундай муносабатда бўлади,” –

¹⁴⁸ Журавлев В.К. Диахроническая фонология . М., Наука, 1986. С. 96; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 370.

¹⁴⁹ Журавлев В.К. Диахроническая фонология . М., Наука, 1986. С. 96-97.

деган эди. Қиёс қилинг: “дол” (жарангли “д”) – “то” (жарангсиз “т”), “зод” (жарангли “з”) – “син” (жарангсиз “с”). Бунда жаранглилик ва жарангсизлик белгиларига асосланган д-т, з-с оппозицияларининг бир корреляцияга уюш-
ётганлиги назарда тутилганлиги шубҳасиз.¹⁵⁰

Ўзаро зидланишда (оппозицияда) бўлган фонемалардан бирини иккинчиси билан алмаштириш қонуниятига оид айрим маълумотлар Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома” сида ҳам қайд этилган (Бу ҳақда қўлланманинг 17-параграфига қараи).

23-§. Фонема оттенкалари

I. Фонема оттенкалари фонемаларнинг талаффуздаги реал кўринишлари-дир (Л.В. Шчерба). Чунончи “а” фонемаси олд қатор унлидир. Бу белги “а” фонемаси учун типик ҳисобланади, бироқ шу типик белги “қарам” сўзида орқа қатор унли оттенкасига айланади. Демак, “а” фонемаси “қарам” сўзида (“қ” билан ёндош қўлланганда) орқа қатор унли тарзида, “қарам” сўзида (“к” билан ёндош қўлланганда) эса олд қатор унли тарзида талаффуз қилинади: *қарам* ва *қарам* каби. Бу икки хил талаффуз “а” фонемасининг сўз таркибидаги реал кўринишлари – оттенкалари ҳисобланади. Оттенкалар физик-акустик ва артикуляцион жиҳатдан ўзаро фарқланса-да, бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди, чунки шу икки оттенканинг фонологик функцияси битта (уларнинг иккаласи битта “а” фонемасининг вазифасини бажаради, бинобарин, бир фонеманинг нутқдаги икки вакили саналади). Демак, фонема билан унинг оттенкалари ўртасида умумийлик ва хусусийлик муносабатлари бор.

Фонема оттенкаларидан бирининг ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди: бунга шу оттенкани шакллантирган фонетик позиция йўл қўймайди. Масалан, *қўл* сўзида фақат олд қатор “о”, *қўл* сўзида эса фақат орқа қатор “о” қўлланилади. Бир фонеманинг турли позициядаги кўринишлари – оттенкалари фонема қаторини ҳосил қилади. Масалан, “у” фонемаси *қул* сўзида олд қатор “ў” тарзида, *қул* сўзида эса орқа қатор “у” тарзида талаффуз этилади, шунга *қўра* у, *у* қаторини юзага келтиради.

Фонема оттенкалари тушунчасига Л.В. Шчерба асос солган. Бу тушунча Москва фонология мактабида *фонема вариацияси* номи билан, Прага функцио-нал тилшунослиги мактабида эса *фонема варианты* номи билан аталади.¹⁵¹

¹⁵⁰ Бу ҳақда қараи: Ахмеддани В.Г. Арабское языкознание средних веков // История лингвистических учений. Л., 1981. С. 81-83.

Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М.: Наука, 1986. С. 74.

Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси., Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 10-бет.

¹⁵¹ Бу ҳақда қараи: Климов Г.А. Фонема и морфема (К проблеме лингвистических единиц). М.: Наука, 1967. С.90.

II. Оттенкалар тилшуносликда мажбурий, факультатив ва индивидуал турларга ажратилади.

1. *Мажбурий оттенкалар* фонеманинг сўз таркибидаги ёки нутқ оқимидаги фонетик куршов таъсирида ёхуд маълум фонетик позиция талаби билан ўзгарган кўринишларидир. Улар ўз навбатида комбинатор оттенкалар, позицион оттенкалар ва аралаш (комбинатор-позицион) оттенкаларга бўлинади.

а) *комбинатор оттенкалар* сўз таркибидаги товушларнинг бир-бирига таъсири натижасида юзага келади. Масалан, жарангли “з” фонемаси *мазкур* сўзи таркибида жарангсиз “к” ундоши таъсирига учрайди ва жарангсиз “с” тарзида (*макур* деб) талаффуз қилинади;

б) *позицион оттенкалар* жарангли ундош фонемаларнинг сўз охирида келган, унли фонемаларнинг эса урғули ёки урғусиз, очиқ ёки ёпиқ бўгинларда қўлланган кўринишларидир. Масалан, жарангли “б” ва “д” фонемалари сўз охирида жарангсиз “п” ва “т” тарзида талаффуз қилинади: *китоб* > *китоп*, *омад* > *омат* каби. Бундаги “п” ва “т” товушлари жарангли “б” ва “д” фонемаларининг позицион оттенкалари саналади (фонеманинг сўз охирида, демак, кучсиз позицияда реаллашган кўриниши бўлганлиги учун), “и” унлиси *билан* сўзида қисқа ва кучсиз (урғусиз бўгинда, демак, кучсиз позицияда бўлганлиги учун), *ўрик* сўзида кучлироқ (урғули бўгинда, демак, кучли позицияда бўлганлиги учун), *бир* сўзида тор (тўлиқ ёпиқ бўгинда бўлганлиги учун), *энди* сўзида эса бир оз кенгайган кўринишда – *энде* шаклида (сўз охиридаги очиқ бўгинда бўлганлиги учун) талаффуз этилади. Бу кўринишларнинг барчаси битта “и” фонемасининг турли позицион оттенкалари ҳисобланади;

в) *комбинатор-позицион оттенкалар*нинг юзага келишида ҳар икки омил бирга қатнашади. Масалан, *қилч* сўзи таркибидаги биринчи “и” унлиси чуқур тил орқа “к” ундоши таъсирига берилиб, “ы” тарзида (комбинатор оттенка шаклида), урғусиз бўгинда (кучсиз позицияда) бўлганлиги учун эса қисқа унли тарзида (позицион оттенка шаклида) талаффуз қилинади.

Фонемаларнинг комбинатор ва позицион оттенкалари тилшуносликда шу фонеманинг аллофонлари деб ҳам аталади.

Ҳар бир фонема нутқ оқимида ўзининг юқоридаги оттенкаларидан бири шаклида реаллашади, бундай оттенкалар ичида биттаси шу фонема учун типик кўриниш ҳисобланади – фонеманинг фонетик куршовдан ташқарида (эркин ҳолда) бўлган асосий кўринишига яқин бўлади. Одатда, фонеманинг кучли позициядаги кўриниши бунга мисол бўлади. Масалан, *дарахт* сўзи бошида ёки *бодом* сўзи ўртасида (интервокал позицияда) қўлланган “д” фонемасининг акустик-артикуляцион белгилари шу фонеманинг алоҳида (нутқдан ташқарида) олинган белгиларидан деярли фарқ қилмайди. Фонеманинг бундай кўриниши шу фонеманинг асосий оттенкаси ёки фонема қаторидаги доминанта деб қаралади. Қолган барча кўринишлар эса асосий бўлмаган (нотипик) оттенкалар

саналади. Нотилик оттенкалар фонетик куршовдаги товушларга кўпроқ даражада қарам бўлади.

2. *Факультатив оттенкалар (факультатив вариантлар)* – фонемаларнинг бир хил фонетик позициядаги икки хил кўринишлари. Чунончи, *улфат* сўзидаги “ф” шу позициянинг ўзида “п” кўринишида ҳам қўлланилади: *улфат – улпат* каби. Бундай ҳодиса *фақат – пақат, қармоқ – қалмоқ, мусулмон – мусурмон* сўзлари талаффузида ҳам учраб туради. Булардаги ф–п, р–л, л–р алмашинувларида фонетик куршовнинг таъсири йўқ, улардан айримлари тарихий омиллар, психологик кўникмалар таъсирида, айримлари эса жонли сўзлашув кўникмалари билан боғлиқ равишда юз беради. Факультатив оттенкалардан нутқда, айникса, бадий асар матнида услубий мақсадларда фойдаланиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Шу сабабли оттенкаларнинг бу тури баъзан *услубий оттенкалар* деб ҳам номланади.

3. *Индивидуал оттенкалар* кишиларнинг анатомик-биологик жиҳатлари билан боғлиқ равишда юз берадиган талаффуз кўринишлари (эркак ва аёллардаги овоз тафовутлари ёки нутқ аъзоларидаги нуқсонлар сабабли юзага келадиган ўзгаришлар). Бундай оттенкаларнинг лисоний (лингвистик) қиймати йўқ, шунга кўра улар тилшуносликда ўрганилмайди.

III. Тилшуносликда *оттенка, вариация* ва *вариант* атамалари учраб туради. *Оттенка* ва *вариация* атамалари, аслида, бир тушунчани – бир фонеманинг нутқдаги турли кўринишларини ифодалайди. Улардан бири (*оттенка* атамаси) Л.В. Шчерба назариясига, иккинчиси (*вариация* атамаси) эса Москва фонология мактабига хосдир. Масалан, “д” нинг *одам* ва *озод* сўзларидаги икки хил кўриниши (жарағли “д” ва жарағсиз “т”) бир фонеманинг иккита *оттенкаси* (Л.В. Шчерба терминологиясига кўра) ёки иккита *вариацияси* (Москва фонология мактаби терминологиясига кўра) ҳисобланади. *Вариант* – атамаси тилшуносликда икки хил маънода қўлланилмоқда: Москва фонология мактаби вакиллари ишларида *вариант* икки фонеманинг кучсиз позицияда мўътадиллашувидан (нейтрализацияланишидан) юзага келган бир хил кўринишидир. Масалан, “савод” ва “сават” (талаффузда “савот” ва “сават”) каби. Бунда “д” ва “т” фонемаларининг сўз ичида мўътадиллашуви содир бўлган: д-т>Т каби. Бу кўриниш *вариант* деб номланади, у “д” ва “т” фонемаларининг нутқдаги вакили бўлганлиги учун “д” ва “т” ларнинг иккаласи *гиперфонема* (“фонемалар гуруҳи”) деб номланади.¹⁵²

Прага тилшунослиги вакиллари ишларида *вариант* атамаси кўпроқ *оттенка* (бир фонеманинг икки-уч хил кўриниши) маъносида қўлланилади. Ўзбек тил-

¹⁵² Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970. С.116-118

шунослигида ҳам бу атама кўпроқ шу маънода ишлатилмоқда.¹⁵³

IV. Тилшуносликда фонема оттенкалари, вариациялари ва вариантлари каби тушунчаларнинг кашф этилиши фақат назарий жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам эътиборга лойиқдир. Бундай кашфиёт нутқ ва тил ҳодисаларини, тилнинг моддий ва мавҳум бирликларини фарқлаш билан бирга, фонемалар билан оттенкалар ўртасидаги умумийлик, хусусийлик ва алоҳидалик муносабатларини англаб олиш, кўп сонли товушларни маълум миқдордаги фонемаларга бирлаштириш, шу асосда алифбодаги ҳарфлар миқдорини ҳам чеклаш имконини беради. Аини шу жиҳатларнинг ўтмишда етарли ҳисобга олинмаганлиги узоқ йиллар давомида кўпчилик халқларнинг адабий тил меъёрларини белгилашда, алифбо таркибини шакллантиришда, имло қоидаларини тузишда қатор қийинчиликларга сабаб бўлганлиги тарихдан маълум. Ўзбек тилшунослиги ҳам бундан мустасно эмас (2-боб, 17-§га қаранг).

Савол ва топшириқлар

1. Фонемиканинг асосий бирлиги ҳақида маълумот беринг.
2. Фонологиянинг ўзига хос жиҳатлари нимадан иборат?
3. Тилшуносликда фонологиянинг фан сифатидаги мақоми хусусида қандай фикрлар мавжуд?
4. Сегментал фонология ва суперсегментал фонология қандай фарқланади?
5. Сегментал фонологиянинг асосий предмети нима? Суперсегментал фонологиянинг предмети-чи?
6. Фонологиянинг акустик фонетика, артикуляцион фонетика ва перцептив фонетика билан алоқаси борми?
7. Фонетик бирликларнинг лингвистик-функционал (демак, фонологик) жиҳатларини ўрганиш қачон бошланган? Бунга ким асос солган?
8. Ўзбек тилшунослигида фонологияга оид қандай ишлар бор?
9. Фонетика қандай фан? У нимани ўрганади?
10. Фонема нима?
11. Фонемаларнинг дифференциал ва интеграл белгилари ҳақида маълумот беринг. Бу белгиларнинг фонологик тизимдаги ролини тушунтиринг.
12. Фонологик оппозиция (фонологик зидланиш) нима?
13. Зидланишнинг қайси тури бирлик оппозиция ҳосил қилади?
14. проф. А. Абдуазизовнинг ҳозирги ўзбек адабий тили консонантизмидаги бирлик оппозициялар таснифи ҳақида маълумот беринг.

¹⁵³ Қаранг: Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Ҳожисв А., Расулов Н., Доннёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1- қисм.. Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 36-37-бетлар.

Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 32-бет.

Набиева Дилора Абдухамидовна. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант – вариант муносабатлари (фонологик сатҳ): Филол. фанлари номзоди дисс... автореф. Тошкент, 1998. 29-бет.

15.Талаффузда иштирок этувчи асосий нутқ аъзоси ва товушнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошларнинг қандай оппозициялари бор?

16.Артикуляция усули ва тўсиқнинг қандай ҳосил бўлишига кўра ундошларнинг қандай оппозициялари мавжуд?

17.Жарангли-жарангсизлик фарқланиш белгиси асосида қандай оппозициялар шаклланган?

18.Ҳозирги ўзбек абадий тили вокализмида унлилар қайси белгилар асосида оппозиция ҳосил қилади?

19.Тилнинг уч даражали кўтарилиши белгисига кўра ўзбек тили унлилари қандай оппозицияларга бирлашади?

20.Унлиларнинг лабланиш-лабланмаслик фарқланиш белгисига асосланган қандай оппозициялари бор? Бундай оппозицияларда тилнинг ётиқ (горизонтал) ҳаракати қай даражада иштирок этади?

21.Бир тилнинг фонологик оппозициялари турли тил товушларини қарама-қарши қўйишга асосланадими?

22.Муайян бир тилнинг оппозициялари тизими тарихан ўзгариб турадими?

23.Фонема, оппозиция ва позиция тушунчалари ўртасида қандай алоқа бор?

24.Позиция категориясига биринчи бўлиб қим асос солган?

25.Фонологик оппозициялар диалектиканинг қайси қонунларига таянади?

26.Корреляция нима? У қандай таркиб топади?

27.Оппозициядаги дифференциал (фарқланадиган) белгилар корреляцияда қандай вазифага эга бўлади?

28.Оппозициядаги интеграл белгилар корреляцияда дифференциал белгилар вазифасини бажарадими?

29.Ҳозирги ўзбек тили консонантизмида ундошлар қайси белгилар асосида корреляцияларга уюшади?

30.Ҳозирги ўзбек тили вокализмида унлиларнинг қайси белгилари корреляцияларнинг таркиб топишида иштирок этади?

31.Н.С. Трубецкой фонологик оппозицияларни қандай асосларга кўра тасниф қилган? Бу таснифнинг биринчи, иккинчи ва учинчи асослари ҳақида маълумот беринг.

32.Қандай оппозициялар бир ўлчовли саналади? Улар кўп ўлчовли оппозициялардан қандай фарқланади?

33.Пропорционал ва яқкаланган оппозицияларни қандай тасаввур қиласиз?

34.Приватив ва градуал оппозициялар ҳақида маълумот беринг.

35.Зидланишнинг қайси тури эквиолент оппозиция саналади?

36.Доимий ва нейтраллашувчи (мўътадиллашувчи) оппозицияларнинг фарқини тушунтиринг.

37.Оттежка, вариация, вариант, архифонема ва гиперфонема хусусида маълумот беринг.

38.Фонологик релевант ва фонологик норелевант белгилар фарқини тушунтиринг.

39. Абу Али ибн Синонинг қайси фикри корреляция ҳақидаги ҳозирги назарияга уйғун?

40. Бобурнинг “Бобурнома”сида фонемалар алмашинуви хусусида нима дейилган?

41. Фонема оттенкалари ва фонема қатори нима?

42. Фонема билан унинг оттенкалари ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик диалектикасини қандай тушунаси?

43. Фонема оттенкалари тушунчасига ким асос солган?

44. Оттенкалар таснифи ҳақида маълумот беринг.

45. Мажбурий оттенкаларнинг қандай турлари (кўринишлари) бор?

46. Факультатив оттенкалар мажбурий оттенкалардан қандай фарқланади?

Индивидуал оттенкалар-чи?

47. Оттенка, вариация, вариант ва гиперфонемалар қандай фарқланади?

48. Тилшуносликда фонема оттенкалари (вариациялари) ва вариантларининг кашф этилиши назарий ва амалий жиҳатдан қандай аҳамиятга эга бўлди?

Таянч тушунчалар

Резонаторлар – товуш тембрининг турли формантларга эга бўлишида акустик фильтрлик вазифасини бажарувчи бўшлиқлар (бўғиз бўшлиғи, ҳалқум, оғиз бўшлиғи ва бурун бўшлиғи).

Артикуляция базаси – миллат вакилларида миллий тил артикуляциясига нисбатан шакланган барқарор психологик ва физиологик кўникмалар.

Фонетик сўз – нутқ товушларининг маълум тартибда жойлашувидан таркиб топган сўз. У денотат билан сигнификат ўртасидаги боғланишни таъминлайдиган асосий бирликдир. Ҳар қандай лексеманинг маъноси фонетик сўз воситасида борлиқ тусига киради.

Сегментал фонология – фонологиянинг фонема назарияси билан шуғулланувчи тури. У *фонемика* деб ҳам юритилади.

Суперсегментал фонология – фонологиянинг акцентема (урғу) ва интонама (оҳанг, мелодика) каби суперсегмент бирликларни ўрганадиган тури.

Фонемика – фонларнинг фонемага бирлашувини ўрганувчи фан. У *сегментал фонология* деб ҳам юритилади.

Фонема – сўзлар ёки морфемаларнинг товуш қобигини фарқлаш орқали уларнинг маъноларини тафовутлаш вазифасини бажарадиган энг кичик сегмент бирлик.

Фонемаларнинг дифференциал белгилари – ўзаро қарама-қарши қўйилган икки фонеманинг фарқланадиган белгилари. Фонемаларнинг оппозицияга бирлашуви улардаги ана шу белгиларга асосланади.

Фонемаларнинг интеграл белгилари – ўзаро зидланишда бўлган икки фонеманинг фарқланмайдиган белгилари.

Фонологик оппозиция – икки фонеманинг дифференциал белгилар асосида ўзаро зидланиши.

Бир ўлчовли оппозициялар – оппозиция билан система ўртасидаги муносабатга кўра белгиланадиган зидланишнинг бир тури. Бунда бир оппозиция аъзоларига хос бўлган белгилар йиғиндиси шу система таркибидаги бошқа оппозицияларнинг аъзоларида учрамайди (22-§, Н.С.Трубецкой таснифидаги биринчи асоснинг 1-банди).

Кўп ўлчовли оппозициялар – оппозиция билан система ўртасидаги муносабатга кўра белгиланадиган зидланишнинг иккинчи тури. Бунда бир оппозиция аъзоларидаги белгилар шу системадаги бошқа оппозиция аъзоларида ҳам бўлади (22-§, биринчи асоснинг 2-банди).

Пропорционал оппозициялар – оппозиция билан система ўртасидаги муносабатга кўра белгиланадиган зидланишнинг учинчи тури. Бунда бир оппозиция аъзоларидаги фарқланиш белгилари шу системадаги барча оппозицияларга хос бўлади (22-§, биринчи асоснинг 3-банди).

Яккаланган оппозиция – оппозиция билан система ўртасидаги муносабатга кўра белгиланадиган зидланишнинг яна бир тури. Бунда оппозиция аъзолари ўртасидаги алоқа бошқа оппозицияларда такрорланмайди (22-§, биринчи асоснинг 4-банди).

Приватив оппозиция – оппозиция аъзолари ўртасидаги муносабатга асосланган зидланишнинг бир тури. Бундай оппозиция аъзоларидан бирида бор бўлган белги шу оппозициянинг иккинчи аъзосида бўлмайди (22-§, иккинчи асоснинг 1-банди).

Градуал оппозиция – фонемалардаги фарқланиш белгисининг даражаланишига асосланган зидланиш (22-§, иккинчи асоснинг 2-банди).

Эквиволент оппозиция – оппозиция аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра белгиланадиган зидланишнинг учинчи тури. Бундай оппозиция аъзоларида асосий фарқловчи белгидан ташқари, яна битта қўшимча фарқловчи белги ҳам мавжуд бўлади (22-§, иккинчи асоснинг 3-банди).

Доимий оппозиция – оппозиция аъзоларининг маъно ажратиш кучига кўра ва шу аъзоларнинг турли позициядаги хизматида кўра белгиланадиган оппозиция тури. Бундай оппозиция аъзолари барча позицияларда ўз фарқланиш белгисини йўқотмайди (22-§, учинчи асоснинг 1-банди).

Нейтраллашувчи (мўътадиллашувчи) оппозиция – оппозиция аъзоларининг турли позициялардаги хизматида кўра белгиланадиган зидланишнинг яна бир тури. Бундай оппозиция аъзолари кучли позицияда ўзлари-

нинг дифференциал белгиларини йўқотмайди, кучсиз позицияда эса бу белгилар йўқолиб, фонологик нейтрализация (мўътадиллашув) юз беради (22-§, учинчи асоснинг 2-банди).

Фонеманинг фонологик жиҳатдан релевант белгиси – фонеманинг маъноли тил бирликларини (сўз ва морфемаларни) фарқлаш учун хизмат қиладиган белгиси.

Фонеманинг фонологик жиҳатдан нореlevant белгиси – фонеманинг сўз ва морфемаларни фарқлаш учун хизмат қилмайдиган белгиси.

Корреляция – фонемаларнинг бир фарқланиш белгиси асосида таркиб топган икки ва ундан ортиқ оппозициялар катори.

Ўзбек тилшунослигида фонемаларнинг таснифи ва тавсифи масалалари

24-§. Унлилар таснифи

I. Ўзбек тилшунослигида ҳозирги ўзбек адабий тили унлилари миқдори масаласида икки хил фикр мавжуд. **Биринчи фикрга** кўра адабий тил унлилари олтига: *и, э, а, у, ў, о*. (Бу фикр тарафдорлари каторида Е.Д. Поливанов, А.К. Боровков, В.В. Решетов, А.Ф. Ғуломов, Ш. Шоабдурахмонов, Ф. Камолов, А. Маҳмудов, С. Отамирзаева, А. Абдуазизов, А. Нурмонов, Ш. Раҳматуллаев ва бошқалар бор). **Иккинчи фикр** тарафдорларининг (Х. Дониёров, Б. Тўйчибоев, М. Валисварнинг) таъкидлашича, ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмида эски ўзбек адабий тилига ва ҳозирги қипчоқ лаҳжаларига ҳос бўлган контраст жуфтликлар (*и-ы, э-а, у-у, о-о*) мавжуд, шундан келиб чиқиб, адабий тил вокализми ва алифбо масалалари қайта кўриб чиқилиши – алифбога қўшимча ҳарфлар киритилиши керак.¹⁵⁴

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, таълим тизимининг барча босқичлари учун яратилган ўқув адабиётларида ўзбек адабий тилининг вокализмига оид маълумотлар биринчи фикрга – олти унлига тизимга асосланган, аммо уларнинг таснифларида маълум тафовутлар ҳам бор. Масалан,

¹⁵⁴ Қаранг: Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент: ФАН, 1975. С. 103, 224, 225.

Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. Тошкент, 1976. 97-бет; Яна шу муаллиф: Диалектология и вопросы литературной нормы // Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. М.: Наука, 1982. С. 86-88;

Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг таркибиёт босқичлари. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. 25-бет.

Валиев М. Ўзбек алифбосининг тақомили учун/Нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент: ФАН, 1973. 125-127-бетлар.

проф. В.В. Решетов ўзбек адабий тилининг олти унлисини куйидагича тасниф қилади:

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра		Олд қатор		Инди́ферент		Орка қатор	
Лабларнинг иштирокига кўра		Лаб-ланма-ган	Лаблан-ган	Лаб-ланма-ган	Лаблан-ган	Лаб-ланма-ган	Лаблан-ган
Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра (Тил-танглай орасининг торайишига кўра)	Юқори кўтарилиш (тор)			<ъ>	<у>		
	Юқори-ўрта кўтарилиш (ҳрим тор)	э			<ў>		
	Куйи кўтарилиш (кенг)			<а>		о	

Бу жадвалда *и*, *у*, *ў*, *а* унлилари артикуляцион-акустик хусусиятларига кўра инди́ферент (аралаш қатор) товушлар тарзида таснифланган, чунки улар олд қатор (э) ва орқа қатор (о) унлилари орасида жойлашади.¹⁵⁵

II. Кўпчилик манбаларда ҳозирги ўзбек адабий тили унлилари куйидагича тасниф қилинади:

1. Лабларнинг иштирокига кўра:

а) лабланган унлилар – *у*, *ў*, *о*. Бу унлиларнинг талаффузида лаблар доира шаклига кириб, олдинга чўзилади;

б) лабланмаган унлилар – *и*, *э*, *а*. Бу унлиларнинг талаффузида лаблар доира шаклига кирмайди ва чўзилмайди.

¹⁵⁵ Решетов В. В. Узбекский язык. Ташкент: Учпедгиз, 1959. С. 113.

Демак, бу белгилар асосида ҳозирги ўзбек адабий тили унлилари *и-у* (лабланмаган – лабланган), *э-ў* (лабланмаган – лабланган), *а-о* (лабланмаган-лабланган) оппозицияларини ҳосил қилади ва қатор минимал жуфтликларда (квазимонимларда) фонологик аҳамиятга эга бўлади: *бир-бур, бер-бўр, бар-бор, ин-ун, эн-ун, ана-она* каби.

2. Тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра:

а) тор унлилар – *и, у*. Бу унлиларнинг талаффузида оғиз тор очилади, тил билан қаттиқ танглай ораси ҳам тор бўлади;

б) ўрта кенг унлилар – *э, ў*. Бу унлиларнинг талаффузида оғиз ўрта даражада очилади, тил билан қаттиқ танглай ораси ҳам ўртача кенгликда (юқори кўтарилиш билан қуйи кўтарилиш орасида) бўлади;

в) кенг унлилар – *а, о*. Бу унлиларнинг талаффузида оғиз юқоридаги ҳарикки ҳолатдан кенгрок очилади.

Таснифнинг бу белгисига кўра лабланмаган унлилар *и-э* (юқори тор ва ўрта кенг), *э-а* (ўрта кенг ва қуйи кенг), *и-а* (юқори тор ва қуйи кенг) оппозицияларини, лабланган унлилар эса *у - ў* (юқори тор ва ўрта кенг), *ў - о* (ўрта кенг ва қуйи кенг), *у-о* (юқори тор ва қуйи кенг) оппозицияларини ҳосил қилади ва қатор минимал жуфтликларда фонологик вазифа бажаради: *бир-бер, бер-бар, бир-бар; бур-бўр, бўр-бор, бур-бор* каби.

3. Тилнинг горизонтал (ётиқ) ҳаракатига кўра:

а) олд қатор унлилар – *и,э,а*. Бу унлиларнинг талаффузида тилнинг учки қисми олдинга томон чўзилиб, пастки тишларга тиралади; б) орқа қатор унлилар – *у,ў,о*. Бу унлиларнинг талаффузида тилнинг учки қисми бир оз орқага тортилади (демак, у пастки тишларга тиралмайди).¹⁵⁶

Таснифнинг бу тури кўпчилик адабиётларда қуйидаги жалваллар тарзида берилади:

1-жадвал¹⁵⁷

№	Тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра	Тилнинг горизонтал (ётиқ) ҳаракатига ва лабларнинг иштирокига кўра.	
		Олд қатор, лабланмаган	Орқа қатор, лабланган
1.	Тор унлилар	И	У

¹⁵⁶ Ўзбек тили унлиларининг фонологик белгилари ҳусусида қаранг: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Уқитувчи, 1992. 65-66-бетлар. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Уқитувчи, 1990. 15-17-бетлар.

¹⁵⁷ Қаранг: Жамолқонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Талкин, 2005. 53-бет.

2.	Ўрта кенг унлилар	Э	У
3.	Қуйи кенг унлилар	А	О

2-жадвал¹⁵⁸

Лабларнинг иштирокига кўра	Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра		Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра (резонатор ҳажми)
	олд қатор унлилари	орқа қатор унлилари	
Лабланмаган унли	и		тор унлилар
Лабланган унли		у	
Лабланмаган унли	э		ўрта кенг унлилар
Лабланган унли		ў	
Лабланмаган унли	а		кенг унлилар
Лабланган унли		о	

Юқоридаги таснифларда келтирилган уч белгидан иккитаси (лабланган ва лабланмаган ҳамда тилнинг вертикал ҳаракатига асосланган белгилар) фонемаларнинг фонологик хусусиятини ифодалайди (улар тегишли квазиомонимлар мисолида юқорида изоҳланди), учинчи белги (тилнинг горизонтал ҳаракати) эса, проф. А. Абдуазизов ва проф. А. Нурмоновнинг таъкидлашича, фонологик жиҳатдан аҳамиятсиз бўлиб, фонеманинг асосий белгилари қаторига кирмайди, чунки унлиларнинг олд қатор ва орқа қатор бўлиши лабларнинг иштирокига ва турли комбинатор-позицион омилларга боғлиқдир.¹⁵⁹ лабланмаслик тилнинг тишлар томон силжишини, лабланиш эса тилнинг тишдан орқага тортилишини тақозо қилади. Демак, олд қатор (и,э,а) ва орқа қатор (у,ў,о) унлиларининг фонологик хусусиятлари лаблар иштирокисиз намоён бўлмайди. Бу фикрга проф. Ш.У. Раҳматуллаев эътироз билдириб, шундай дейди: “Айрим адабиётлардаги бир фикрга – овоз товушларни тавсифлашда тилнинг ётиқ йўналишидаги ҳаракати белгиси аҳамиятсиз деган фикрга қатъий эътироз билдириш лозим. Овоз товушларда (фонема номи билан атаган ҳолда) бу белги асосида зидланиш (оппозиция) ҳосил этиш йўқ дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди”.¹⁶⁰ Бу фикрни проф. Ш. Раҳматуллаев қуйидагича асослашга ҳаракат қилади: “...Лабларнинг қатнашиши даражасига ва тилнинг ётиқ йўналишидаги ҳаракатига кўра

¹⁵⁸ Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. Тошкент, 2004. 19-бет.

¹⁵⁹ Абдуазизов А. Кўрсатилган асар. 47, 65-бетлар;

Нурмонов А. Кўрсатилган асар. 15-бет.

¹⁶⁰ Раҳматуллаев Шавкат. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент: Университет, 2006. 14-бет.

овоз товушлар кетма-кет бир хил ўрин олади, чунки бу икки нуқтан назарнинг негизи бир-бири билан боғлиқ; тил олдга томон ҳаракатланса, лаблар чўччаймайди, орқага томон ҳаракатланса, лаблар чўччаяди, масалан, и , у товушларида бўлгани каби. Кўринадики, етакчи, ҳал қилувчи деб тилнинг ётиқ йўналишдаги ҳаракатини кўрсатиш тўғри”.¹⁶¹ Шу асосда проф. Ш. Раҳматуллаев ҳозирги адабий ўзбек тили унлиларининг таснифини қуйидаги жадвал шаклида бера - ди:¹⁶²

Тил олди лаблашмаган		у	Тил орқа лаблашган	Тор
	и			Тордан кенгрок
		ў		Ўртадан тор
	э			Ўртадан кенг
		о		Кенгдан торрок
	а			Кенг

Проф. Ш.И. Раҳматуллаевнинг фикрига, ўз навбатида, проф. А. Абдуазизов қўшилмайди. Унингча, “лабланиш тилнинг орқа томон тортилиши натижасида ҳосил бўлади,- дейиш тўғри эмас, чунки кўпгина тилларда тилнинг орқага тортилиши ёрдамида ҳосил бўлувчи тил орқа унлиларидан баъзилари лаблашмагандир”.¹⁶³

Бизнингча, бу фикр ҳақиқатга анча яқиндир. Чунончи, рус тилидаги “ы” фонемасининг талаффузида тил орқага тортилади, аммо лабланиш юз бермайди. Контраст жуфтликлар сақланган айрим ўзбек шеваларида олд қатор унлилар орасида лаблашган “ү (у)” ва “ө (ў)” фонемаларининг, орқа қатор унлилар орасида эса лаблашмаган “ь (ы)” ва «а» фонемаларининг мавжудлиги ҳам бу фикрнинг тўғрилигини исботлайди.

Кўрииб турибдики, фонология учун муҳим бўлган бу масалалар ўзбек тилшунослигида ҳозирча мунозарали бўлиб қолмоқда.

III. Айрим манбаларда кенг о (ɔ) унлиси лаблашмаган деган хулоса берилади.¹⁶⁴ Бироқ С. Отамирзаева¹⁶⁵ ва А. Маҳмудов томонидан олиб борил-

¹⁶¹ Раҳматуллаев Шавкат. Кўрсатилган асар. 14-бет.

¹⁶² Раҳматуллаев Шавкат. Кўрсатилган асар. 15-бет.

¹⁶³ Абдуазизов А. Тилшунослигимиз жонкуярининг фонетика ва фонологияга оид гоълари // Шавкат Раҳматуллаев -- атокли тилшунос. Тошкент, 2006. 14-бет.

¹⁶⁴ Решетов В. В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Ташкент: Учпедгиз, 1959. С. 113, 115;

г.н экспериментал тадқиқотлар натижасида бу унлининг кучсиз лабланган эканлиги аниқланган. Хусусан, А. Маҳмудов бу ҳақда шундай дейди: “*о* (*ʔ*) унлисини лабланган ёки лабланмаган унли товушларга солиштирсак, бу унлида қандайдир яқкалик, айримлик бордай туюлади. Лекин *о* (*ʔ*) унлисини талаффуз қилганда 1) лаб чеккаларининг ёпишиши натижасида лаблар ёнининг (масофасининг) қисқариши; 2) қуйи (кенг) ва орқа талаффуз лаб орқасининг кенгайиши билан боғланганлигини назарда тутсак, таҳлил қилинган объектив экспериментал маълумотлар *о* (*ʔ*) унли товушининг талаффузида лаб иштирок этади, деган хулосага олиб келади”.¹⁶⁶

IV. Контраст жуфтликлар тарафдорлари ишларида унлилар қуйидагича тасниф қилинади:

1. Б. Тўйчибоев таснифи:¹⁶⁷

Лабларнинг иштирокига кўра		Лабланмаган		Лабланган	
Тилнинг тик харакатига кўра	Тилнинг тўғри йўналишига кўра	Тил олди	Тил орқа	Тил олди	Тил орқа
Тор		и	ы	у	у
Ўрта кенг		э		ө	о
Кенг		э		а	

Бу жадвалдан кўришиб турибдики: а) ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмида унлиларнинг контраст жуфтликлари мавжуд: *и-ы, э-а, у-у, ө-о* каби; б) лабланмаган унлилар учта эмас, тўртта (*и, э, а, ы*); в) лабланганлар эса бешта (*ў, у, ө, о, а*), бироқ муаллифнинг ўзи, негадир, тўртта лабланган унли (*ў, у, ө, о*) ҳақида гапирди. У шундай дейди: “Дарҳақиқат, манбаларга мурожаат этадиган бўлсак, адабий тил қонуниятига амал қилиб гапирувчи ҳар бир ўзбек бу тўрт лабланган унлини жуда яхши фарқлайди. Масалан, *қол* (*қўл*), *қозы* (*қўзи*), *қорық* (*қўриқ*), *гоза* (*гўза*) сўзларидаги *о(ў)* тил орқа, *көл* (*қўл*), *көз* (*қўз*), *корік* (*қўриқ*), *гөзәл* (*гўзал*) сўзларида *ө(ў)* тил олди талаффуз қилинади. Ёки *қул*, *қуч*, *қут*, *бутоқ* сўзларида *у* тил орқа, *қўл*, *қўч*, *қўт*, *бўтўн* сўзларида *ў* тил олди талаффуз қилинади. Айни пайтда ҳозирги ўзбек адабий тилида шундай сўзлар борки, гарчи улар талаффузда, эшитилишда ва маънода фарқланса-да, имло қонун-

¹⁶⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили (Ш. Шовбудраҳмонов, М. Аскарлова, А. Ҳожиев, И. Расулов, Х. Дониёров). Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 48-49-бетлар.

¹⁶⁷ Отамирзаева С. Ўзбек адабий тилида (*о/*) унлиси лабланганми?!// Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. Тошкент, 1962. 2-сон, 54-бет.

¹⁶⁸ Маҳмудов А. Унлилар. Умумий фонетикадан материаллар. (Преприят). Тошкент, 1993. 33-34-бетлар.

¹⁶⁹ Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. 25-бет.

қоидасига асосан бир хил ёзилади ва уларни лексикологияда **омофонлар** деб ўргатилади. Қиёсланг: *от (ўт)* – унли тил орқа – олов, ўсимлик маъносида, *от (ўт)* – унли тил олди – ўтишга буйруқ, организмнинг бир қисми, *ор (ўр)* – тил орқа – *бедани ўриш, ер (ўр)* (унли тил олди) – *сочни ўриш*; Шундан сўнг муаллиф *тор (тур) - төр (тўр), оз (ў) - өз (ўз), боз (бўз) - бөз (бўз), ўч – уч, тўртур...* каби сўзларда ҳам маънолар унлиларнинг тил олди ва тил орқа дифференциал белгилари билан фарқланаётганлигини айтади.¹⁶⁸

2. Проф. Х. Дониёров таснифи (муаллиф таъбирича, оғзаки адабий нутқ вокализми таснифи):

Фонема	Лабланмаган унлилар		Лабланган унлилар	
	олд катор	орқа катор	олд катор	орқа катор
Тор	и [и]	ы	у	у [у]
Ўрта	э [э]		о	ў [о]
Кенг	а [а]	о [а]		

Муаллиф юқоридаги жадвални изохлаб шундай дейди:

1. Одатда, ўзбек адабий тилида 6 та унли фонема бор деб ҳисобланади. Аслида эса уларнинг сони 7-8 тага етади (бирок бу ҳол орфографияда ўз ифодасини топмаган). Шунинг учун лаҳжалар билан адабий тил унлиларини миқдор (сон) жиҳатдан қарама-қарши қўйиш тўғри эмас.

2. Бир томондан орфография билан адабий талаффуз ўртасида, иккинчи томондан эса, адабий тилга асос бўлган лаҳжаларнинг талаффуз меъёрлари билан орфография ўртасида жиддий тафовутлар бор. Шундан келиб чиқиб, ўзбек тили орфографияси масалалари ҳал қилинган деб бўлмайди.

3. Ўзбек тили меъёрлари, айниқса адабий талаффуз меъёрлари муаммоси, шунингдек, лаҳжаларнинг ўзбек адабий тилига муносабати масалалари кун тартибига қўйилиши керак.¹⁶⁹

V. Юқоридаги маълумотлардан шу нарса англашиладики: а) тилшунослигимизда ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмининг айрим жиҳатлари (айниқса, унли фонемаларнинг фонологик белгиларини таълаш масаласи) ҳозирча мунозарали бўлиб қолмоқда. Тилшуносларимизнинг фонема ва унинг оттенкаларига, адабий тилнинг таянч шевалари масаласига бўлган муносабатлари ҳам ҳар хил.

¹⁶⁸ Тўйчибоев Б. Кўрсатилган асар. 23-24-бетлар.

¹⁶⁹ Данияров Х. Опыт изучения диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент: Фан, 1975. С. 103.

Хусусан, контраст жуфтликларни тиклаш тарафдорларининг қарашларида фонема ва унинг оттенкаларини қориштириш ҳоллари ҳамон давом этиб келмоқда. Бунинг учун қол ва қол, қул ва қўл, қуч ва қўч каби мисолларга мурожаат этилган ҳолатларни эслашнинг ўзи кифоя; б) айрим шеваларгагина хос бўлиб, миллат вакиллариининг кўпчилиги учун меъёр даражасига кўтарилмаган санокли сўзларга (*от* – “ўсимлик”, *от* – “ўтмоқ”) феъли, *ор* – “бедани ўр”, *ор* – “сочни ўр”, *оз* – “ўзишга буйруқ”, *оз* – “ўзлик олмоши”га) таяниб, адабий тил вокализмига контраст жуфтликларни киритиш, шу асосда алифбо ва имлони ҳам қайта кўриш ижобий натижа беришига ишониш кийин. Адабий тилнинг ўзига хос белгиларидан бири ундаги меъёрларнинг барқарорлиги ва барча учун умумийлигидир: *о-о, и-ы, э-а, ў-у* каби контраст жуфтликларни адабий тил вокализмига олиб кириш ана шу барқарорлик ва умумийлик талабларига ҳам мос бўлмас деб ўйлаймиз (бунинг учун XX асрнинг 20–30-йилларидаги тортишув-бахсларни эслашнинг ўзи кифоя).

25-§. Унли фонемалар тавсифи

1. “И” фонемаси – олд қатор, тор, лабланмаган унли. Бу фонема сўзнинг барча бўғинларида учрайди: *икки* (биринчи ва охириги бўғинларда), *билимли* (биринчи, иккинчи ва охириги бўғинларда) каби. У чуқур тил орқа *қ, г, х* ундошлари билан ёнма-ён келганда йўгон (орқа қатор) унли тарзида, бошқа барча позицияларда ингичка (олд қатор) унли кўринишида талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *қир* ва *қир, гир-гир* ва *гир-гир, тиш* ва *қиш, ҳиммат* ва *хилват* каби. Урғусиз бўғинда кучсизланади (редукцияланади): *бироқ* (*бърқ*), *билан* (*бълэн*) каби. Урғули бўғинда ёки “й”, “х” ундошлари билан ёндош қўлланганда бир оз чўзилади: *ўрик* (*ўри:к*), *кий* (*ки:й*), *чий* (*чи:й*), *ҳид* (*ҳи:д*) каби.

Русча ўзлашмаларда учрайдиган “и” унлиси этимологик жиҳатдан ўзбекча “и”нинг ўзи эмас, шунинг учун бу икки унли талаффузида маълум тафовутлар бор. Хусусан, сўз охиридаги урғули тўла ёпик бўғинда ўзбекча “и” русча “и”дан анча қисқа талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *метин* (ўзб.:ча)-*никотин* (рус: никоти:н), *олтин* (ўзб.)-*карантин* (рус: карантин:н), *овсин* (ўзб.)-*апельсин* (рус: апельсин:н) каби. Ўзбек тилида “и” унлиси сўзнинг сўнгги очик бўғинида бир оз кенгайдн (тор “и” билан ўрта кенг “э” орасидаги унли тарзида талаффуз қилинади). Масалан, *кетди* (*кэте*), *борди* (*бэрде*) каби. Русча ўзлашмаларда эса “и” унлиси торлигича қолади: *такси* (*таксе* эмас). Ундош+унли+ундош схемасидаги бир бўғинли сўзларда ўзбекча “и” русча ўзлашмалардаги “и”дан қисқароқ ва кенгрок талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *биз* (олмош) – *бис* (бин:с: “бис”га чақирмоқ), *тиш* (ўзб.)-*тип* (рус: ти:п – “адабий типлар”) каби.

Сўз бошидаги беркитилмаган ёки тўла очик, урғусиз бўғинда ўзбекча “и” русча “и”дан деярли фарқланмайди. Қиёс қилинг: *ивилоқ-Иван*.

Ўзбек тилида “и” унлиси сўз бошида урғули бўғин ҳосил қилмайди. Демак, “и” унлисининг бундай позицияда урғули бўғин ҳосил қилиб келиши фақат русча ўзлашмаларда учрайди. Бундай пайтда русча “и” ўзбекча “и” га нисбатан

торроқ, чўзикроқ ва кучлироқ талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *имло–импульс, илдиз–индекс* каби.

“И” унлиси қадимийдир.

2. “Э” фонемаси – ўрта кенг, олд қатор, лабланмаган унли. Бу фонема бир бўғинли сўзларнинг бошида ва ўртасида (*эн, эс, мен, сен, беш* каби), кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғинида (*этик, тешиқ, бешиқ* каби) кўпроқ қўлланади. Туркий сўзларда биринчи бўғиндан кейинги бўғинларда ишлатилмайди (*бор-э, йўғ-э* каби ҳолатларда сўзга қўшилган “э” юкламаси бундан мустасно). Бироқ, бошқа тиллардан ўзлаштирилган *тобе, толе, воқе, фойе, телефон, телевизор* каби сўзларда “э” фонемаси сўзнинг кейинги бўғинларида қўлланади, чунки бу сўзлардаги “э” этимологик жиҳатдан ўзбекча “э”нинг ўзи эмас.

Ўзбекча “э” *экин, эшиқ* сўзларининг бошидаги тўла очик бўғинда, шунингдек, *эртак, эллиқ* каби сўзлар бошидаги беркитилмаган бўғинда очикроқ талаффуз этилади. *Бегзод, мерган* каби сўзлар бошидаги тўла ёпиқ бўғинда эса юмукроқ бўлади; *хеш, хеш-акрабо* каби сўзларда (чуқур тил орқа х ундоши таъсирида) орқа қатор унли тарзида талаффуз этилади. Аммо бу ҳолат жуда кам учрайди. *Эътибор, эътироз, эълон, меъёр, меъмор* каби арабча ўзлашмаларда бу унли ўзбек тилида талаффуз қилинмайдиган айн ёки ҳамза ҳисобига бироз чўзилади.¹⁷⁰

Ўзбек тилига рус тилидан ўзлашган сўзларнинг ургусиз бўғинидаги “э” унлиси “и”га яқинроқ (торроқ) талаффуз этилади: *эмаль>ималь, эмоция>имоция, энергия>инергия, медицина>мидицина* каби. Ўзбек тилининг ўз сўзларида бу ҳодиса юз бермайди: *эман, эшиқ, этиқ* сўзларидаги “э” тораймайди (*эҳтиёт, эҳтимол, меҳмон* каби айрим ўзлашма сўзлар бундан мустасно).

“Э” унлиси тарихан кейин пайдо бўлган. У асосан “а” унлисидан келиб чиққан.¹⁷¹

3. “А” фонемаси – кенг (қуйи кенг), олд қатор, лабланмаган унли. Сўзнинг барча бўғинларида кела олади: *анор* (биринчи бўғинда), *телтак* (охирги бўғинда), *нафақа* (барча бўғинларда) каби. Бу фонема ҳам, бошқа унлиларда бўлганидек, чуқур тил орқа қ, г, х ундошлари билан ёндош қўлланганда орқа қатор (йўгон) унли тарзида талаффуз қилинади, саёз тил орқа қ, г, нг, тил ўрта й ва фарингал х ундошлари билан ёнма-ён қўлланганда тил олди (ингичка) унли сифатида айтилади. Қиёс қилинг: *қасал* ва *қасам, камар* ва *қамар, така* ва *тақа, маҳал* ва *шагал, сўгал* ва *нагал, насиҳат* ва *тилхат, дангал* ва *дагал* каби.

¹⁷⁰ Бу ҳақда қаранг: Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. 26-бет.

¹⁷¹ Уша жойда.

Араб тилидан ўзлашган сўзларнинг ўртасида ва охирида “а” нинг қатор келиш ҳолатлари ҳам мавжуд: *таассурот, матбаа, мутолаа, таажжуб* каби. Бундай ҳолларда “а”нинг талаффузига кетган вақт бир ярим ҳисса бўлади.¹⁷²

Маъно, даъво, таъна, аъло каби арабча ўзлашмалардаги “а” унлиси айн хисобига чўзиқроқ талаффуз этилади.

“А” унлисининг “в” ундоши таъсирида “о” тарзида талаффуз қилиниш ҳоллари ҳам учрайди: *Мавлуда > мовлуда, мавсум > мовсум, гавда > говда, кавламоқ > ковламоқ* каби.

Русча ўзлашмалардаги “а”: а) ўзбекча “а”дан бир оз каттиқроқ, йўғонроқ эшитилади: *аввал* (ўзб.) – *Аврора* (рус.), *абдий* (ўзб.) – *абажур* (рус.), *астар* (ўзб.) – *астероид* (рус.), *банда* (ўзб.) – *банда* (рус.) каби; б) бир бўғинли сўзларда “а” унлиси ўзбекча сўзларда ингичкароқ ва қисқароқ, русча ўзлашмаларда эса йўғонроқ ва кенгроқ талаффуз қилинади: *бас* (ўзб.) – *бас* (рус.), *важ* (ўзб.) – *вал* (рус.) каби.

Бу фонема ҳам ўзбек тилида қадимийдир.

4. “У” фонемаси – тор (юқори кўтарилиш), орқа қатор, лабланган унли. Сўзнинг барча бўғинларида қўлланади: *ука* (биринчи бўғинда), *узум* (биринчи, иккинчи бўғинларда), *кўзу* (охирги очик бўғинда) каби. Ургули бўғинда кучли, бир оз чўзиқ; ургусиз бўғинда эса қисқа, кучсиз талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *бутун, учун, тузук* (биринчи бўғинлар ургусиз, охирги бўғинлар – ургули) каби. Бу унли ҳам *қ, г, х* билан ёндош қўлланганда йўғонлашади (орқа қатор оттенкага айланади), *к, г, нг, й, ҳ* ундошлари билан ёнма-ён келганда эса олд қатор, ингичка оттенка тарзида айтилади. Қиёс қилинг: *қул* ва *қул, туғун* ва *туғеун, кўзу* ва *қайғу, буюк* (*буйук*) ва *бурғу, ҳужм* ва *хулқ, гув-гув* ва *гув-гув, мангу* ва *урғу* каби.

“У” унлиси арабча ўзлашмаларда кетма-кет қўлланиши мумкин: *шуур* каби.

Русча ўзлашмалардаги “у”: а) сўз бошидаги ургусиз бўғинда ўзбекча “у”дан йўғонроқ талаффуз этилади: *узун* (ўзб.) – *узунал* (рус.), *ухла* (ўзб.) – *уклад* (рус.) каби; боши ёпик ва тўла ёпик бўғинларда: ургусиз бўғинда ўзбекча “у” русча “у”дан қисқароқ бўлади: *душман* (*дъшман*) – *турбина, муздай* (*мъздэй*) – *музей* каби; ургули бўғинда русча “у” анча чўзиқроқ ва йўғонроқ талаффуз этилади: *мангу* (ўзб.< мўғ.) – *мангуста* (рус.), *мавуз* (ўзб.< ар.) – *медуза* (рус.) каби; в) ундош+унли+ундош схемасидаги бир бўғинли сўзларда “у” фонемаси ўзбекча сўзларда ингичкароқ, қисқа ва тор, русча ўзлашмаларда эса йўғонроқ, чўзиқроқ ва кенгроқ бўлади: *дуд* (ўзб.< ф-т.) – *дуб* (рус.), *пул* (ўзб.< ф-т.) – *пульс* (рус.) каби; г) русча ўзлашмаларда юмшоқ ундошдан сўнг қўлланган “у” ўзбекча

¹⁷² Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. 31-бет.

“у” дан ҳам ингичка ва юмшоқ талаффуз қилинади: *бюро* (б’уро), *салют* (*сал’ут*) каби.

“У” унлиси ўзбек тилида қадимийдир.

5. “Ў” фонемаси – ўрта кенг, орқа қатор, лабланган унли. Содда сўзнинг биринчи бўғинида қўлланади: *ўн*, *бўр*, *зўр*, *мўл* (бир бўғинли сўзларда), *ўтин*, *тўлқин*, *бўгин* (икки бўғинли сўзларда) каби. Биринчи бўғиндан кейин келиши айрим кўшма сўзларда (*уртўқмоқ*, *очкўз*, *қирқбўгин*) ёки тожикча ўзлашмаларда (*обрў*, *худогўй*, *художў* сўзларида) учрайди. Бу унли ҳам *к*, *г*, *ҳ*, *й* ундошлари ёнида ингичкалашади (олд қатор отенка билан айтилади), *қ*, *ғ*, *х* ундошлари ёнида эса йўғонлашади. Қиёс қилинг: *кўл* ва *қўл*, *гўр* ва *ғўр*, *хўл* ва *ҳўр*, *йўл* ва *хўш*, *гўзал* ва *ғўза* каби. Бу товуш арабча *мўъжиза*, *мўътадил* каби сўзларда айни ҳисобига чўзикроқ талаффуз этилади.

Русча ўзлашмалардаги “о” ўзбекча “ў”га яқин хусусиятга эга бўлса-да, ундан кенгроқ ва йўғонроқ талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *тўн* (ўзб.) ва *тон* (рус. “товуш”), *тўрт* (ўзб.) – *торт* (рус. “кондитер маҳсулоти”) каби.

Рус тилида бу фонема йўқлиги учун руслар уни кўпинча юкори тор “у” унлиси сифатида талаффуз қиладилар: *ўрик-урюк*, *ўзбек-узбек*, *Ўктам-Уктам* каби.

“Ў” фонемаси унча қадимий эмас¹⁷³.

6. “О” фонемаси – куйи кенг, орқа қатор, кучсиз лабланган унли. Бу фонема ҳам сўзнинг барча бўғинларида учрайди: *ота*, *бола*, *булоқ*, *бобо*, *қирмоч* (ўзб.), *баҳо*, *анор*, *бодом* (ф-т.), *баҳодир* (мўғ.), *қироат*, *матбуот* (ар.) каби. Бу фонема ҳам *к*, *г*, *ҳ*, *й* ундошлари ёнида ингичка (олд қатор унли тарзида), *қ*, *ғ*, *х* ундошлари ёнида эса йўғон (орқа қатор унли тарзида) талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *комил* ва *қобил*, *гов* ва *ғов*, *ёш* (*йош*) ва *қош*, *ҳол* ва *хол* каби.

ИЗОҲ: *ер*, *баён*, *таёқ*, *яхши*, *юрак* каби сўзлар таркибидаги унли фонемаларга тавсиф берилганда *е*, *ё*, *ю*, *я* графемаларининг иккитадан товушни (й+э, й+о, й+у, й+а фонемаларини) ифодалаётганлиги ҳисобга олинади, шунга кўра “й” ундоши алоҳида, “э”, “о”, “у”, “а” унлилари ҳам алоҳида тавсифланади.

Савол ва топшириқлар

1. Вокализм нима?
2. Ўзбек адабий тили вокализми қайси фонемаларни ўз ичига олади?
3. Унли фонемалар ундошлардан қандай фарқланади?
4. Унли фонемалар таснифи нималарга асосланади?
5. Лабларнинг иштирокига кўра унлиларнинг турлари?
6. Тилнинг вертикал (тих) ҳаракатига кўра унлиларнинг турлари?

¹⁷³ Отамирзасева С., Юсупова М. Ўзбек тили. Тошкент, 2004. 30-бет.

7. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра унлиларнинг турлари?
8. Таснифга асос бўлган қайси белгилар фонологик характерда?
9. Қайси белги ўз ҳолича фонологик хусусиятга эга эмас?
10. Ўзбек тилшунослигида ҳозирги ўзбек адабий тили вокализмига оид қандай масалалар мунозарали бўлиб қолмоқда?
11. Унли фонемаларнинг комбинатор ва позицион оттенкалари қандай фаркланади? Уларнинг ҳар бири алоҳида фонема деб қараладими?

Таянч тушунчалар

Вокализм – унли фонемалар тизими .

Фокус – талаффузда фаол ва нофаол нутқ аъзолари орасида ҳосил қилинган тўсик. Ўпқадан келаётган ҳаво оқимининг портлаб ёки сирғалиб ўтишидан шовқиннинг юзага келиши ана шу фокусда содир бўлади.

Бўгин чўққиси – бўгин маркази, ядроси. Одатда унли товуш бўгин чўққиси саналади.

Лаблар иштироки – унли фонемаларнинг ҳосил бўлишида лабларнинг фаол ёки нофаол иштироки. Бундай иштирок унли фонемалар учун фонологик аҳамиятга эга бўлган “лабланган – лабланмаган” белгисини шакллантиради.

Тилнинг вертикал (тик) ҳаракати – тил билан танглай орасидаги масофанинг тор, ўрта кенг ва кенг (қуйи кенг) бўлишини таъминлайдиган ҳаракат. Бундай ҳаракат унли фонемалар учун фонологик аҳамиятга эга бўлган “тилнинг уч даражали кўтарилиши” белгисини шакллантиради.

Тилнинг горизонтал (ётик) ҳаракати – фонемалар артикуляциясида тилнинг пастки тишлар томон силжиши ёки орқага тортилиши. Кўпчилик тилшунослар (фонетист–фонологлар) фикрига кўра, бу ҳаракат лаблар иштироки билан бирга содир бўлади, демак, унинг фонологик аҳамияти ҳам лаблар иштирокисиз тасаввур қилинмайди.

26-§. Ундошлар таснифи

Ҳозирги ўзбек адабий тили ундошлари тизими 24 фонемани ўз ичига олади: б, в, г, д, ж, дж, з, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, қ, ғ, х.¹⁷⁴ Бирок

¹⁷⁴ Қаранг: Махмудов А. Сogласные узбекского литературного языка. Ташкент: Фан, 1986. С.8-9;

Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 17-18-бетлар;

Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. 16-19-бетлар;

Северган Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. М., 1955.

манбаларда ҳозирги ўзбек адабий тили ундошлари миқдорига оид бошқа фикрлар ҳам бор: 22 та (С.Отамирзаева, Е.Д. Поливанов),¹⁷⁵ 23 та (А.К. Боровков, И.А. Киссен),¹⁷⁶ 25 та (А.Н. Кононов, В.В.Решетов, А. Абдуазизов),¹⁷⁷ 27 та (М.М. Миртожиев).¹⁷⁸ Демак, ҳозирги ўзбек адабий тили ундош фонемалари миқдори масаласида тилшуносликда тугал бир фикр йўқ. Бу ҳол ўзбек тили ундошларининг фонологик белгиларига муносабат ҳозирча ҳар хил бўлиб қолаётганлигидан келиб чиқмоқда.

С. Отамирзаева ва М. Юсуповалар фикрича, ҳозирги ўзбек адабий тилида ф ва сирғалувчи ж ундошлари, шунингдек қоришиқ и ундоши фонологик даражага кўтарилмаган: ф ва ж ундошлари портловчи «п» нинг ва қоришиқ «дж» нинг вариантлари даражасидадир.¹⁷⁹ Қоришиқ «ш» эса «Ўзбек тилида фонемалик даражасига кўтарила олмаган».¹⁸⁰ Шундан келиб чиқиб, муаллифлар ундошларнинг қуйидаги таснифини беришади.¹⁸¹

1. Пайдо бўлиш ўрнига кўра:

1. Лаб ундошлари: п-б, ф-в, м;

а) лаб-лаб: п, б, м;

б) лаб-тиш: ф, в.

2. Тил ундошлари: т-д, с-з, ч-дж, ш-ж, к-г, х-ғ, қ, н, р, й, нг, л;

а) тил олди ундошлари: т-д, с-з, ч-дж, ш-ж, р-н;

б) тил ўрта ундоши: й;

¹⁷⁵ Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. Тошкент, 2004. 8-бет;

Поливанов Е.Д. Звуковой состав ташкентского диалекта // Наука и просвещение. Ташкент, 1922. №1.

¹⁷⁶ Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка // Узбекско - русский словарь. - М.: Гос. Изд. иностранных и национальных словарей, 1961;

Киссен И.А. Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков. Изд-е третье. Ташкент: Ўқитувчи, 1979. С.21.

¹⁷⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. -Л., 1960;

Решетов В.В. Узбекский язык. Ч.1. Введение. Фонетика. Ташкент: Учпедгиз, 1959.-С. 212;

Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 54-66-бетлар.

¹⁷⁸ Миртожиев М.М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 2004. 102-103-бетлар.

¹⁷⁹ Отамирзаева С., Юсупова М. Кўрсатилган асар. 8-бет (1-нашри - 2002. - Б.9).

¹⁸⁰ Отамирзаева С., Юсупова М. Кўрсатилган асар. 63-бет.

¹⁸¹ Отамирзаева С., Юсупова М. Кўрсатилган асар. 40-43-бетлар (1-нашри 2002. 47-51-бетлар).

в) тил орқа ундошлари: к-г, нг;

г) чуқур тил орқа ундошлари: к, х, ғ;

д) тилнинг ёнида пайдо бўладиган ундош: л.

3. Бўғиз ундоши: х

II. Пайдо бўлиш усулига кўра:

1. Портловчи ундошлар: п-б, м, т-д, н, к-г, нг, к:

а) соф портловчилар: п-б, т-д, к-г, к (буларда портлаш кучли бўлади);

б) назал (бурун) портловчилари: м, н, нг (буларда портлаш кучсиз бўлади).

2. Сирғалувчи ундошлар: ф-в, с-з, ш-ж, й, х-ғ, х.

3. Қоришиқ ундошлар: ч (т+ш), дж (д+ж);

4. Титроқ ундош: р.

III. А. Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра:

1. Жарангсизлар: п, ф, т, с, ш, ч, к, қ, х, ғ.

«Х» ундоши жаранглилик ва жарангсизликка кўра ҳам, туркий бўлмагани туфайли, алоҳида хусусиятга эга. Унинг жарангсизлар сафида туриши шартлидир.

2. Жаранглилар: б, д, з, ж (сирғалувчи), дж (қоришиқ), г, ғ.

В. Овоз иштироки даражасига кўра:

1. Шовқинлилар: п-б, ф, т-д, с-з, ш-ж, ч-дж, к-г, қ, х, ғ, х.

2. Сонорлар: м, в, н, р, л, й, нг.

Мазкур қўлланмада доцент С. Ризаевнинг статистик усулда аниқлаган маълумоти асосида унлилар ва сонорлар энг кўп (фаол) қўлланадиган товушлар эканлиги айтилиб, “Ўзбек тилини жарангдор тиллар сирасига киритиш лозим бўлади”, дейилади.¹⁸² Бундай маълумотлар фонетик типология нуқтаи назаридан қийматлидир.

И.А. Киссен ҳозирги ўзбек адабий тили ундош фонсмаларининг миқдори 23 та дейди¹⁸³ ва уни қуйидаги жадвал тарзида таснифлайди:

¹⁸² Отамирзаева С., Юсупова М.Кўрсатилган асар. 86-бет.

¹⁸³ Киссен И.А. Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков. Ташкент: Укитувчи, 1979. С.21-23.

Шовкинчилар	Порт-ловчи-лар	Ж - с н з	п	Лаб-лаб	Лаб-тш	Тил олди	Тил ўрта	Тил орқа	Чуқур тил орқа	Бўғиз ундоши	
		Ж-ли	б			т		к	к		
	Сиргалу-чи-лар (фрикатив товушлар)	Ж-сиз				ф	с,ш			х	х
		Ж-ли	в				з	й		г	
	Коришик (аффри-каталар)	Ж-сиз					ч				
		Ж-ли					ж (дж)				
Сонорлар	Юмук – сирга-лувчи-лар	Бурун товуш-ларни	м			н		нг			
		Ён товуш				л					
	Титрок					р					

Кўриниб турибдики, И.А. Киссен жадвалида сиргалувчи «ж» ва коришик «ц» ундошларига ўрин берилмаган, ammo ишда муаллиф ўзбек тили консонан-тизмга оид айрим масалалар етарли тадқиқ этилмаганлигини ҳам таъкидлаб ўтади. Унингча: 1) геминаталарнинг (каватланган ундошларнинг) ўзбек тилида фонологик аҳамияти борга ўхшайди: *мода* ва *модда*, *тила* ва *тилла*, *яла* ва *ялла*, *тақа* ва *таққа*, *дара* ва *дарра*, *қатиқ* ва *қаттиқ* сўзларида геминаталар айна бир хил фонологик куршовда одатдаги фонсемага қарама-қарши қўйилиши мумкин; 2) саёз тил орқа «нг» нинг мустақил фонемалиги ҳам шубҳалидир, чунки «н» ва «г» лар қўшилмаси барча позицияларда доимо битта тил орқа товуш тарзида талаффуз қилинади: *менга*, *бурунги*, *илинган* каби. Интервокал ҳолатда (икки унли орасида) уларнинг иккита товушга ажралиб кетиши хатто бир фонсема деб тасаввур қилинаётган “нг”да ҳам яққол сезилиб туради: *янги*, *ранги*, *онги*, *тонги*, *танга* каби; 3) ҳозирги ўзбек адабий тилида *сурат* (расм) - *суръат* (темп), *санат* (санатмоқ) – *санъат* (бадиний ижодиёт), *қала* (қаламоқ) - *қалъа* (қаср), *наша* (ўсимлик) – *нашъа* (лаззат) сўзларидаги бўгин ажратилиши

(гутук ҳолат) ҳам фонеманинг алоҳида бир тури деб қаралиши керакдир, чунки бу ҳолат сўзлар маъносини фарқлаш вазифасини бажармоқда.¹⁸⁴

И.А. Киссеннинг бу фикрлари ўзбек тили фонетикасида мунозарали бўлиб қолаётган талайгина масалалар борлигидан далолат беради.

Проф. А. Махмудов ундошлар миқдорини 24 та деб ҳисоблайди ва уларни қуйидагича таснифлайди.¹⁸⁵

Акустик тавсиф	Ҳосил бўлиш ўрни	Лаб ундошлари		Альвеоляр ундошлар				Тил ўрта	Тил орқа			Фарингал			
		жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли		палаталишган	жарангсиз	жарангли	жарангсиз	жарангли	юқори	қуйи
Шовқин-лилар	Портловчилар	п	б	т	д				к	г	к				
	Сирғалувчилар	ф	в	с	з	ш	ж					г	х		х
	Аффрикаталар					ч	ж								
Сонорлар	Бурун товушлари	м			н			й			ң				
	Ёи товуш				л										
	Титроқ				р										

Бу таснифда сирғалувчи “ф” ва “ж” ундошлари мустақил фонемалар сифатида берилган, аммо қоришиқ “ц” ўзбек тили ундошлари қаторига киририлмаган. Ишда “в” ва “ф” товушларининг жарангли ва жарангсизлик белгилари асосида корреляция ҳосил қилиши, шунга қўра мустақил фонемалар саналиши айтилади.¹⁸⁶ Бунда корреляция таркибидаги в-ф оппозицияси назарда тутилган бўлса керак, чунки “в-ф оппозициясининг яқка ўзи корреляцияни ташкил этмайди”.¹⁸⁷ Шунингдек, “с” ва “з” ундошларининг рус тилидагидек дорсал эмас, балки альвеоляр (апикаль) эканлиги ҳам таъкидланади.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Киссен И.А. Кўрсатилган асар. 21-бет.

¹⁸⁵ Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка. Ташкент: Фан, 1986. С. 8, 31.

¹⁸⁶ Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка. Ташкент: Фан, 1986. –С.23.

¹⁸⁷ Бу ҳақда қараг: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 38-39-бет.

¹⁸⁸ Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка. Ташкент: Фан, 1986. С. 24.

проф. А. Нурмонов ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ундош фонемаларнинг миқдорини 24 та деб ҳисоблайди,¹⁸⁹ уларнинг кучли оппозициядаги асосий белгилари сифатида шовкин ва овознинг иштирокини, пайдо бўлиш ўрни ва усулини, палатализациянинг бор-йўқлигини кўрсатади,¹⁹⁰ буларни куйидаги жадвал тарзида таснифлайди.¹⁹¹

	ФОНЕМАЛАР																							
	п	б	ф	в	т	д	с	з	ч	ж	ш	ж	к	г	ғ	қ	х	ҳ	м	н	ң	й	л	р
шовкинли	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+							
сонор																			+	+	+	+	+	+
жарангли		+		+		+		+		+		+		+	+				+	+	+	+	+	+
жарангсиз	+		+		+		+		+		+		+			+	+	+						
портловчи	+	+			+	+			+			+	+	+		+								
сиргалувчи			+	+			+	+		+	+				+		+	+				+		
аффриката									+			+												
титрок																								+
бурун																			+	+	+			
ён																							+	
лабиал	+	+	+	+															+					
тил олди					+	+	+	+	+	+	+	+								+			+	+
тил ўрта																						+		
тил орқа													+	+							+			
чуқур орқа															+	+	+							
бўғиз																		+						

Юқоридаги таснифга изоҳ берар экан, А. Нурмонов шундай дейди: “Фонеманинг асосий белгилари коррелятив ва коррелятив бўлмаган белгилар бўлиши мумкин.¹⁹² Камида икки фонеманинг асосий белгилари умумий бўлиб, бирида

¹⁸⁹ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 17-бет.

¹⁹⁰ Нурмонов А. Кўрсатилган асар. 17-бет.

¹⁹¹ Нурмонов А. Кўрсатилган асар. 18-бет.

¹⁹² Нурмонов А. Кўрсатилган асар. 19-бет.

бор, иккинчисида йўклиги билан ажралиб турадиган белги коррелятив белги ҳисобланади. Маълум белгилар мажмуаси фақат биргина фонеманинг ўзига хос бўлса, бундай белгилар коррелятив белги ҳисобланади. Масалан, “п” фонемасида жарангсизлик белгиси асосий ва коррелятив белгидир. Чунки худди шу фонеманинг асосий белгиларига эга бўлган, аммо ундан бошқа коррелятив белгисининг борлиги билан (жаранглилик белгисининг борлиги билан) фарқ қиладиган “б” фонемаси бор. Бундан фарқли равишда “х” фонемасининг жарангсизлик белгиси асосий, аммо коррелятив бўлмаган белгидир, чунки унинг жарангли белгига эга бўлган зидди йўқ”.¹⁹³

Шундай қилиб, жаранглилик-жарангсизлик белгисига кўра коррелятив жуфтликлар ҳосил қиладиган қаторга А. Нурмонов п-б, т-д, к-г, с-з, ч-дж, қ-ғ, ф-в оппозицияларини киритади, аммо х-ғ жуфтлиги борлигини у инкор этади.¹⁹⁴

Бу ишдан маълум бўладики: 1) сирғалувчи ф, ж ундошлари мустақил фонемалардир; 2) ўзбек тили консонантизмида х-ғ зидланиши йўқ (бунда, негадир, ўзбек тилида *хор-гор, хўр-гўр, хам-гам* каби минимал жуфтликларнинг мавжудлиги ҳисобга олинмаган; 3) қоришиқ “ц” ўзбек тили ундош фонемалари қаторига киритилмаган (демак, у ўзбек тили фонемаси даражасига кўтарилмаган деб ҳисобланган); 4) “в” фонемаси сонор эмас, жаранглилар қаторида берилган, шунинг учун у жарангсиз “ф” билан зидланиш ҳосил қилган: ф-в каби.

проф. Ш.У. Раҳматуллаев ҳам ўзбек тили ундошларини 24 та деб ҳисоблайди ва уларни *шовқин товушлари* (п, ф, т, с, ш, ч, к, қ, х, ҳ, = 10 та), *овозли товушлар* (б, в, д, з, ж, дж, г, ғ = 8та) ҳамда *овоздор товушлар* (й, м, н, нг, л, р=6та) деган гуруҳларга ажратади. Қоришиқ “ц” ундоши бу тизимда ҳам ҳисобга олинмаган.¹⁹⁵

Ш.У. Раҳматуллаев юқоридаги гуруҳларни қуйидагича тавсифлайди: шовқин товуш таркибида фақат шовқин қатнашади. Овозли товушнинг асосини шовқин ташкил қилиб, бироз овоз ҳам қатнашади; овоздор товушда эса овоз шовқиндан устун бўлади.

Товушларнинг *шовқин товуш* ва *овозли товуш* турлари ҳосил бўлиш усулига кўра портловчи, сирғалувчи, қоришиқ (портловчи-сирғалувчи) деб учта гуруҳланади; *овоздор товушлар* ҳам (й сирғалувчисидан ташқари) асли портловчи товуш бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос кўшимча белги - хусусияти мавжуд.

Бу товушлардан бештаси – *лаб товушлари*, қолганлари – *огиз товушлари*; огиз товушларидан биттаси - *огиз-бўғиз товуши*, учтаси - *огиз-бурун товуши*;

¹⁹³ Нурмонов А. Кўрсатилган асар. 19-бет.

¹⁹⁴ Юқоридаги асар. 19-бет.

¹⁹⁵ Раҳматуллаев Шавкат. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент: Университет, 2006. 16-19-бетлар.

колганлари – *соф оғиз товушлари*; оғиз товушларининг биттаси - *тил ўрта*, бештаси – *тил орқа* (иккитаси – *саёз тил орқа*, учтаси - *чуқур тил орқа*) товушлари; колган кўпчилик товушлар – *тил олди товушлари*. Кўринадики, товушларнинг ҳосил бўлишида тилнинг олди қисми, аниқроғи – тилнинг уч қисми фаол қатнашади.

Шовкин тўсиғи жиҳатидан икки товушда (ж,ш) асосий тўсиқдан ташқари, кўшимча тўсиқ ҳам мавжуд.

Таркиби жиҳатидан ч, дж, нг товушлари коришиқ (икки товуш қотишмасига тенг: ч = тш, ж = дж, н = нг).¹⁹⁶

Ундош товушларнинг юқоридаги таснифини Ш.У. Раҳматуллаев қуйидаги жадвал тарзида ифодалайди:

Таркибига кўра	Ҳосил бўлиш усулига кўра	Овоз ва шовкиннинг иштирокига кўра	Ҳосил бўлиш ўрнига кўра					Оғиз-бўғиз товушлари
			Оғиз товушлари					
			Лаб товушлари	Тил товушлари				
				олди	ўрта	орқа		
саёз	чуқур							
Содда	портоғовчи	Шовкин товуш	п	т	-	к	қ	-
		Овозли товуш	б	д	-	г	-	-
		Овоздор товуш	(м)	(н) л, р	-	-	-	-
	Сирғалувчи	Шовкин товуш	ф	с [ш]	-	-	х	ҳ
		Овозли товуш	в	з [ж]	-	-	ғ	-
		Овоздор товуш	-	-	й	-	-	-
Қориниқ		Шовкин товуш	-	ч	-	-	-	-
		Овозли товуш		ж				
		Овоздор товуш		н				

Изоҳ: Кўшимча тўсиқли товушлар ўрта қавсларга, оғиз-бурун товушлари кичик қавсларга олинган.

Ш. Раҳматуллаевнинг фикрига кўра, жадвалда акс эттирилган товушлар бир бутун ҳолда тизим ҳам, тузум ҳам ҳосил этмаслиги очик кўриниб турибди. Шунга қарамай икки аъзоли микротузум ҳосил этувчи товушлар мавжуд: п-б,

¹⁹⁶ Раҳматуллаев Шанкат. Кўрсатилган асар. 19-20-бетлар.

ф-в, т-д, с-з, ш-ж, к-г, х-ғ, ч-дж. Бу жуфт товушлар ўзаро бир жихатдан - таркибда овоз катнашмаслиги ёки қисман катнашуви жихатидан фарқланади, бошқа белги-хусусиятлари ўзаро бир хилдир.

проф. В.В. Решетов ўзбек тили ундошлари 25 та деб ҳисоблайди ва уларни қуйидаги белгилар асосида тасниф қилади.

1. *Лаб ундошлари:* ф, в, п, б, м. (барчаси лаб-лаб ундошлар, аммо “в” нинг лаб-тиш кўриниши ҳам бор, у асосан русча ўзлашмаларда қўлланади).

2. *Тил олди ундошлари:* с, з, ш, ж, т, д, ч, н, л, р.

3. *Тил ўрта ундоши:* й

4. *Тил орқа ундошлари :*

а) саёз тил орқа ундошлари: к, г, нг.

б) чуқур тил орқа ундошлари: қ, ғ, х.

5. *Бўғиз ундоши:* х.

6. *Қоришиқ “ц”*.¹⁹⁷

Бу ундошлар жадвалда қуйидаги тартибда жойлаштирилган:

Овоз ишгирикка кўра	Артикуляция ўрнига кўра	Лаб ундошлари		Тил олди ундошлари			Тил ўрта ундошлари	Тил орқа ундошлари				Бўғиз ундоши	
		Жарағсиз	Жарағли	Жарағсиз	Жарағли	Жарағсиз	Жарағли	Саёз тил орқа		Чуқур тил орқа			
								Жарағсиз	Жарағли	Жарағсиз	Жарағли		
Шовқинчилар	сирғалувчилар	ф	в	с	з	ш	ж	й			х	ғ	х
	портловчилар	п	б	т	д				к	г	қ		
	аффрикаталар					ц	ч	ж					
Сононлар	бурун товушлари		м		н					нг			
	ён товушлар				л								
	титрок товуш				р								

¹⁹⁷ Решетов В.В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Ташкент: Учпедгиз, 1959. С. 212-225.

В.В. Решетов тавснифида: 1) лаб ундошларининг барчаси лаб-лабдир, аммо русча ўзлашмаларда “в”нинг лаб-тиш кўриниши ҳам мавжуд: *вагон, вино, велосипед* каби сўзларда; 2) сирғалувчи “ф” ва “в”лар мустақил фонемалар саналади; 3) ўзбек тили фонемалари қаторида коришик “ц” ҳам бор; 4) “м” товуши “б” нинг факультатив варианты тарзида ҳам учраб туради: *бундай> мундай, бўйин>мўйин, бурун>мурун* каби; 5) “б” интервал ҳолатда “в” га ўтиб туради: *тобоқ>товоқ, чибин>чивин* каби; 6) жарангли “б” сўз охирида жаранг-сизланади: *китоб>китоп, жавоб>жавоп, олиб>олип* каби; 7) “к” ундоши кўп бўғинли сўзлар охирида интервокал ҳолатда бўлса, сирғалувчи “г” га ўтади: *ўртоқ>ўртогим, қишлоқ>қишлогимиз* каби; 8) “ц” ундоши фақат русча ўзлашмалар таркибида қўлланади.

Проф. А. Абдуазизовнинг ишларида ҳам ўзбек тили консонантизмида 25 та ундош борлиги таъкидланиб, шулардан ф, ж, ц фонемалари рус тилидан ўтганлиги айтилади.¹⁹⁸ “Тилдаги фонемалар сонини уларнинг бир ўринида икки сўз ёки морфемани бир фонологик бирлик ёрдамида фарқлай олиши (Л.В. Шчерба, бундай сўзларни “квазимоним”лар, бошқалар эса, “минимал жуфтликдаги сўзлар” деб аташади) орқали белгилаш доим аниқликка олиб келмайди... Агар тилда фонемалар оппозициясини намоён этувчи минимал жуфтликдаги сўзлар топилмаса, у фонемаларни фонологик системадан ўчириш мумкин эмас”,- дейди у ўз ишларидан бирини.¹⁹⁹ Бундай хулосага келишда А. Абдуазизов проф. Л.Р. Зиндернинг фонеманинг вазифаси фақат сўз ва сўз формаларини фарқлашда эмас, балки тилдаги бирликларни “таниб олишда” ҳамдир, деган фикрига таянади. Шундан келиб чиқиб, А. Абдуазизов рус тилидан ўтган сўзларнинг структурасини улар таркибидаги ф, ж, ц фонемалари орқали таниб олиш мумкинлигини айтади. Шу асосда бу ундошларни ўзбек тили фонемалари қаторига киритади.

А. Абдуазизов ўз ишида ундошларнинг фонологик таснифини беради. Бундай таснифда ундошларнинг барча артикуляцион-акустик хусусиятлари ичидан бир фонемани бошқа фонемадан фарқлаш учун хизмат қилувчиларини (яъни фарқлиниш белгиларини) танлаб олади. Маълумки, фонологик таснифда фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан қаралади. Парадигматик томондан фонемалар бир-бирига оппозиция (зидланиш) сифатида қарама-қарши қўйилади. Аини шу зидланишга асос бўлган фарқловчи белгилар тилдаги бирликларни (сўзларни, морфемаларни) ҳам фарқлаш учун хизмат қилади. А. Абдуазизов фонемалардаги парадигматик хусусиятлардан келиб чиқиб, ўзбек тили ундошларининг қуйидаги оппозициялари борлигини кўрсатади:

¹⁹⁸ Абдуазизов А. *Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси*. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 19-бет.

¹⁹⁹ Кўрсатилган асар. 19-20-бетлар.

I Артикуляция ўрнига кўра :

1. Лабиал (лаб-лаб, лаб-тиш) ва тил олди, тиш (дорсал) ундошлари оппозициялари: п-т, б-д, м-н, ф-с, в-з.

2. Тиш-альвеоляр оппозициялари: с-ш, з-ж, ц-ч, д-дж. Кейинги икки оппозицияда (ц-ч, д-дж зидланишларида) яна бир белги – портловчи аффриката ҳам фарқланади.

3. Лабиал-тил орқа ундошлари оппозициялари: п-к, б-г, ф-х, в-ғ, п-қ (олдинги икки оппозицияда, веляр эмас–веляр, кейинги учтасида увуляр эмас–увуляр белгилар фонологикдир).

4. Тиш-тил орқа ундошлари оппозициялари: т-к, д-г, с-х, з-ғ, н-нг. Бу оппозицияларнинг биринчи иккитаси *веляр эмас-веляр*, кейинги учтаси *увуляр эмас-увуляр* белгилари билан фарқланади.

5. Альвеоляр-тил орқа (увуляр) ундошлари оппозициялари: ш-х, ж-ғ (*журнал* сўзидаги сирғалувчи “ж”). Бу оппозицияларда *увуляр эмас – увуляр* белгилари фонологикдир. Тил орқа (увуляр)-фарингал (увуляр эмас) оппозициясига яққаланган х-ҳ киради: *хол-ҳол, ҳам-ҳам* каби. Юқоридаги оппозициялар занжирсимон улангандек боғланишда бўлиб, умумий бир бутунликни ташкил этувчи белги, яъни *интегротив* белги билан изоҳланади. Фонеманинг система ясовчи фаол бирлик эканлиги унинг бир бутунликда ушлаб турувчи *интегротив* функцияси туфайлидир.²⁰⁰ Ўзбек адабий тили ундошлари куйидаги занжирсимон оппозицияларни ташкил этади: п-т-к, б-д-г, ф-с-х-х, в-з-ғ. Бу оппозицияларда лабиал-тил олди (тиш ва альвеоляр) - тил орқа (веляр, увуляр) ... бўғиз ундошлари иштирок этган. Бошқа занжирсимон оппозициялар м-н-нг, ф-с-ш-х, в-з-ж-ғ бўлиб, улар ҳам юқоридаги артикуляция ўрнига кўра фарқланиш белгиларига асосланади. Занжирсимон оппозициялар уч ёки тўрт гуруҳдан (аъзодан) иборат.²⁰¹ Ўзбек тилида артикуляция ўрни, усули ва жаранглилигига кўра “й” яққа қолади ва ҳеч қандай оппозицияга кира олмайди, чунки “й” даги “тил ўрта палаталлик (юмшоқлик)”, “жарангли-жарангсиз жуфти йўқ” белгилари бошқа бирор фонемада учрамайди. “Й” сўз боши ва ўртасида аниқроқ, лекин сўз охири ва интервокал ҳолатда “и” унлисига яқинлашади, яъни вокализация қилинади: *йўл, ойдин, уйим, Навоий* каби.

²⁰⁰ А. Абдуазизов бунда В.К. Журавлевнинг фикрига ҳавола қилади. Қаранг: Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М. : Наука, 1986. С. 87-90.

²⁰¹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 29-бет. Бунда ҳам муаллиф В.К. Журавлевнинг фикрига ҳавола қилади. Қаранг: Журавлев В.К. Диахроническая фонология. С. 87-90.

II. *Ҳосил бўлиш усулига кўра*. Бу белги асосида ундошларнинг қуйидаги корреляциялари кўрсатилади:

1. *Портловчи-сирғалувчилар корреляцияси*: п-ф, б-в, т-с, д-з, к-х, г-ғ, қ-ҳ. Кейинги уч оппозицияда (к-х, г-ғ, қ-ҳ зидланишларида) веляр-веляр эмас, увуляр-увуляр эмас белгилари бор. Бу белги бўйича тузилган бошқа оппозициялар эквиолент, яъни икки белгига асослангандир: т-ш, д-ж. Булар “тиш-альвеоляр” ҳамда “портловчи-сирғалувчи” белгилари билан фаркланади. Портловчи-аффриката оппозициялари қуйидагилар: т-ч, т-ц, д-дж.

2. *Сирғалувчи-аффриката оппозициялари*: ш-ч, ж-дж.

3. *Портловчи-огиз сонантлари*: д-л, д-р.

4. *Портловчи-бурун сонантлари*: б-м, д-н, г-нг.

5. *Сирғалувчи-огиз сонантлари*: з-л, ж-р.

6. *Огиз сонанти-бурун сонанти*: в-м, л-н, р-н.

7. *Ён сонант-титроқ сонант*: л-р (яккаланган оппозиция. У кўпгина тилларда шундай ҳолатдадир).²⁰²

III. *Жарангли-жарангсиз (кучли-кучсиз) белгисига кўра*:

Бу белги асосида ўзбек тилида саккиз нафар (саккиз жуфт) фонема қуйидаги корреляцияни ҳосил қилади: б-п, ф-в, т-д, к-г, с-з, ш-ж, ч-дж, х-ғ.²⁰³

Корреляциянинг барча жарангсиз аъзолари – маркерсиз, ҳамма жарангли аъзолари эса маркерли каторларни ҳосил этади.²⁰⁴ Сонантлар (м, н, р, л, й товушлари) аслида жарангли ҳисобланса ҳам, бу корреляциядан четда туради, чунки уларнинг жарангсиз жуфтлари йўқ.²⁰⁵

Синтагматик жиҳатдан қаралганда ўзбек тилидаги жарангли ва жарангсиз ундошларнинг оппозициялари сўз бошидаги ҳолатда аниқ фаркланади: *донг - тонг, бол - пол* каби. Демак, бундай ҳолат жарангли ва жарангсиз ундошлар оппозициясидаги фонемалар учун кучли позиция саналади. Сўз ўртасида ва сўз охирида эса жаранглилик ва жарангсизлик белгиларига асосланган оппозиция йўқолиши мумкин. Масалан, *обкаш - оптик* (талаффузда *опкаш - оптик*: б/п = П), *туб* (“масаланинг туб моҳияти”) – *туп* (“бир туп олма”), талаффузда *туп* ва *туп* (б/п = П) каби.

²⁰² Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 29-30-бетлар.

²⁰³ Юкоридаги асар. 37, 65-бетлар.

²⁰⁴ А. Абдуазизов Н.С. Трубецкойнинг бу қарашларига кейинчалик кўпгина тизатинлар қиритилганлигини айтади. Қаранг: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 37-бет.

²⁰⁵ Абдуазизов А. Юкоридаги асар. 37-бет.

Нейтрализация натижасида тилдаги баъзи сўзлар омофонларга тўғри келиб қолади: туз - тус, суд - сут, эк - эг каби. Бироқ бу омофонлар ўзбек тилининг лексик ва грамматик структураларида ўзгариш ясамайди, балки контекст ёрдамида уларнинг фарқланиш функцияси ойдинлашиб туради.

Шундай қилиб, А. Абдуазизов ўзбек тили ундошларининг оппозицияларга ва корреляцияларга бирлашиши улардаги турли фарқланиш белгиларига асосланишини айтади.

Муаллифнинг кўрсатишича, ўзбек тили консонантизмидаги фонемаларнинг деярли ярми “марказ”да (лаб ундошлари билан тил орқа ундошлари ўртасида) жойлашган тил олди ундошларидир. Лаб, чуқур тил орқа, бўғиз ундошлари, шунингдек тил ўрта ундоши (п, б, ф, в, м, й, қ, х,ғ) “периферия”да жойлашади.

“Марказ”даги фонемаларнинг бошқа фонемалар билан оппозицияга кира олиши, яъни интегратив кучи ва валентлиги анча юқори. Шу сабабли фонологик оппозицияларнинг кўпчилиги ана шу нуктада ҳосил булади.

А. Абдуазизов ўз ишида яқка товуш билан геминаталар ўзаро қисқа ва чўзиқ ундошлар оппозициясини ҳосил қилиши, бу оппозициялар *интенсивлик корреляциясига* бирлашиши мумкинлигини айтади (*тақа* ва *таққа* сўзларида бўлгани каби).²⁰⁶ Бу фикр, маълумки, И.А. Киссен ишларида ҳам учрайди (қўлланманинг И.А. Киссенга оид қисмига қаранг). Ундошлардаги қисқа ва чўзиқлик белгилари масаласи Д. Набиева ишларида анча изчил ёритилган. Шунга қарамай бу масала узил-кесил ҳал қилинган деб бўлмайди.

А. Абдуазизовнинг ишларида ўзбек тили фонологиясининг жаҳон тилшунослигига интеграциялашувини таъминлайдиган жиҳатлар (тахлил методлари, таянч тушунчалар, терминлар) ҳам анчагина бор. Бу ҳол ҳам ўзбек тили назарий фонетикасининг ҳозирги ютуқларини кўрсатувчи омиллардан бири деб баҳоланиши мумкин. Бу ютуқлар мазкур соҳанинг илмий таълимот сифатида шаклланишида муҳим пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Проф. М. Миртожиев фикрича, ўзбек тили консонантизмида куйидаги 27 ундош фонема бор: м, н, нг, нғ, р, л, б, п, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, дж, ч, ч (и бўлса керак - Ж. Ҳ.), дз, й, х, г, к, қ, ғ, х.²⁰⁷ Бу тизимда нғ (*вангишлагоқ, дўнгишлагоқ, тўнг* сўзларидаги чуқур тил орқа сонант) ва дз (четдан олинган фамилияларда қўлланидиган аффриката) товушларининг фонема даражасидаги бирликлар қаторига қўшилганлигини кўрамыз.

²⁰⁶ Абдуазизов А. Кўрсатилган асар. 32-бет.

²⁰⁷ Миртожиев М.М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 2004. 102-103-бетлар.

27-§. Юкоридаги маълумотлардан қуйидагилар маълум бўлади:

I. Ўзбек тилшунослигида ундош фонемалар миқдори хусусида ҳозирча тугал бир фикр йўқ.

II. ф, ж, ц ундошларининг ўзбек тилида фонема деб қаралиши масаласи ўта мунозарали бўлиб қолмоқда :

1) С.Отамирзаева бу уч ундошни ўзбек тили фонемалари даражасига кўтарилмаган деб ҳисоблайди. Унингча, сирғалувчи “ф” ва “ж”лар ўзбек тилининг “п” ва “дж” фонемаларининг факультатив вариантлари даражасида кўлланади, холос.²⁰⁸

2) И.А. Киссен ҳам бу уч ундошни ўзбек тили фонемалари қаторига қўшмайди.²⁰⁹

3) А. Маҳмудов, Ш. Раҳматуллаев, М. Миртожиев ишларида сирғалувчи “ф” ва “ж” ундошлари фонемалар сирасига киритилган, аммо қоришиқ “ц” бу сирага киритилмаган;

4) В.В. Решетов “ф”, “ж”, “ц” ундошларини фонемалар деб қарайди. А. Абдуазизов ҳам шу позицияда туради. Бунда у “ф”, “ж”, “ц” ундошларининг русча ўзлашмаларни таниб олиш учун хизмат қилувчи функцияси борлигига таянади.

III. А. Маҳмудов ўзбек тили ундош фонемаларини ҳосил бўлиш ўрнига кўра *лаб, альвеоляр, тил урта, тил орқа, фарингал* деб номланган турларга ажратади.²¹⁰ Кўришиб турибдики, бу таснифда тил олди ундошларининг барчаси *альвеоляр ундошлар* деб номланган А. Абдуазизовнинг фикрича, тил олди ундошлари икки гуруҳга ажратилиши керак: 1) дорсал (денталь) ёки тиш ундошлари - т, д, с, з, н, л, ц; 2) альвеоляр (апикаль) ундошлар - ш, ж, ч, дж.²¹¹ У “х”нинг юкори фарингал, “х”нинг эса қуйи фарингал дейилишига, “нг”нинг увулар товуш деб аталишига эътироз билдиради.²¹²

Маълумки, *альвеоляр* атамаси анатомияга онд *альвеола* атамаси негизда ясалган. “Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия лугати”да унга шундай изоҳ берилган: “Alveolus, i. m. – катакча, пуфакча, ботик – желоб, дупло, углубление, луночка, ячейка, пузырьёк”;²¹³ “Русча-ўзбекча медицина лугати”да бу атама

²⁰⁸ Отамирзаева С. , Юсупова М. Кўрсатилган асар. 47, 60, 61, 63-бетлар.

²⁰⁹ Киссен И.А. Кўрсатилган асар. 21–23-бетлар.

²¹⁰ Маҳмудов А. *Согласные узбекского литературного языка*. Ташкент: Фан, 1986. С. 31.

²¹¹ Абдуазизов А. *Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси*. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 28-бет.

²¹² Абдуазизов А. . Юкоридаги асар. 28-бет.

²¹³ Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. *Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия лугати*. Тошкент: Медицина, 1964. 11-бет.

шундай изоҳланади “Альвеола – кичик чуқурча (ўйиқ катакча); мас., тиш катакчаси, ўпка пуфакчаси”,²¹⁴ шу луғатнинг ўзида *альвеоляр* атамасига ҳам изоҳ берилган: “Альвеоляр–альвеола, ўйиқча, пуфакчалардан ташкил топган; альвеолага оид”.²¹⁵

Ундошлар артикуляциясида тилнинг олдинги қисми (айниқса, тил учи) фаол аъзо, альвеола (тиш катакчаси) нофаол аъзо эканлигини ҳисобга олсак, т, д, с, з, н, л, ц ундошларида тўсиқ тил учи билан тиш катакчаси (альвеола) орасида юзага келишини, ш, ж, ч, дж ундошларида эса тилнинг учки қисми кўтарилиб бир оз орқага қайтарилишини ва тиш катакчасида эмас, қаттиқ танглайнинг олд қисмида тўсиқ ҳосил қилишини сезиш қийин эмас. Шунинг учун бўлса керак, рус тилшуноси Л.Л. Буланин альвеоляр товушларни *апикал ундошлар* деб, ш, ж, р товушларини эса *какуминал (танглай олди) ундошлар* деб фарқлайди.²¹⁶ Демак, ҳар икки ҳолатда ҳам тилнинг олд қисми фаол қатнашади (шунинг учун улар тил олди ундошлари сирасига киритилган), аммо тўсиқ икки хил ўринда юзага келади. Таснифга аниқлик киритилишида шу ҳолат ҳисобга олиниши керак деб ҳисоблаймиз.

“Х”нинг фарингал эмас, чуқур тил орқа (увуляр) ундошлиги, “н”нинг эса тил орқа (увуляр эмас) эканлиги ҳам кўпчилик адабиётларда қайд этилган,²¹⁷ аммо Ш. Раҳматуллаев таснифида “н” фонемаси, негадир, тил олди (қоришиқ, овоздор) ундоши деб берилган.²¹⁸ М. Миртожиев эса тил орқа “н”дан ташқари, чуқур тил орқа “н” фонемаси борлигини ҳам таъкидлайди.²¹⁹ Кўриниб турибдики, ундошларнинг артикуляция ўрни билан боғлиқ масалаларда мунозарали ўринлар ҳали анчагина бор. Уларга аниқлик киритиш тилшунослигимиздаги муҳим масалалар қаторида қаралмоғи керак .

IV. Ундошлардаги жарангли-жарангсизликнинг фарқловчи белги эканлиги деярли барча тилшунослар томонидан тан олинса-да, шу белги асосида товушларнинг таснифланишида маълум тафовутлар учраб турибди. Масалан, **проф. А. Нурмонов** бу белги асосида уюшган корреляция таркибига п-б, т-д, к-г, с-з, ч-дж, қ-ғ, ф-в оппозицияларини (7 жуфт зидланишни) киритади,²²⁰ **проф. А. Абдуазизов** бундай жуфтликларни 8 та деб ҳисоблайди (п-б, ф-в, т-д, к-г, с-з,

²¹⁴ Русча-Ўзбекча медицина луғати 2-том. Бош муҳаррир – акад. Е.Х. Тўрақулов. Тошкент: Медицина, 1962. 26-бет.

²¹⁵ Ўша жойда.

²¹⁶ Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970. С. 53-54.

²¹⁷ Қаранг: Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. Тошкент, 2004. 40-бет; Решетов В.В. Узбекский язык. Ч. 1. Ташкент. : Учпедгиз, 1959. С. 220-221.

²¹⁸ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент: Университет, 2006. 20-бет.

²¹⁹ Миртожиев М.М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 102-бет.

²²⁰ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 38-бет.

ш-ж, ч-дж, х-ғ).²²¹ Келтирилган икки таснифда қуйидаги тафовутлар бор: А. Нурмонов таснифидаги қ-ғ зидланиши А. Абдуазизов таснифида йўқ, А. Абдуазизов таснифидаги х-ғ зидланиши А. Нурмонов таснифида берилмаган: х-ғ зидланишининг йўқлигини А. Нурмонов қуйидагича изоҳлайди: «х» фонемасининг жарангсизлик белгиси фарқловчи белги ҳисобланмайди. Чунки бошқа белгилари х фонемаси билан умумий бўлиб, фақат жарангсизлик белгисига коррелятив бўлган жаранглилик белгиси борлиги билан ундан фарқ қилувчи жарангли фонема ўзбек тилида йўқ».²²² Бунга қўшимча тарзда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, А. Нурмонов “ғ”ни жаранглилар сирасига киритган, десмак уни сонор деб ҳисобламайди.²²³ Шундай экан, “х” ва “ғ” ундошларининг ўзаро зидланиш ҳосил қилишига нима ҳалакит беради? А. Абдуазизов х-ғ оппозицияси ҳақида шундай дейди: “х-ғ оппозицияси сўз бошида тургун бўлади: *хор-гор, охир-огир* каби. Бу оппозиция сўз ўртасида ва охирида нейтралзацияга учраши мумкин. Бунда архифонема х билан берилади: боғча (бохча), тоғча (тохча). Унинг схемаси: х – ғ + жарангсиз ундош – х ...”²²⁴

А. Абдуазизов фикрича, “к” фонемаси жарангли-жарангсиз ундошлар оппозициясида иштирок этмайди, чунки у жарангсиз бўлиб, ўзининг жарангли жуфтига эга эмас, яъни бу ўринда бўш ўрин (“пустая клетка”) қолади. Шу сабабли, қ ўзига яқинроқ оппозициядаги, яъни “х-ғ”даги “ғ”га томон интилади ва у билан бирга иккиланган (эквиполент) оппозиция ҳосил қилади: бунда “к”даги портловчи, жарангсиз фонологик белгилари “ғ”даги сирғалувчи, жарангли фонологик белгиларидан ажралмасдир, аммо “к” ва “ғ”даги чуқур тил орқа, увуляр белгилари бу ҳолатда релевант белгилар саналмайди.²²⁵

Ҳ. Адабиётларда жарангли ва жарангсиз ундошларни юзага келтирувчи омиллар тарзида ун пайчалари иштироки²²⁶ ёки “овоз ва шовкиннинг иштироки”²²⁷ кўрсатилади, аммо бу омиллар асосида юзага келган айрим ундошлар жаранглилар эмас, сонорлар деб қаралади. Шунинг учун ундошлар таснифида “овоз иштироки даражаси” ҳам ҳисобга олинади. Бу асосга кўра ундошлар шовкинлиларга (п, б, ф, т, д, с, з, ш, ж, ч, дж, к, г, қ, х, ғ, х) ва сонорларга (м, н, нг, л, р, й) ажратилади.²²⁸ Сонорларда, маълумки, овоз шовкиндан устун туради,

²²¹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 37-бет.

²²² Нурмонов А. Кўрсатилган асар. 19-бет.

²²³ Нурмонов А. Кўрсатилган асарнинг 18-бетидagi жадвалга қаранг.

²²⁴ Абдуазизов А. Кўрсатилган асар. 40-41-бетлар.

²²⁵ Юқоридagi асар. 41-бет.

²²⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Ш.Шоабдурахмонов, М.Аскарлова, А.Ҳожиёв, И.Расулов, Х. Дониёров). 1-қисм, Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 55-бет.

²²⁷ Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. Тошкент, 2004. 41-бет.

²²⁸ Отамирзаева С., Юсупова М. Кўрсатилган асар. 43-бет; Яна: Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Ш.Шоабдурахмонов ва бошқалар). Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 57-бет.

шунга қарамай улар жаранглилик-жарангсизлик фарқланиш белгиси асосида таркиб топган корреляциядан четда қолади, чунки тилда уларнинг жарангсиз жуфтлари йўқ.²²⁹

Манбаларда ўзбек тили сонорларининг миқдори турлича кўрсатиб келинмоқда. Хусусан, м, н, нг, л, р ундошларининг сонантлиги фонетика ва фонологияга оид адабиётларнинг барчасида қайд этилган бўлса, “й”нинг сонантлиги айрим адабиётлардагина таъкидланади,²³⁰ таникли турколог Э.В. Севортян эса ўзбек тили сонорлари қаторига в, ғ ундошларини ҳам киритади,²³¹ “в”нинг сонантлиги С. Отамирзаева²³² ва А. Абдуазизов²³³ ишларида ҳам қайд этилади. М. Миртожиев саёз тил орқа “нг”дан ташқари, чуқур тил орқа “нг”нинг борлигини ҳам кўрсатади, ammo “й”ни сонорлар қаторига киритмайди.²³⁴

Кўриниб турибдики, ундошлар таснифининг бу жиҳатида ҳам яқдил фикр йўқ.

VI. Қоришиқ “ц” масаласида ҳам фонетист-фонологларимиз икки хил фикр билдиришмоқда. Бир гуруҳ тилшунослар (С. Отамирзаева, И.А. Киссен, А.Маҳмудов, А. Нурмонов, Ш. Раҳматуллаев ва б.лар) “ц”ни ўзбек тилида фонемалик даражасига кўтарилмаган деб ҳисоблайди. Бунда улар Н.С. Трубецкой назариясини асос қилиб олишади. Бу назарияга кўра, икки сўзнинг маъноларини бир-биридан фарқлаш учун хизмат қиладиган товушлар ўртасидаги қарама-қаршилик фонологик оппозиция (фонологик зидланиш) саналади. Демак, оппозициянинг таркиб топиши учун шу оппозициянинг мавжудлигини исботловчи икки сўзнинг (яъни, квазиомонимларнинг) муайян тилда бор бўлиши шарт: т-д оппозициясининг мавжудлигини исботловчи *тил* ва *дил* сўзларининг, и-у оппозициясининг мавжудлигини исботловчи *бир* ва *бур* сўзларининг, қоришиқ ч-дж ундошлари оппозициясининг мавжудлигини исботловчи *чай* ва *жой*, *чанг* ва *жанг* сўзларининг (квазиомонимларининг) ўзбек тилида борлиги бунинг далили. Бирок таркибида қоришиқ “ц” бор бўлган бошқа бир сўзнинг ўзбек тилида йўқлиги (*чирк* ва *цирк* каби айрим ҳолатларни ҳисобга олмаганда)

²²⁹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси 37-бет.

²³⁰ Бу ҳақда қаранг: Маҳмудов А. Ўзбек тили сонорлари // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1969. 6-сон; Яна шу муаллиф: Сонорные узбекского языка. Ташкент: Фан, 1980.- С.11-15. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 18-бет; Отамирзаева С., Юсупова М. Кўрсатилган асар. 43-бет.

²³¹ Севортян. Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. В 3-х томах. Т. 1. Фонетика. М., 1955. С. 36.

²³² Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. 43-бет.

²³³ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 30-бет.

²³⁴ Миртожиев М. Кўрсатилган асар. 162-бет.

“ц”нинг фонемалик даражасини шубҳа остига қўймоқда. Биринчи гуруҳ тилшуносларининг қарашлари ана шу ҳолатга асосланади.

Иккинчи гуруҳ тилшуносларининг қарашлари “Фонеманинг вазифаси фақат сўз ва сўз формаларини фарқлашда эмас, балки тилдаги бирликларни таниб олишда ҳамдир” (Л.Р. Зиндер) деган фикрга таянади.²³⁵ Шў ўринда назариянинг котиб қолган, ўзгармас, абадий бир нарса эмаслигини ҳам ҳисобга олиш керакка ўхшайди, чунки ҳар қандай назария ҳаётда, тажрибада аниқланган янги фактлар ҳисобига бойитилиши, ривожлантирилиши мумкин. проф. Л.Р. Зиндернинг юқоридаги ғоясида ана шу ҳолат ҳисобга олинган бўлса ажаб эмас. Ўзбек тилшунослигидаги бир парадокс ҳам бу фикрни қувватлайди: латин-ўзбек алифбосига “с” ҳарфи (қоришиқ “ц”ни ифодаловчи ҳарф) киритилмади, бунга биринчи гуруҳ тилшуносларимизнинг қоришиқ “ц”га оид юқоридаги қарашлари асос бўлди, аммо шу гуруҳ тилшуносларининг ўзлари имло қоидаларига илова киритишга мажбур бўлдилар. Бу иловада шундай дейилади: “ц ҳарфи ўрнига: 1) сўз охирида, сўз бошида, олд қўшимчадан кейин ва ундошдан кейин s ёзилади: кварц-kvars, целлофан - sellofan, антициклон – antisiklon, акционер - aksioner каби; 2) бошқа ҳолларда унлидан кейин ts ёзилади: *глицерин-gliiserin, конституция-konstitutsiya* каби”. (Илованинг 4-бандига қаранг). Бунда асосли бир савол туғилади: “...унлидан кейин ts ёзилади” дейишга нима сабаб бўлди? Балки “ц” ундошининг танитувчи вазифаси шунга мажбур қилгандир! Ахир, ҳеч ким “лицей”ни – “лисей” (lisey); “матрица”ни – “матриса” (matrisa), “инвестиция”ни – “инвестисия” (investisiya), “эволюция”ни – “эволусия” (evolusiya) деб талаффуз қилмайди-ку. Ўзбек-рус билингвизми барқарор шаклга кирган ҳозирги даврда барча (ёки кўпчилик) ўзбеклар бу каби ўзлашма сўзларни “ц” фонемаси орқали таниб оладиган даражага эришиб бўлган. Демак, проф. А. Абдуазизовнинг “...тилда фонемалар оппозициясини намоён этувчи минимал жуфтликдаги сўзлар топилмаса, у фонемаларни фонологик системадан ўчириш мумкин эмас. Бу ўринда Л.Р.Зиндернинг фонеманинг вазифаси фақат сўз ва сўз формаларини фарқлашда эмас, балки тилдаги бирликларни “таниб олишда” (“чтобы опознавать”) деб жуда тўғри кўрсатгани таҳсинга лойиқдир”,²³⁶ - деган гапларида анчагина жон борга ўхшайди, акс ҳолда имло қоидаларига юқоридаги илованинг киритилишига эҳтиёж ҳам бўлмасди. Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, назария амалиётга ёрдам беради, қоидаларнинг (масалан, графика ва орфография қоидаларининг) барқарор бўлишига хизмат қилади. Бизнинг имло қоидаларимизда эса бунинг акси юз берган дейишга етарли асос бор: қоришиқ “ц”ли сўзларни тўғри ёзиш учун бу товушнинг сўз бошида, сўз охирида, сўз ўртасида, унлидан кейин ёки ундошдан кейин ёхуд олд қўшимчадан кейин қўлланишини ҳисобга олиш керак. Бундай қоидалар гуруҳини эслаб қолиш ҳам, ёдда тутиш ҳам анча қийин кечиши мукаррар. Ваҳолонки, латин ўзбек алифбосига “ц” ундоши учун

²³⁵ Зиндер Л.Р. О «Минимальных парах»// Сб. : «Язык и человек». М.: Изд. МГУ, 1960. С. 109.

²³⁶ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 19–20-бет.

махсус харф (лотинча “с” харфини) киритиш билан имлони анча соддалаштириш ва осонлаштириш мумкин эди (кирилл-ўзбек ёзувимизнинг имлоси бунга гувоҳ). Ҳозирги ўзбек тили лугат бойлигида, айниқса, турли соҳалар терминологиясида “ц”ли сўз ва атамаларнинг кўплиги, бундай сўз ва атамаларнинг илмий-техникавий ва иқтисодий интеграция жараёнида глобаллашиб бораётганлиги ҳам шундай йўл тутиш маъқул бўлар деган фикрга олиб келади. акад. Л.В. Шчерба фонема ва унинг оттенкаси ҳақида гапирар экан, фонемаларнинг *кўпроқ даражада мустақил ва камроқ даражада мустақил* турлари бор, деган хулосага келган эди.²³⁷ Қоришиқ “ ц ”ни камроқ даражада мустақил фонема сифатида сақлаб қолсак хатолик бўлмас деб ўйлаймиз.

VII. Айрим адабиётларда “л” ва “р” ундошлари, негадир, портловчилар сирасига киритилган.²³⁸ Ваҳолонки, А. Маҳмудов, А. Абдуазизов, С. Отамирзаевлар “л”ни сирғалувчи, “р”ни эса титроқ ундош деб ҳисоблашади (қўлланманинг шу тилшуносларга оид қисмларига қаранг).

VIII. Сўнгги йилларда яратилган қатор ишларда тилнинг фонетик-фонологик сатҳидаги система-структура ва система-функция муносабатларининг фалсафий томонларига – диалектика қонунлари ва категориялари билан боғлиқ жиҳатларига эътибор берилди бошланганлигини кўраемиз. Хусусан, проф. А. Абдуазизов ва проф. А. Нурмоиёвлар ишларида бу ҳол кўзга яққол ташланади: фонологик оппозицияларнинг улар томонидан яратилган таснифлари, бу таснифларда диалектика қонунлари ва категорияларига таянганлиги фикримизнинг далили. Айниқса, Д. Набиевнинг номзодлик (1998) ва докторлик (2006) диссертациялари,²³⁹ монография²⁴⁰ ва мақолалари бу жиҳатдан характерлидир. Унинг номзодлик диссертациясида инвариант-вариантлик муносабатлари имконият-воқелик, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси асосида тадқиқ қилинади, бу масала кенгрок планда (тилнинг барча сатҳлари бўйича) олиманинг докторлик диссертацияси ва монографиясида ҳам кўрилади. Шу асосда, у вариантларнинг қуйидаги таснифларини беради:

1) мажбурийлик-мажбурий эмаслик белгисига кўра: мажбурий вариант, факультатив вариант;

²³⁷ Шчерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 228.

²³⁸ Раҳматуллаев Шавкат. Кўрсатилган асар. 20-бет.

²³⁹ Набиева Дилора Абдухамидовна. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабатлари (фонологик сатҳ): Филол.фанлари номзоди... дис. автореф. Тошкент, 1998. 29-бет;

Набиева Дилора Абдухамидовна. Ўзбек тили сатҳларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши (умумийлик ва хусусийлик асосида). Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. Тошкент, 2006. 46-бет.

²⁴⁰ Набиева Д.А. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик - хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши (монография). Тошкент: Шарқ нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2005. 163-бет.

2) умумийлик-хусусийлик белгисига кўра: индивидуал вариант, умумий вариант;

Мажбурий вариантлар, ўз навбатида, яна куйидаги турларга ажратилади: *комбинатор, позицион* ва *услубий* вариантлар.²⁴¹

Вариантларнинг бу таснифини беришда муаллиф Н.С. Трубецкой ва Л.В. Шчерба назарияларига таянади.

Шу ўринда кичикроқ бир эътирозли ўрин ҳам борга ўхшайди: услубий функция мажбурий вариантлардагина эмас, факультатив вариантларда ҳам учрайди, бироқ бу ҳол мазкур ишда, негадир, четлаб ўтилган.

Д. Набиева ишларида ҳам кўлчилик бошқа ишларда бўлганидек, ҳозирги ўзбек адабий тили ундош фонемаларининг асосий фонологик белгилари сифатида уларнинг пайдо бўлиш ўрни, пайдо бўлиш усули ва жарангли-жарангсизлиги кўрсатилади:

1. Пайдо бўлиш ўрнига кўра ундошларнинг лаб, тил олди, тил ўрта, тил орқа, увуляр ва фарингал белгилари фонологик муҳим белгилар саналади.

2. Пайдо бўлиш усулига кўра ундошлар оппозициясининг икки белгига асосланиши кўрсатилади: а) портловчилар (б, п, т, д, м, н, нг, к, г, қ); б) сирғалувчилар (ф, в, з, с, ш, л, р, й, х, ҳ).

Ишда “ч” ва “дж” ундошларининг портловчи-сирғалувчи эканлиги, улар портловчилар билан ҳам, сирғалувчилар билан ҳам зидланиш муносабатига киришиб, бир қанча фарқловчи белгиларга эга бўлиши қайд этилади. Шундан келиб чиқиб, муаллиф пайдо бўлиш усулига кўра ундошларнинг эквиолент зидланишда бўлишини, шу белги асосида оппозиция аъзолари уч кичик парадигмани (портловчилар, сирғалувчилар ва портловчи-сирғалувчиларни) ташкил этишини айтади.

3. Жарангли-жарангсизлик белгиси асосида ундошлар, муаллиф фикрича, ўзаро приватив зидланишга киришади. Жарангли ундошлар маркерланган (ъъни, жаранглилик белгисига эга), жарангсиз ундошлар эса маркерланмаган (ъъни, бундай белгига эга эмас) деб тавсифланади.²⁴²

Д. Набиеванинг таъкидлашича, ундошлар юкорида кўрсатилган фонологик муҳим белгилар билан бир қаторда нутқ жараёнида кўшимча, фонологик номуҳим белгиларга ҳам эга бўлади. Бундай белгилар қаторига муаллиф ундошларнинг микдорий белгисини (чўзиклик-кисқаликни), сифатий белгисини (қаттиқлик-юмшоқлик, назаллик-назал эмаслик белгиларини) киритади.

²⁴¹ Набиева Дилора Абдухамидовна. Ўзбек тили сатқларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши (умумийлик ва хусусийлик асосида). Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. 9-бет.

²⁴² Набиева Д. Кўрсатилган диссертация автореферати. 15-16-бетлар.

Муаллифнинг таъкидлашича, ҳозирги ўзбек тилида бир хил шароитда ундошларнинг чўзиқ ва қисқа турлари ўзаро ўрин алмашиниб, маънога таъсир қилмаслиги мумкин: *маза – мазза, шабода – шаббода жуда – жудда...* каби.

Шу билан бирга, икки ундошнинг ассимиляция натижасида бир хил бўлиб қолишдан ҳосил бўладиган иккиламчи чўзиқлик ҳам борки, бундай ундошларнинг чўзиқлик белгиси дифференциал белги бўлиши мумкин: *тепа* (“баланд”) – *тепта* (<*теп*+*ма*: ясама сўз) каби. Шундан сўнг муаллиф чўзиқ-қисқа ундошларга оид қуйидаги қарашини баён этади. “Туркий тилларда этимологик қисқа ундош (якка ундош)нинг чўзиқ ундошга (геминатага) айланиши нисбатан кейинги ҳодиса бўлиб, маънони кучайтириш, таъкидлаш, биринчи бўғиннинг фонетик тузилишини сақлаб қолиш тенденцияси натижасида ҳосил бўлган.

Ҳозирги ўзбек тилида бир қатор сўзлар икки хил вариантда қўлланади: *тепасида – тепасида, эшак – эшшак, исимоқ – иссиқ, сасимоқ – сассиқ* ва бошқ.

Бу жуфтликларнинг моддий жиҳатдан фарқловчи белгиси интервокал ҳолатдаги ундошнинг чўзиқ-қисқалигидир.

Чўзиқлик-қисқалик белгиси шу сўзларнинг аташ маъносини ўзгартириб юбормайди, балки сўзловчининг субъектив муносабатини ўзгартиради. “Чўзиқлик” ва “қисқалик” белгиларига эга бўлган сўзлар ўзаро зидланади. Бу зидланиш мазмун жиҳатдан “экспрессивлик”, “маънони кучайтириш” белгисига ҳам таянади. “Қисқалик” белгисига эга бўлган зидланиш аъзоси “экспрессивлик” белгисига эга булмайди, аксинча, “чўзиқлик” белгисига эга бўлган зидланиш аъзоси бундай белгига эга бўлади.

Бир хил қуршовда бир хил ундошнинг қисқа ва чўзиқ кўринишларининг ўзаро алмашинуви сўзларнинг аташ маъносининг ўзгаришига олиб келмас экан, демак, ўзаро алмашинувчи фонетик бирликлар бир фонеманинг турли вариантлари саналади.

Бу эса ундошларнинг “чўзиқлик”, “қисқалик” белгиси фонологик номухим белги эканлигидан далолат беради”.²⁴³

Муаллифнинг юқоридаги қарашлари ва тезислари шу ишда келтирилган мисол-далилларга нисбатан тўғри, албатта. Бироқ, тилда бундай қарашни инкор этувчи ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Масалан, *мода* ва *модда*, *тила* ва *тилла*, *яла* ва *ялла*, *тақа* ва *таққа*, *дара* ва *дарра* сўзларида аташ маъноси ўзгармаяпти десак бўладими? Ишда бу масала, назаримизда, четлаб ўтилган кўринади.

Д. Набиева ишларида ўзбек тили фонетикасининг назарий томонларини тўлдирувчи яна бир қатор фикрлар бор: “Юмшоқ танглай қўшимча актив орган ҳисобланади. У қуйи ҳолатда оғиздан чиқаётган ҳаво йўлини тўсади. Юмшоқ

²⁴³ Набиева Д. Кўрсатилган диссертация автореферати. 17-бет.

танглайнинг пастлашиши натижасида оғиз бўшлиғида портлаб чикувчи бурун сонантлари – м, н, њ, j лар ўзларига мос, бурун товуш бўлмаган ундошлар билан коррелятив оппозицияга киришади: м / п (б), н / т (д), нг / к, й / ж”.²⁴⁴

“М ва н товушлари қадимий товушлар сифатида қаралиши керак. Фақат кейинги бурун ундошларининг ассимилятив таъсири натижасида этимологик б (<п) ўрнида м нинг қўлланилиши бундан мустаснодир. Солиштиринг: ўзбек тилида *мен*, тат. *мін* «мен» (<бан<пан), *менг*-“хол” (<бан,<пан), *мін* (<бін<пін), *мунг* “қайғу” (<бун<пун) ўзбек тилининг кипчоқ шеваларида “бўйин” (<бойн<пойн).

Юқоридаги сўзлар бошидаги м ундоши сўз охиридаги н, нг назал ундошларининг регрессив ассимиляцияси натижасида этимологик назал бўлмаган лабиал, портловчи б, п ундошларининг назаллашуvidан ҳосил бўлган”.²⁴⁵

“Бевосита сезги аъзоларимиз ёрдамида ҳис қилишимиз мумкин бўлган моддий воситалар замирида қандайдир умумийлик, моҳият мавжудлигини эътироф этиш фанда инвариант назариясини вужудга келтиради.

Инвариант назариясининг вужудга келиши билиш назарияси (гносеология) учун катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки у инъикос назариясини чуқурлаштирди ва конкретлаштирди. Инвариант-вариант зидланиши муайян синфга мансуб бўлган предметлар, белги-хусусиятларнинг зиддиятли, иккиланган хусусиятини акс эттиради”.²⁴⁶

Д. Набиева инвариант-вариант масаласини ҳар томонлама таҳлил қилгач, унинг фалсафий асосларини қуйидагича изоҳлайди:

1. Ўзбек тилининг турли сатҳларида диалектика қонунилари амал қилади. Лингвистик бирликларнинг инвариант-вариант муносабати умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик сингари диалектик муносабатларни ўзида намоён қилади ва бу муносабат тил тузилишининг барча сатҳларида амал қилувчи универсал муносабат саналади.

2. Нутқ жараёнида сезги аъзоларимизга таъсир этувчи реал нутқий бирликлар вариантлардир.

3. Ҳар бир вариант ўзида умумий ва хусусий белгилар муносабати борлигидан иборат бўлади. Умумий белгилар бу вариантнинг муайян синфга – инвариантга мансублигига ишора қилиб турса, хусусий белгилари унинг ўзига хослигини билдиради.

²⁴⁴ Набиева Д. Кўрсатилган диссертация автореферати. 18-бет.

²⁴⁵ Ўша жойда.

²⁴⁶ Набиева Д. Кўрсатилган диссертация автореферати. 7-бет.

4. Инвариант сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этмайди. Шунинг учун инвариант вариантларнинг иккинчи даражали, кўшимча белгиларини соқит қилиш йўли билан аниқланади.

5. Инвариант ва вариантлар ўзаро бир қаторда турувчи гомоген бирликлар эмас, балки икки қаторда турувчи ва бир-бирини тақозо этувчи гетероген бирликлардир.

6. Инвариант ва вариант муносабати тилнинг айрим сатҳларидагина эмас, балки барча сатҳларида амал қилувчи универсал муносабатдир.

7. Фонологик сатҳда инвариантни белгилашда фонологик бирликларнинг функционал томонига – маъно фарқлаш хусусиятига эътибор берилиши фонема белгиларини асосий, дифференциал ва кўшимча, нодифференциал белгиларга ажратишга зарурят тугдиради.

8. Ўзбек тили унли фонемалари учун огизнинг очилиш даражаси ва лабларнинг иштироки асосий, дифференциал, қатор белгиси ва микдорий белгилари эса кўшимча, нодифференциал белги саналади. Бу белгилар ҳозирги ўзбек тили учун эски ўзбек тили фонологик системасидаги қатор белгиси бўйича зидланишнинг реликтидир.

9. Ундош фонемалар учун пайдо бўлиш ўрни, пайдо бўлиш усули, овоз ва шовқиннинг иштироки белгиси дифференциал, чўзик-қискалик, қаттиқ-юмшоқлик ва назаллик белгилари нодифференциал белгилар саналади.

10. Фонологик сатҳдан юқори сатҳ бирликлари шакл ва мазмун томонига эга бўлган икки томонлама моҳият бўлганлигидан инвариант-вариантлик муносабати ҳар икки томонлама хусусиятга эга бўлади: шаклий инвариант-вариантлик ва мазмуний инвариант-вариантлик.²⁴⁷

Д. Набиевнинг бу қарашлари тилнинг фонологик сатҳидаги система-структура, система-функция муносабатларининг диалектика қонунларига алоқадор жиҳатларини анча мукаммал ёритади. Улар ўзбек тили фонетикасига кўшилган жиддий назарий умумлашмалардир.

Савол ва топшириқлар

1. Консонантизм нима? У вокализмдан қандай фарқланади?
2. Ҳозирги ўзбек адабий тили ундошлар тизими нечта фонемани ўз ичига олади? Бу ҳақда тилшуносларнинг фикри қандай?
3. Товуш фокуси нима? Унинг аҳамияти?

²⁴⁷ Набиева Дилора Абдухамидовна. Ўзбек тили сатҳларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши (умумийлик ва хусусийлик асосида). Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. Тошкент, 2006. 40–41-бетлар.

4. Ўзбек тилининг қайси ундошлари икки фокуси? Сабаби?
5. Ундош фонемалар қайси белгилар асосида тасниф қилинади?
6. Артикуляция ўрнига кўра ундошлар таснифи.
7. Артикуляция усулига кўра ундошлар таснифи.
8. Овоз ва шовқин иштирокига кўра ундошлар таснифи.
9. Овоз иштироки даражасига кўра ундошлар таснифи.
10. Ўзбек тили консонантизмидаги мунозарали масалалар.
11. Сирғалувчи ф, ж ва қоришиқ ц ундошларининг фонемалик даражаси хусусида қандай фикрлар бор?
12. Ўзбек тилшуносларининг ундош фонемаларга оид таснифларида қандай тафовутлар бор?
13. С.Отамирзаева ундошларни қайси белгилар асосида тасниф қилади?
14. С. Отамирзаева қайси ундошларни мустақил фонема даражасига кўтарилмаган деб ҳисоблайди? Уларни қайси фонемаларнинг факультатив вариантлари деб қарайди?
15. И.А. Киссен таснифи, унинг бошқа таснифлардан фарқлари?
16. И.А. Киссен чўзиқ ундошлар – гемиваталар, саёз тил орқа нг ундоши ва *суръат, қалъа* сўзларидаги бўғин ажратилиши (тутук ҳолат) ҳақида нима деган?
17. А. Маҳмудов таснифи. Бу таснифнинг ўзига хос жиҳатлари? Сирғалувчи ж, ф, с, з ундошлари, альвеоляр ва фарингал ундошлар масаласи?
18. А. Нурмонов таснифи. Бу таснифнинг бошқа тилшунослар таснифидан фарқли жиҳатлари?
19. А. Нурмонов кучли оппозициядаги асосий белгилар сифатида нималарни кўрсатади?
20. А. Нурмонов коррелятив ва коррелятив бўлмаган белгилар ҳақида нима дейди?
21. Ш. Раҳматуллаев таснифи. Бу таснифда ундошлар қайси белгилар асосида гуруҳларга ажратилган?
22. Ш. Раҳматуллаев ундошларнинг фонологик белгиларига оид терминологияга қандай ўзгартиришлар киритган? Бунинг сабабларини муаллиф қандай изоҳлайди?
23. В.В. Решетов таснифи, унинг бошқа таснифлардан фарқи (лаб ундошлари, сирғалувчи ф, в қоришиқ ц ундошлари масаласи).

24. А. Абдуазизовнинг фонологик таснифи. Унда оппозиция ва корреляцияларнинг берилиши?

25. А. Абдуазизов ф, ж, ц товушларининг фонемалик даражасидаги бирлик бўлиши ёки бўла олмаслиги хусусида қандай фикр билдиради? Бунда у Л.Р. Зиндернинг қайси ғоясига таянади?

26. А. Абдуазизов ундошларнинг жаранглилик-жарангсизлик белгисига асосланган корреляциядан сонорларнинг четда қолишини қандай асослайди?

27. А. Абдуазизов ва А. Нурмонов ишларидаги нейтралзация (мўътадиллашув) масаласини қандай тушунаси?

28. А. Абдуазизов ўзбек тили ундошларининг оппозиция ва корреляцияларга бирлашуви ундош фонемалардаги қайси фарқлиниш белгилари асосида амалга оширилиши хусусида нима дейди?

29. А. Абдуазизовнинг артикуляция ўрнидаги марказ ва периферияга оид фикрларини тушунтиринг.

30. А. Абдуазизов чўзик ундошлар (геминаталар) ҳақида нима дейди? Бу фикр яна қайси тилшуносларнинг ишларида учрайди?

31. М. Миртожиев таснифи. Унинг ўзига хос жиҳатлари (нғ, дз ундошларининг ўзбек тили ундошлари тизимига қўшилганлиги, сонорлар масаласи ва б.лар).

32. Д. Набиевнинг ишларидаги инвариант-вариантлик муносабатлари масалаларини қандай тушунаси?

33. Д. Набиева оттенкаларнинг қандай турлари борлигини қайд этган?

34. Д. Набиева ундош фонемаларнинг асосий фонологик белгилари сифатида нималарни кўрсатган?

35. Д. Набиева ундошларнинг пайдо бўлиш усулига кўра эквиолент зидлашни ҳосил қилишини, шу белги асосида оппозиция аъзоларининг учта кичик парадигмани юзага келтиришини қандай изоҳлайди?

36. Д. Набиевнинг қўшимча фонологик белгилар ҳақидаги фикрини изоҳланг. Бу белгилар қаторига у нималарни киритади?

37. Д. Набиева чўзик ундошлар (геминаталар) масаласини қандай ҳал этади?

38. Д. Набиевнинг бурун сонантлари билан бурун товуши бўлмаган ундошлар ўзаро коррелятив муносабатга киришуви ҳақидаги қарашларини изоҳланг.

39. Сўнги йилларда фонологик тизимнинг фалсафий томонларига қай даражада эътибор берилмоқда. Бу масала ўзбек тилшуносларидан кимларнинг ишларида кўпроқ кўзга ташланади?

Таянч тушунчалар

Консонантизм – ундош фонемалар тизими.

Фонема даражасига кўтарилган ундошлар – маълум оппозиция аъзоси бўлиб, сўз ёки морфемаларни фарқлай олиш хусусиятига эга бўлган ундошлар.

Фонема даражасига кўтарилмаган ундошлар – ўзининг қарама-қарши томонига эга бўлмаган, факультатив оттенка даражасидаги товушлар. Масалан, С. Отамирзаева сирғалувчи “ф” ни портловчи, жарангсиз “п” ундошининг факультатив варианты деб қарайди.

Интервокал ҳолат – ундошларнинг икки унли орасидаги позицияси. Бундай позицияда айрим портловчи ундошлар сирғалувчи ундошга ўтади: *қишлоқ – қишлоғимиз* (қ>ғ), *олабер – олавер* (б>в) каби.

Қоришиқ ундошлар – икки товуш қўшилмасига хос артикуляцияли мураккаб ундошлар (аффрикаталар). Ўзбек тилидаги ч (<т+ш), ж (<д+ж) фонемалари ана шундай қоришиқ ундошлардир.

Альвеоляр ундошлар – тил олди-апикал ундошлар (А. Маҳмудов таснифига кўра).

Геминаталар – чўзиқ (қаватланган) ундошлар: *муддат* (дд), *иззат* (зз), *муҳаббат* (бб) каби .

Акустик тасниф – овоз ва шовкин муносабатига асосланган тасниф (шовкинлилар, сонорлар).

Дорсал ундошлар – тил олди ундошларининг бир тури. Уларнинг артикуляциясида тилнинг учи бир оз пастга букилиб, тилнинг ясси қисми тепа тишларга ёки милкка қараб ҳаракат қилади. Бу хусусият кўпроқ рус тилининг с, з, с', з', т', д', н' ундошларига хосдир. Ўзбек тилидаги тил олди т, д, с, з ундошлари эса проф. А. Маҳмудовнинг аниқлашича, тил олди-дорсал эмас, тил олди-апикаль характердадир.²⁴⁸

Апикаль ундошлар – тил учининг фаол иштирокида ҳосил бўладиган ундошлар: т, д, с, з. Улар альвеоляр товушлар деб ҳам номланади.²⁴⁹

Какуминал ундошлар – тил олди -танглай ундошлари: ж, ш, ч, дж, р. Бундай ундошлар артикуляциясида тилнинг учи юқорига кўтарилиб, бир оз

²⁴⁸ Маҳмудов А. Согласные узбекского литературного языка. Ташкент: Фан, 1986. С. 20, 24.

²⁴⁹ Маҳмудов А. Юқоридаги асар. 31-бет.

букилади, натижада тўсиқ милқда (альвеолада) эмас, каттиқ танглайнинг олд қисмида (милққа етмай) пайдо бўлади. Ш, ж, ч, дж ундошлари артикуляциясида иккинчи фокус – тилнинг орқароқ қисми билан юмшоқ танглай орасида юзага келадиган тўсиқ ҳам иштирок этади, шунга қўра ш, ж, ч, дж ундошлари икки фокусли фонемалар саналади.

Тил ўрта ундоши – тилнинг ўрта қисми билан танглай орасидаги тўсиқда ҳосил бўладиган й ундоши.

Саёз тил орқа ундошлари (ёки тил орқа ундошлари) – тилнинг орқа қисми билан юмшоқ танглай орасидаги тўсиқда ҳосил бўладиган к, г, нг ундошлари. Улар веляр товушлар деб ҳам аталади.

Чуқур тил орқа ундошлари – тилнинг энг орқа қисми билан юмшоқ танглай охиридаги кичик тил орасида ҳосил бўлган тўсиқда юзага келадиган қ, ғ, х ундошлари. Улар увуляр ундошлар деб ҳам юритилади (лот. *увуля* – кичик тил).

Фарингал ундош – бўғизда ҳосил қилинадиган “х” ундоши. У бўғиз ундоши деб ҳам юритилади.

Назал товушлар – бурун сонантлари (м, н, нг). Уларнинг артикуляциясида ҳаво оқимининг бир қисми икки лаб орасидаги тўсиқдан (юмук фокусдан) кучсиз портлаб, қолган қисми эса бурун бўшлигидан сирғалиб ўтади.

28-§. Ундош фонемалар тавсифи

Лабиал ундошлар тавсифи

1. **“Б” фонемаси** – лаб-лаб, портловчи, жарангли, шовкинли ундош. Сўз бошида (*бодом*), унли ёки жарангли ундош билан ёнма-ён қўлланганда (*табрик*) жарангли бўлади, демак, бундай ўрин “б” ундоши учун кучли позиция ҳисобланади. Бу фонема сўз ўртасида жарангсиз ундошлар билан ёнма-ён қўлланганда ассимиляцияга учраб, жарангсиз “п” тарзида талаффуз этилади: *ибтидоий > иптидоий, обкаш > опкаш, жабҳа > жапҳа* каби. Бундай ўрин “б” фонемаси учун кучсиз позиция ҳисобланади, жарангсиз “п” эса жарангли “б”нинг комбинатор оттенкаси (вариацияси) саналади, чунки жарангсизланиш комбинатор омил таъсирида – ёнма-ён келган товушлар ассимиляцияси туфайли содир бўлмоқда. Жарангли “б” ундоши сўз охирида ҳам жарангсизлашади: *мактаб > мактап, газаб > газап, асаб > асап, қассоб > қассоп* каби. Демак, сўз охири ҳам “б” фонемаси учун кучсиз позициядир. Бундай ўринда жарангсиз “п” жарангли “б”нинг позицион оттенкаси (вариацияси) саналади, чунки жарангсизланиш ёндош жойлашган товушлар таъсирида эмас, “б”нинг сўз охирида келиши (позицион омил) туфайли содир бўлмоқда. Жарангли “б”нинг сўз охирида жарангсизланиши “б” ва “п” фонемаларининг мўътадиллашувига – нейтрализациясига ҳам олиб келади: *китоб > кътоп* ва

каноп>кэнсп(б/п=П каби). "Б" фонемаси икки унли орасида (интервокал позицияда) кўпинча сирғалувчи "в" га ўтади; *чивин<чибин, қовоқ<қобоқ, товоқ < тобоқ каби*. Бундай ўзгариш икки сўз бирикканда ҳам содир бўлади; *боравер<бора бер, Журавой<Жўрабой, тошвақа<тошбақа каби*. "Б" фонемасининг кучли позициядаги кўриниши асосий оттенка ҳисобланади, чунки бу оттенка "б" фонемаси учун типикдир. Унинг кучсиз позициядаги кўринишлари ўзгарган оттенкалар (аллофонлар) саналади, демак, "б" фонемаси сўз таркибида асосий оттенка ва аллофонлар шаклида намоён бўлади.

2. "П" фонемаси – лаб-лаб, портловчи, жарангсиз, шовкинли ундош. Бу ундош сўзнинг барча позицияларида - сўз бошида (*пахта*), ўртасида (*она*), охирида (*қоп*) келади. Деярли барча ҳолатларда асосий оттенкаси сақланади.

3. "В" фонемаси – лаб-лаб, сирғалувчи, жарангли, шовкинли ундош (Э.В.Севортян уни сонор товушлар сирасига киритади). Сўз ўртасида (*ғавда, товуқ*), охирида (*ов, сув*) ишлатилади. Ўзбек тилига тожик-форс ва араб тилларидан ўзлашган сўзларда ҳам қўлланади: *наво* (тож), *наводир* (арабча).

"В" фонемасининг лаб-тиш варианты ҳам бор. Бу вариант ўзбек тилига араб ва рус тилларидан ўзлашган сўзларда кўпроқ қўлланади: сўз бошида (*вақт, ваъда, вагон*), ўртасида (*набат, авиация*) ва охирида (*афв, устав*) учрайди. Русча ўзлашмаларда лаб-тиш "в" жарангсиз ундош таъсирида ёки сўз охирида жарангсиз "ф" тарзида талаффуз этилади: *автомат>афтомат, устав>устаф каби*.

4. "Ф" фонемаси – лаб-тиш, сирғалувчи, жарангсиз ундош. Бу ундош соф туркий сўзларда қўлланмайди, форс, араб, рус тилларидан ўзлашган сўзлардагина учрайди: *фарзанд* (тож), *фарқ* (араб), *фабрика* (рус) каби. Лаблашган унлилар билан ёнма-ён қўлланганда лаб-тиш "ф"нинг лаб-лаб оттенкаси юзага келади: *фазл-фозил-фузало; фақир-фуқаро каби*. Бундай ҳолат *фирма* ва *функция* каби русча ўзлашмаларда ҳам учрайди.

Жонли сўзлашувда лаб-тиш "ф" нинг лаб-лаб, портловчи, жарангсиз "п" тарзида талаффуз қилиниш ҳолатлари учраб туради: *фақат > пақат, қафас > қапас, улфат>улпат каби*. Бундаги "п" ундоши сирғалувчи "ф"нинг комбинатор ёки позицион оттенкаси эмас, факультатив оттенкасидир, у туркий тил вакилларида "ф"га хос артикуляция базасининг (психофизиологик кўникманинг) ўтмишида бўлмаганлиги таъсирида содир бўлади.

5. "М" фонемаси – лаб-лаб, сонор, бурун товуши. Сўзнинг барча қисмларида – сўз бошида (*мой, мана*), ўртасида (*амаки, осмон*), охирида (*том, хум*) қўлланади. Қадимги туркий тилда сўз бошида "б"нинг

факультатив оттенкаси сифатидагина учраган (*минг<бинг сўзида*), сўз ўртаси ва охирида мустақил фонема сифатида қўлланган; *қамуз* (хамма), *қум* каби.²⁵⁰

Тил олди ундошлари тавсифи

1. "Т" фонемаси – тил олди-альвеоляр, портловчи (соф портловчи), жарангсиз, шовқинли ундош. Бу ундош сўзнинг барча позициясида учрайди: сўз бошида (*тош, тоғ*), сўз ўртасида (*ота, ботир*) ва сўз охирида (*от, қават*) каби. Бу ундош тожик тилидан ўзлашган *дарахт, дўст, гўшт, мушт, маст, наст* каби сўзлар охирида (сирғалувчи *х,с,ш* ундошларидан сўнг қўлланганда) талаффуз этилмаслиги ҳам мумкин. Бундай ходиса туркий сўзларда, шунингдек, русча-байналмилал ўзлашмаларда камроқ учрайди; *юрист>юрис, аферист>аферис, август>авгус, артист>артис, тўрт>тўр* каби. Аммо *ост, уст, торт (тортмоқ), юрт* каби туркий сўзларда ва *порт, пост, торт* ("кондитер маҳсулоти") каби русча ўзлашмаларда сўз охиридаги "т" тушириб қолдирилмайди.

2. "Д" фонемаси – тил олди-альвеоляр, соф портловчи, жарангли, шовқинли ундош. Сўз бошида (*дарё*), ўртасида (*одам*), охирида (*озод*) қўлланади. Сўз боши (*дарахт*), интервокал ҳолат (*одат*), жарангли ёки сонор билан ёндош ҳолат (*ғижда, сажда, банда, онда-сонда*) бу ундош учун кучли позициядир. Бу позицияда "д" ундошининг асосий оттенкаси қўлланади, бошқа ҳолатлар "д" учун кучсиз позиция ҳисобланади, бунда жарангли "д"нинг жарангсизлашган оттенкаси қатнашади. Масалан: *кетди > кетти (д>т), тушди>тушти (д>т), асад >асат (д>т) савод>савот (д>т)* каби. Булар жарангли "д"нинг комбинатор ва позицион оттенкалари (аллофонлари) саналади.

"Д" фонемаси қадимги туркий тилда сўз бошида қўлланмаган.

3. "С" фонемаси – тил олди-апикаль, сирғалувчи, жарангсиз, шовқинли ундош. Сўз бошида (*сават*), ўртасида (*қасам*), охирида (*олмос*) қўлланади. Деярли барча позицияларда ўзининг асосий оттенкасини сақтайди: *асбоб, аста, осди, ўсди, қафас, асос* каби.

4. "З" фонемаси – тил олди-апикаль, сирғалувчи, жарангли, шовқинли ундош. Сўз бошида (*замон, зафар*), ўртасида (*бозор, озод*) ва охирида (*оз, азиз, майиз*) қўлланади. Жарангсиз ундош таъсирида "с"га ўтади: *изтироб>истироб, мазкур>маскур* каби. Бундаги "с" жарангли "з" фонемасининг жарангсизлашган комбинатор оттенкаси саналади ("т" ва "к"нинг таъсирида бўлганлиги учун). Баъзан сўз охирида ҳам бир оз жарангсизлашади: *саккиз>саккис (з>с) таниоз>таннос (з>с)* каби. Бундаги "с" жарангли "з" фонемасининг позицион оттенкаси ҳисобланади (сўз охирида бўлганлиги учун). Демак, сўз боши (*замон*), икки унли ораси (*зўзал*) ва жарангли ёки сонор билан ёнма-ён бўлган

²⁵⁰ Бу ҳақда қаранг. Абдурахмонов Ғ.А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи, 1982. 9–33-бетлар. Яна қаранг: Тўйчибоев Б. Кўрсатилган асар. 28–29-бетлар.

ҳолат (*жонзот, туздон*) "з" учун кучли позиция, бошқа ҳолатлар эса кучсиз позиция саналади.

Қадимги туркий тилда сўз бошида қўлланмаган.

5. "Л" фонемаси – тил олди-альвеоляр, сирғалувчи, сонор товуш. Сўз бошида (*лаган*), ўртасида (*олам*) ва охирида (*қамал*) қўлланади. Орқа қатор унлидан сўнг қаттиқроқ (*ол, бол* каби), олд қатор унлидан сўнг эса юмшоқроқ (*ил, эл, бел* каби) талаффуз этилади. Фейлнинг шарт майли ва сифатдош шаклларида ("са", "-ган" қўшимчаларидан олдин қўлланганда) жонли сўзлашув нутқида ўзак охиридаги "л" тушиб қолиши ҳам мумкин: *келса>кеса, келган>кеган* каби.

Қадимги туркий тилда "л" фонемаси сўз бошида қўлланмаган.

6. "Н" фонемаси – тил олди-альвеоляр, сонор, бурун товуши. Сўз бошида (*нок, нарса*), ўртасида (*она, анор*) ва охирида (*бурун, тугун*) ишлатилади. Лаб ундошидан олдин қўлланганда ассимиляцияга учраб, лаб-лаб "м" тарзида талаффуз қилинади: *шанба >шамба* (н > м), *танбул>тамбул* (н > м) каби.

7. "Р" фонемаси – тил олди-танглай, титроқ, сонор товуш. Сўзнинг бошида (*рақс, рўмол*), ўртасида (*дарак, гуруч*) ва охирида (*хабар, агар, зарар*) кела олади. Тошкент шеvasида отнинг "-лар" билан қўлланган шаклида шу қўшимча охиридаги "р" нинг тушиб қолиши кенг тарқалган: *китоблар> китобла, болалар>болала, акамлар>акамла, ойимлар>ойимла* каби. Талаффузнинг бу шакли адабий тил меъёри саналмайди.

Қадимги туркий тилда "р" фонемаси сўз бошида қўлланмаган.

8. "Ш" фонемаси – тил олди-танглай, сирғалувчи, жарангсиз, шовкинли ундош. Сўзнинг бошида (*шамол, шоти*), ўртасида (*тушунча, ўша*) ва охирида (*нақш, равиш*) кела олади. Деярли барча позицияда асосий оттенкаси сақланади: *гүшт, гишт, товушлар, товушини, товушдан, тушгин, тушқулик* каби.

9. "Ж" фонемаси – тил олди-танглай, сирғалувчи, жарангли, шовкинли ундош. Сўз бошида, ўртасида ва охирида қўлланиш ҳолатлари фақат русча – байналмилал ўзлашмаларда учрайди: *жанр, жетон, жемпер, журнал* (сўз бошида); *мажор, баржа, биржа* (сўз ўртасида); *блиндаж, пейзаж, дренаж, экипаж, персонаж, гараж, тираж, массаж, саботаж, стаж* (сўз охирида) каби. Сўз ўртасида қўлланиши тожик тилидан ўзлашган бир неча сўзда ҳам учрайди: *мужда, гижда, аждаҳо* (*аждарҳо*) каби. Бундай позицияда сирғалувчи "ж" қоришиқ "ж" нинг "д" таъсирида ўзгарган оттенкаси бўлиши ҳам мумкин. Бу ундош сўз охирида жарангсизлашади: *масаж>массаи, дренаж>дренаи, экипаж>экипаи* каби.

10. "Ж" фонемаси – тил олди-танглай, қоришиқ портловчи (аффриката), жарангли, шовкинли ундош. Бу фонема сўзнинг бошида (*жой, жийда*,

жўри). Ўртасида (*мажлис, ожиз, ижозат*) ва охирида (*ҳаж, авж, бож, тож, илинж*) кела олади. Сўз охирида бир қадар жарангсизлашиб, "ч" га яқин талаффуз этилади: *лунж>лунч, важ>вач, илож>илоч, хирож>хироч, дилхирож>дилхироч* каби. Сўз ичида жарангсиз ундош билан ёнма-ён бўлганда ҳам жарангсизлашади (ассимиляция қилинади): *ижтимоий>иштимоий* (ж>ш) каби. Демак, қоришиқ "ж" ассимилятив ҳолатда ёки сўз охирида ўзининг асосий бўлмаган (нотишк) оттенкаси билан қатнашади.

11. "Ч" фонемаси – тил олди-танглай, қоришиқ портловчи (аффриката), жарангсиз, шовқинли ундош. Бу ундош сўзнинг бошида (*чай, чегара*), ўртасида (*бечора, қўча*) ва охирида (*омоч, тилмоч, кеч, соч*) кела олади. Жарангсиз ундош таъсирида баъзан "ш"га ўтади: *учта>ушта* (ч>ш) каби.

Тил ўрта ундоши тавсифи

"Й" фонемаси – тил ўрта, сирғалувчи, сонор ундоши (оғиз сонанти). Бу ундош сўз бошида (*йил, йўқ*), ўртасида (*байрам, вайрона*) ва сўз охирида (*бой, тўй*) қўлланади, "и" унлисидан сўнг қўлланганда, шу унли билан сингишиб, фонетик дифтонг ҳосил қилади: *водий >води;* *дохий>доҳи*: каби.²⁵¹

"Й" ундоши юмшоқ (палата) товушдир, шунинг учун у билан ёндош қўлланган унлилар аккомодацияга учрайди - орқа қатор унлилар олд қатор (ингичка) оттенка билан талаффуз қилинади. Қиёс қилинг: *қўл (қол) - йўл (йол), қувмоқ (қувмқ) - ювмоқ (йүвмқ)* каби .

Саёз тил орқа ундошлари тавсифи

1. "К" фонемаси – саёз тил орқа, портловчи, жарангсиз, шовқинли ундош. Бу фонема сўз бошида (*катта, кийим*), ўртасида (*ака, тикан*) ва охирида (*ўрдак, сўдак*) кела олади. Кўп бўғинли сўзларга эгалик аффикси қўшилганда, асосдаги "к" жарангли "г" га ўтади; *ковак > коваги* (к>г), *теллак >теллагим* (к>г), *юрак>юрагинг* (к>г) каби. Бир бўғинли сўзларда ва айрим ўзлашма сўзларда бундай ўзгариш бўлмайди: *юк-юким, юкинг, юки; иштирок-иштироким, иштирокинг, иштироки; идрок-идрокинг, идроки* каби. Демак, кўп бўғинли сўзларнинг баъзи грамматик шаклларида жарангсиз "к" нинг жаранглашган оттенкаси қатнашади. "К " дан сўнг унли товушларнинг факат олд қатор оттенкалари қўлланади: *қўл (қол), кул (қул), китоб (кътәп)* каби.

²⁵¹ Фонетик дифтонг иккита товушнинг ўзаро сингишиб кетнишдан ҳосил бўлади, хақиқий дифтонг эса битта бўғин ҳосил қилувчи икки товушдир. Улар битта фонема саналади. Бундай дифтонг ўзбек тилига хос эмас.

“К” ундоши анча қадимийдир.

2. “Г” фонемаси – саёз тил орқа, портловчи, жарангли, шовкинли ундош. Бу фонема сўз бошида (*гул, гўзал*), ўртасида (*тегирмон, агар*) ва охирида (*барг, жувонмарг*) кела олади. Қадимги туркий тилда сўз бошида қўлланмаган. Сўз охирида келиши кўпроқ ўзлашма сўзларда учрайди, бундай позицияда у жарангсиз “к” тарзида талаффуз этилади: *барг>барк, педагог>педагок* каби; “г”дан сўнг унли фонемаларнинг факат олд қатор оттенкаси қатнашади: *гўзал (гөзэл, гул (гүл), гилам (гьлам)* каби.

3. “Ҳ” фонемаси – саёз тил орқа, бурун сонанти. Бу фонема сўз бошида қўлланмайди, сўз ўртасида (*кўнгул, сингил*) ва охирида (*онг, минг*) ишлатилади. Бу фонема билан ёнма-ён қўлланган унлилар доимо ингичка талаффуз этилади: *жанг - жәң, кўнгул - көңъл* каби. Бу фонема қаттиқ ўзақли сўзлар ёки сўз шаклиларида чуқур тил орқа оттенка билан талаффуз этилиши ҳам мумкин; *гинг (гынг), хўнг - хўнг (хонг-хонг)* каби.

“Ҳ” фонемаси қадимийдир.

Чуқур тил орқа ундошлари тавсифи

1. “Қ” фонемаси – чуқур тил орқа, портловчи, жарангсиз, шовкинли ундош. Бу фонема сўз бошида (*қозон, қор*), ўртасида (*тўқдай, соқол*) ва охирида (*булоқ, озик*) кела олади. Кўп бўғинли сўзларга унли билан бошланган аффикс қўшилганда, асос охиридаги “к” ундоши “ғ” га ўтади: *тароқ – тароғим, тароғинг тароғи* каби. Бир бўғинли сўзларда (*ёқ, йўқ* сўзларидан бошқаларида), шунингддек, айрим кўп бўғинли ўзлашма сўзларда асос охиридаги “к” ундоши “ғ” га ўтмаслиги мумкин: *ҳақ-ҳақим, ҳақинг, ҳақи; иттифоқ-иттифоқимиз, иттифоқингиз, иттифоқи* каби. Жонли сўзлашувда “к”нинг диссимилляцияга (*мақтанмоқ>махтанмоқ* ёки ассимиляцияга (*тўқсон>тўхсон*) учраш ҳолатлари кузатилади. Кўп бўғинли сўзларнинг охиридаги “к” жонли сўзлашувда сирғалувчи “ғ” тарзида талаффуз этилади: *балиқ>балиғ, тароқ >тароғ* каби. Қадимги туркий тилда “қ-к” говушлари битга фонеманинг икки кўриниши бўлган, кейинчалик бу фонема дивергенцияга учраб, иккита мустақил фонемага айланган. Демак, “қ” ни “к”нинг дивергенти дейиш мумкин.

2. “Ғ” фонемаси – чуқур тил орқа (увуляр), сирғалувчи, жарангли, шовкинли (айрим тилшунослар фикрича – сонор) ундош. Бу фонема сўз бошида (*ғор, ғалвир*), ўртасида (*тоғора, соғинч*) ва охирида (*тоғ, ёғ, маблағ*) кела олади. Қадимги туркий тилда “г”нинг вариацияси бўлган ва сўз бошида қўлланмаган. Демак, тарихан “г”нинг дивергенцияга учраши натижасида “ғ” юзага келган, шунинг учун уни “г”нинг дивергенти дейиш мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “ғ” билан тугаган сўзларга “г” билан бошланган аффикслар қўшилганда “ғ” ва “г”ларнинг “қ”га кўниш ҳолатлари учрайди: *тоғ +га>тоғқа, бог+га>боққа, оғган>оққан, соғ+гани>соққани* каби. Шеваларда

сўз охиридаги "ғ" ўрнида "в"нинг қўлланиш ҳоллари (ғ/в алмашинуви) ҳам учраб туради: *тоғ* > *тов*, *тўғри* > *тўғри*, *оғиз* > *овуз* каби. Бундай ҳолатлар адабий тил учун мсёёр ҳисобланмайди.

3. "Х" фонемаси – чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангсиз, шовқинли ундош. Бу фонема сўз бошида (*халқ*, *хабар*), ўртасида (*махсус*, *махфий*) ва охирида (*дўзах*, *мих*, *тарих*) кела олади. Қадимги туркий тилда "х" ундоши бўлмаган. У эски туркий тил даврида пайдо бўлган: *хан* (*хон*), *хайу* (*қайси*), *яхсақ* (*оқсоқ*) каби .

Қипчоқ лаҳжаси шеваларида "х"нинг ўрнида "қ"нинг қўлланиш ҳолатлари учрайди: *хабар* > *қабар*, *халқ* > *қалқ*, *халта* > *қалта* каби. "Х" ундошидан сўнг қўлланган унлилар, одатда, орқа қатор оттенка билан талаффуз этилади (аккомодация ҳодисаси содир бўлади): *хулқ*, *хавф*, *хато* каби .

Бўғиз ундоши тавсифи

"Х" фонемаси – бўғиз ундоши, сирғалувчи, жарангсиз, шовқинли товуш. Бу фонема сўз бошида (*ҳам*, *ҳозир*), ўртасида (*қаҳрамон*, *махсулот*) ва охирида (*шоҳ*, *гуруҳ*) кела олади. Асосан, араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларда ёки шу сўزلардан ясалган ўзбекча сўзларда қўлланади: *ҳаммо*, *ҳақиқат*, *ҳуқуқ*, *ҳумо* ("ҳумо куши"), *ҳунар*, *ҳуррият*, *жумҳурият* каби. Ҳозирги ўзбек тилида "х"нинг "й"га ўтиш ҳолатлари учрайди: *шоҳи* > *шойи* (х>й), *Раҳим* > *Райим* (х>й), *Соҳиб* > *Сойиб* (х>й), *Моҳира* > *Мойира* (х>й) каби. "Х"нинг бу хусусияти баъзан унинг сўз таркибидан тушиб қолишига ҳам олиб келади: *шаҳар* > *ша:ар*, *Солиҳ* > *Соли*, *Тоҳир* > *Тоир* каби. Ҳатто *Мўҳаммад Раҳим* > *Мўҳаммад Раим* > *Мамарашим* > *Марашим* каби фонетик жараёнларда ҳам "х"нинг юқоридаги хусусиятлари таъсири бор.

Қоришиқ "Ц" ундоши тавсифи

"Ц" фонемаси – тил олди-альвеоляр, қоришиқ-портловчи, жарангсиз, шовқинли ундош. Бу фонема фақат русча лексик ўзлашмаларда қўлланади. Дастлаб "ц" ўрнида "ч" ва "с" товушлари ишлатилган: *Царизм* > *Чоризм*, *цирк* > *сирк* каби. Кейинги 50-60 йил давомида ўзбек-рус икки тиллигининг шаклланиши ва мустаҳкамланиши туфайли кўпчилик ўзбек зиёлиларида "ц"нинг русча артикуляция базаси (талаффуз кўникмаси) ҳам шаклланган: *конституция*, *авиация*, *эволюция*, *инфляция* каби сўзларнинг ўзбеклар нутқидаги қўлланиши шундан далолат беради, аммо ўзбек тилида "ц" билан қўлланадиган бирорта сўзга қарама-қарши кўйиш мумкин бўлган бошқа сўзнинг (квазиомонимнинг) йўқлиги бу товушнинг ўзбек тилидаги фонемалик даражасини мунозарали қилиб қўймоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Тасниф ва тавсиф қандай фарқланади?

2. Лабиал ундошлардан қайсиларининг қандай фонетик позицияда асосий бўлмаган оттенкалари қатнашади?

3. Портловчи товушларнинг қайсилари интервокал ҳолатда сирғалувчига ўтади?

4. Жарангли ундошларнинг қайсилари қандай позицияда жарангсизлашади?

5. Лаб-лаб "в^о" ва лаб-тиш "в" қандай фарқланади?

6. Қандай позицияда лаб-тиш "ф"нинг лаб-лаб оттенкаси шаклланади? Бу ҳодиса тилшуносликда нима деб аталади?

7. Қандай сўзлар охиридаги "т" талаффуз этилмайди?

8. Қандай ҳолатларда "л" ундоши тушиб қолиши мумкин?

9. Қандай позицияда тил олди "н" лаб-лаб "м"га ўтади? Сабаби?

10. Ж ва ж ундошлари қандай фарқланади? Қандай позицияларда бу фонемаларнинг аллофонлари юзага келади?

11. Қандай ҳолатда "ч"нинг "ш"га ўтиши учрайди? Бу ҳодиса нима деб аталади?

12. Саёз тил орқа "к", "г" ундошлари қандай позицияда ўзгаради? Чуқур тил орқа ундошлари-чи?

13. "Х" ундоши талаффузида қандай ўзгаришлар кузатилади?

14. "Ц" ундошининг қайси жиҳатлари ўзбек тилшунослигида мунозарага сабаб бўлмоқда?

15. Дивергент нима?

Таянч тушунчалар

Кучли позиция – фонеманинг асосий оттенкаси сақланадиган позиция.

Кучсиз позиция – фонеманинг асосий оттенкаси ўзгаришига олиб келадиган позиция.

Интервокал ҳолат – ундош фонеманинг икки унли орасидаги ҳолати.

Ассимилятив ҳолат – нутқ оқимида фонемалар ассимиляциясига олиб келувчи вазият.

Диссимилятив ҳолат – нутқ оқимида фонемалар диссимиляциясига олиб келувчи вазият.

Дивергент – дивергенция йўли билан бир фонеманинг оттенкаларидан ўсиб чиққан янги фонема.

29-§. Фонетик ҳодисалар

Умумий маълумот. Фонеманинг нутқ оқимида турли оттенкаларда намоён бўлиши, бундай оттенкаларнинг юзага келишида комбинатор, позицион ёки аралаш (комбинатор-позицион) ва б. омилларнинг иштироки борлиги юқорида айтиб ўтилган эди. Фонетик ҳодисалар ҳам аслида ана шу омиллар маҳсули сифатида содир бўлади. Уларнинг асосий турлари қуйидагилардан иборат:

1. Комбинатор омиллар таъсирида содир бўладиган ўзгаришлар:

1. **Ассимиляция** бир хил категориядаги товушларнинг (мас., ундош билан ундошнинг) ўзаро мослашувидир. Бундай мослашувнинг қуйидаги турлари бор:

а) **прогрессив ассимиляция** – олдинги товушнинг кейинги товушни ўзига мослаштириши: *кетди>кетти* (тд>тт), *экган>экан* (кг>кк), *қишлоққа >қишлоққа* (к г>к к) каби;

б) **регрессив ассимиляция**. Кейинги товушнинг олдинги товушни ўзига мослаштириши: *тузсиз>туссиз* (зс>сс), *бирта>битта* (рт>тт) каби;

в) **тўлиқ ассимиляция**. Бунда кучли ва кучсиз позициядаги товушлар бир-бирига айнан мослашади (улар ўртасида нейтраллашув содир бўлади): *новвой>новвой* (нв>вв), *терагга>теракка* (кг>кк) каби;

г) **тўлиқсиз ассимиляция**. Бунда кучли ва кучсиз позициядаги товушлар бир-бирига қисман мослашади: *танбур>тамбур*(нб>мб), *шамба>шамба* (нб>мб) каби. Бу сўзларда "н" (тил-тиш ундоши) лаб-лаб "б"га факат артикуляция ўрни жиҳатдан мослашган (лаб-лаб "м" га ўтган), аммо бошқа белгилари мослашмаган. Қиёс қилинг: "м"–сонор, "б"–шовқинли; "м"-юмук фокусли бурун товуши (назал товуш), "б"- соф портловчи каби;

д) **контакт ассимиляция** – кетма-кет жойлашган товушларнинг ўзаро мослашуви (қаранг: юқоридаги мисоллар);

е) **дистант ассимиляция** – сўз таркибида бир-биридан узоқроқда жойлашган товушларнинг ўзаро мослашуви: *сичқон>чичқон*, *соч>чоч* каби.

Ўзбек тилида ўзак билан аффиксдаги унлилар ассимиляцияси ҳам учрайди. Ассимиляциянинг бу тури сингармонизм (унлилар уйғунлашуви) деб ҳам номланади. Бунда унлиларнинг уйғунлашуви лаб гармонияси ва тил гармонияси (лингвал гармония) шаклида намоён бўлади. Масалан: *келди* - "э" (олд қатор), "и" (олд қатор). Бунда ўзак ва аффикслар таркибидаги ҳар иккала унли олд қатордир (тил гармонияси); *қолди* - "о" (орқа қатор), "и" (орқа қатор). Бунда аффиксдаги олд қатор "и" ўзакдаги орқа қатор

"о"га мослашган - "и"нинг орқа қатор оттенкаси юзага келган (бу ҳам тил гармонияси ҳисобланади); лаб гармонияси кўпроқ шеваларда учрайди: *ўғлим* (адабий тилда) - *улим* (кипчоқ лаҳжаси шеваларида), *кўзим* (адабий тилда) - *кўзум* (кўзум: кипчоқ лаҳжасида). Бунда ўзак ва кўшимчалардаги унлиларнинг лабланиш жиҳатдан мослашуви содир бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ассимиляциянинг бу тури деярли учрамайди.

Ассимиляцияда фонеманинг комбинатор оттенкаси юзага келади (ўзгариш товушларнинг бир-бирига таъсири натижасида бўлганлиги учун).

2. *Аккомодация* – турли категориялардаги товушларнинг, масалан, унли билан ундошнинг ўзаро таъсири туфайли юзага келадиган мослашув: *кишит* (кышг: "и"нинг олд қатор оттенкаси, у саёз тил орқа "к" ундошига мослашган) – *кйш* (кыш: "и"нинг орқа қатор оттенкаси, у чуқур тил орқа "қ" ундошига мослашган). Баъзан унли ундошга эмас, аксинча, ундош унлига мослашади. Масалан, лаб-тиш (лабиоденталь) "ф" ундоши лаблашган "у" унлиси таъсирида лаб-лаб "ф"га айланиши мумкин. Қиёс қилинг: *фақат* ("ф"- лаб-тиш), *нуфуз* ("ф"- лаб-лаб), *афт* ("ф"-лаб-тиш) - *уфқ* ("ф" – лаб-лаб), *саф* ("ф"-лаб-тиш) - *туф* ("ф"-лаб-лаб) каби.

Ўзаро таъсирда бўлган товушларнинг бир-бирига нисбатан олдин ёки кейин келишига кўра аккомодация қуйидаги икки турга бўлинади:

а) *прогрессив аккомодация*. Бунда олдинги товуш кейинги товушга таъсир қилади: *кулмоқ* сўзида саёз тил орқа "к" ундоши орқа қатор "у" ни олд қатор "ғ"га айлантиргани каби. Қиёс қилинг: *кул* ("у" - орқа қатор унли) - *кул* ("ғ"- олд қатор унли); *қўл* (орқа қатор "о" унлиси) - *қўл* (олд қатор "ё" унлиси);

б) *регрессив аккомодация*. Бунда кейинги товуш олдинги товушга таъсир қилади. Масалан: *тўк* сўзида саёз тил орқа "к" ундоши орқа қатор "ў" унлисини олд қатор "ў"га айлантиради. Ассимиляцияда бўлганидек, аккомодацияда ҳам фонеманинг комбинатор оттенкаси юзага келади.

3. *Диссимиляция* – сўз таркибидаги бир хил (ёки ўхшаш) товушлардан бирининг бошқа товушга кўчиши: *бирорта* > *биорта* (рор > рон), *кисса* - *киста* (сс > ст) каби. Бу ҳодисани ассимиляциянинг акси дейиш мумкин.

Диссимиляция ҳодисаси йўналишига қараб икки хил бўлади:

а) *прогрессив диссимиляция*. Бунда кейинги товуш ўзгаради: *зарур* > *зарил* каби;

б) *регрессив диссимиляция*. Бунда олдинги товуш ўзгаради: *мақтанмоқ* > *мақтанмоқ* каби.

Товушнинг ўзгариш даражасига кўра диссимиляция яна икки турга бўлинади :

а) *тўлиқ диссимилияция*. Бунда иккита бир хил товушдан бири ноўхшаш товушга айланади: *кисса>киста (сс>ст)* каби ;

б) *тўлиқсиз диссимилияция (қисман диссимилияция)*. Бунда товушнинг артикуляцион хусусиятларидан айримларигина ўзгаради. Масалан, *учта>ушта (ч>ш)* каби: "ч" ва "т" ундошларининг иккаласи ҳам портловчи, аммо "т"нинг таъсирида "ч" сирғалувчи "ш"га ўтган.

Товушлар ўртасидаги масофага нисбатан ҳам диссимилияция икки хил бўлади:

а) *контакт диссимилияция*. Бунда ёнма-ён турган товушлардан бири ўзгаради: *кисса>киста* каби;

б) *дистант диссимилияция*. Бунда диссимилияцияга учраётган товушлар бир-биридан узоқроқда жойлашган бўлади. Масалан: *бирорта > биронта* каби.

4. Назализация – сўз таркибидаги бурун сонантлари таъсирида шу сонантлар ёнида қўлланган унлининг резонатор тон билан айтилиши: *нон, нок, мен, менг* каби. Бундай ҳолларда ҳам фонеманинг комбинатор оттенкаси (унлининг кўриниши) пайдо бўлади.

II. Позиторинг омиллар таъсирида содир бўладиган ҳодисалар:

1. Редукция – унли фонеманинг урғусиз бўғинда кучсизланиши: *билан – б:лән, бироқ – б:рқ* каби. Бунда "и" унлисининг кучсизланган, қисқа (билинар – билинмас) талаффуз этиладиган позиторинг оттенкаси юзага келади ;

2. Сўз охиридаги очик бўғинда тор унлиларнинг бир оз кенгайиши: *борди>борде* каби. Бунда ҳам тор "и" унлисининг бир оз кенгайган позиторинг оттенкаси юзага келади;

3. Жарангли "б" ва "д" ундошларининг сўз охирида жарангсизланиши: *мактаб>мактап (б>п), савод>савот (д>т)* каби. Бундай ҳолат жарангли ж, ж, з ундошларида ҳам учрайди: *массаж>массаи (ж>ш), дилхирож>дилхироч (ж>ч), саккиз>саккис (з>с)* каби. Юқоридаги барча ҳолатларда б, д, ж, ж, з фонемаларининг жарангсизлашган позиторинг оттенкалари қўлланган. Ўзбек тилида кўп бўғинли сўзларда портловчи, жарангсиз "к"нинг сўз охирида сирғалувчи, жарангли "ғ" тарзида талаффуз қилиниш ҳоллари ҳам учрайди: *балиқ>балиг, ўртоқ>ўртог, тароқ>тарог* каби.

III. Туркий сўзларнинг анъанавий фонетик таркибига мослашиш ҳодисаси. Ўзбек тилида бундай мослашишнинг қуйидаги турлари учрайди:

1. Протеза – сўз бошида товуш орттилиши: а) *рус>ўрис, рўза>ўраза, рўмол>ўрамол* каби. Маълумки, қадимги туркий тилда сонор "р" товуши сўз бошида қўлланмаган, демак, уни сўз бошида қўллаш кўникмаси ҳам бўлмаган, бу ҳол бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар бошидаги сонор

"р"дан олдин бир унлининг орттирилишига олиб келган, шу тариқа олинма сўзнинг фонетик таркиби туркий сўзнинг фонетик таркибига мослаштирилган; б) *шкаф>ишкoп, стакан>истакан* каби: туркий тилларда сўз ёки бўғин бошида (позицион омил) ундошлар ўзаро бирика олмайди (синтагматик омил), аини шу қонуният юқорида келтирилган русча ўзлашмалар бошида бир унлининг орттирилишига, демак, шу сўзларнинг туркий тил қонуниятига мослаштирилган шаклининг яратилишига олиб келган .

2. Эпентеза – сўз ўртасида товуш орттирилиши. Бу ҳодиса ҳам асосан бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар таркибида юз беради - уларнинг фонетик таркиби туркий тил қонуниятларига мослаштирилади (сўз ёки бўғин бошида қаторлашиб келган икки ундош орасида бир унли орттирилади: *план>пилон, клубника>қулуннай, трактор>тирактир* каби).

Маълумки, туркий сўзлар таркибида икки унли ҳам ёнма-ён қўлланмайди. Бу ҳол *Саид, оила, соат* каби арабча ўзлашмаларнинг жонли тилда *Сайид, ойила, согат* деб (икки унли орасида бир ундошнинг орттирилиб) талаффуз қилинишига сабаб бўлади.

3. Эпитеза (*аустеза*) – сўз охирида товуш орттирилиши. Бу ҳодиса кўпроқ сўз охирида қаторлашиб келган *ск, нк* ундошларидан сўнг юз беради: *отпуск>отпуска, киоск>киоска, танк>танка, бланк>бланка* каби. Бунда ҳам позицион-синтагматик омил (туркий сўз охирида *ск, нк* ундошлари бирикмасининг учрамаслиги) кўпроқ даражада асос бўлган.

IV. Фонетик ҳодисаларнинг бошқа турлари:

1. Товуш тушиши. Сўз ўзагидаги ёки унга қўшилган қўшимчалар таркибидаги айрим товушларнинг маълум фонетик қуршов ёки позиция таъсирида талаффуз этилмаслиги. Бу ҳодисанинг қуйидаги турлари бор:

а) *прокона, анкопа* – сўз бошидаги товушнинг тушиб қолиши: *йлон>илон, йагоч>агоч>огоч, йигна>игна* каби. Бунда тил ўрта "й"да овознинг устунлиги, демак, унинг унлига яқинлиги, ўздан кейинги унлига сингиб кетиши каби омиллар таъсири бор. Прокопа, асосан, тарихий жараён маҳсули бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди;

б) *синкопа* – сўз ўртасидаги товушнинг тушиб қолиши. Бу ҳодиса редукциянинг давоми сифатида кўпроқ учрайди - ўзак морфемага аффикс морфема қўшилганда, урғу охириги бўғинга кўчиб, ўзакдаги унли кучсизланади ва тушиб қолади: *бурун>бурним, бурнинг, бурни; ўгил>ўғлим, ўғлинг, ўғли* каби. Сўз ўртасидаги унлининг тушиб қолиши баъзан тарихий (диахрон) планда содир бўлган бўлиб, ҳозир сезилмаслиги ҳам мумкин: *олча<олича, келяпти<келяпти* каби. Ўзбек тилида ундош товушлар синкопаси ҳам учрайди: *пастқам>пастқам, пастда>пастда* каби. Уларнинг баъзи турлари тарихий пландаги-на қаралиши мумкин: *эрди>эди* каби;

в) апокопа – сўз охиридаги товушнинг ёки қўшма сўз компонентининг тушириб қолдирилиши: *баланд>балан, хурсанд>хурсан, гишт>гиш, гўшт>гўш, обрўй>обрў, подшоҳ>подшо* каби. Қўшма сўз компонентининг тушириб қолдирилиши асосан русча лексик ўзлашмаларда учрайди: *метрополитен> метро, килограмм>кило, таксомотор>такси* каби.

Товуш ёки компонентнинг тушиб қолишига олиб келадиган сабаблар қаторида позиция (урғусиз бўғиндаги редукция) ва синтагматик (ёнма-ён қўлланган товушларнинг сингишиб кетиши) билан бирга фонацион энергияни тежаш, ихчамликка эришиш каби омиллар ҳам қатнашади;

2. Элизия – унли товуш билан тугаган сўзга унли билан бошланган сўзнинг кўшилиши натижасида биринчи сўз охиридаги унли товушнинг тушиб қолиши. Масалан, *айта олди>айтолди, бора олди>боролди* каби. Бу ҳодиса унлилар сингишувининг бир кўринишидир. Яна қаранг: *синерезис*.

3. Сандхи ҳодисаси – аналитик шаклларнинг ихчамлашуви натижасида содир бўладиган фонетик ўзгаришлар. Масалан: *ишлар эди>ишларди, борган эмиш>борганмиш* каби. Бу ҳодиса ўз табиатига кўра элизияга жуда яқин туради;

4. Аферезис – олдинги сўзнинг сўнги товуши (ёки товушлари) таъсирида кейинги сўз бошидаги товушнинг (ёки товушларнинг) тушиши: *не учун>нечун* каби. И з о х: *елизияда* олдинги сўз охиридаги унли, *аферезисда* эса кейинги сўз бошидаги унли тушиб қолади.

5. Гапология – ясама сўз таркибида бирин - кетин келган иккита бир хил бўғиндан бирининг тушириб қолдирилиши. Бу ҳодиса ҳам кўпроқ ихчамлаштириш, энергияни тежаш асосида содир бўлади. Масалан, *трагикомедия< трагикокомедия*: Бу сўзнинг таркибида иккита бир хил бўғин ("ко" - учинчи бўғин ва "ко" - тўртинчи бўғин) бирин-кетин келганлигидан талаффузда улардан бири тушириб қолдирилган ва сўзнинг ана шу ихчамлаштирилган шакли адабий тил учун меъёр бўлиб қолган. Бундай ҳодиса *минералогия<минералология, морфонология<морфофонология* сўзларида ҳам кузатилади.

6. *Товушларнинг ўрин алмашинуви (метатеза)*. Бу ҳодиса кўпроқ жонли сўзлашувга, айниқса, шеваларга хос бўлиб, адабий тилда кам учрайди: *турпоқ >турпоқ* (Тошкент шевасида), *дарё>дайро* (қипчоқ лаҳжаси шеваларида), *тўғрамоқ>тўғрамоқ* (айрим шеваларда) каби.

Ўрин алмашинувида учраган товушлар сўз таркибида бир-бирига яқин ёки узоқ жойлашган бўлиши мумкин, шунга кўра метатезанинг икки тури фарқланади:

а) *контакт метатеза* – ёнма-ён жойлашган товушларнинг ўрин алмашинуви: *турпоқ > турпоқ* (пр>рг), *аҳвол>авҳол* (хв>вх) каби;

б) *дистант метатеза* – бир-биридан узоқроқда жойлашган товушларнинг ўрин алмашинуви: *айланайин>айналайин* (бунда иккинчи бўгин бошидаги "л" билан учинчи бўгин бошидаги "н" товушлари орасида "а" унлиси бор).

Таркибида метатеза ҳодисаси юз берган айрим сўзлар ҳозирги адабий тилда меъёр даражасига қўтарилган: *ёғмир* (этимологик шакли)>*ёмғир* (ҳозирги адабий тилдаги шакли) каби.

7. *Геминация* – иккита бир хил ундошнинг сўз таркибида каватланиши: *муддат, иззат* каби. Бундай каватланиш маълум услубий мақсадларда юзага келтирилиши ҳам мумкин: Масалан, *маза*, (битта "з", бунда услубий бўёк йўқ.) – *маъза* (иккита "з"). Сўзнинг бу шаклида маъно кучайтирилган). Яна қиёс қилинг: *яшамагур>яшишамагур, учаласи>уччаласи, роса>росса, жуда>жудда* каби. Геминация ҳодисаси сўз ясалишида ҳам учрайди: *ачимоқ* (фезъл) – *аччиқ* (сифат), *исимоқ* (фезъл) - *иссиқ* (сифат), *қотмоқ* (фезъл) - *қаттиқ* (сифат) каби. Сифатларнинг кучайтирув (интенсив) формаларида ҳам геминация ҳодисаси учрайди: *оқ>оппоқ, соғ >соппа- соғ* каби.

Дегеминация – сўз таркибидаги геминациянинг йўқолиши: *мен+нинг>менинг, сизни>сиззи>сизи; қайер>қаер* каби.

8. *Синерезис* – сўз таркибида ёндош қўлланган икки унлининг дифтонглашуви – бир чўзиқ унли ҳолига келиши: *мутолаа>мутола; матбаа>матба; саодат>со:дат* каби. Бу ҳодиса икки унли орасидаги ундошнинг тушиб қолиши ҳисобига юз бериши ҳам мумкин *заҳар>за:р, шаҳар>ша:р* каби.

9. *Спирантизация* – айрим портловчи ундошларнинг икки унли орасида (интервокал позицияда) сирғалувчи ундошга ўтиши: *бора бер >боравер* (б>в), *кабоб>кавоб* (б>в), *пўстлоқ>пўстлоқи* (қ>ғ), *тароқ>тароқи* (қ>ғ) каби. Бу ҳодисада позицион омил (интервокал ҳолат) билан бирга комбинатор омил (унлиларнинг ундошга таъсири) ҳам иштирок этган.

Савол ва топшириқлар

1. Фонетик ҳодисалар деганда нимани тушунасиз?
2. Комбинатор омиллар нима? Улар фонеманинг қандай оттенкасини юзага келтиради?
3. Ассимиляция, аккомодация ва диссимиляция қандай фаркланади? Уларнинг қандай турлари бор?
4. Позицион омилларга нималар киради? Улар фонеманинг қандай оттенкаларини шакллантиради?
5. Позицион ўзгаришларнинг қандай турлари бор?

6. Комбинатор ва позицион омиллар фонетик жараёнда аралаш ишти-рок этиши мумкинми?

7. Спирантизация нима?

8. Синтагматик омилларга нималар киради? Бу омил таъсирида кан-дай фонетик жараёнлар содир бўлади?

9. Қандай ҳолатларда ва нима сабабдан сўз бошида, ўртасида ёки охирида баъзан товуш орттирилади?

10. Протеза, эпентеза ва эпитеза нима?

11. Қандай ҳолатларда ва нима сабабдан сўз таркибидаги айрим товуш-лар тушиб қолади?

12. Товуш тушлишининг қандай турлари бор?

13. Метатеза нима?

14. Гемминация нима? Дегемминация - чи?

15. Назализация нима? У қандай омиллар таъсирида юз беради?

16. Сандхи қандай ҳодиса? Аферезис-чи ?

17. Синерезис нима? У қандай ҳолатда юз беради?

Таянч тушунчалар

Ассимиляция – бир хил категориядаги товушларнинг сўз таркибида ўзаро мослашуви.

Аккомодация – турли категориядаги товушларнинг сўз таркибида ўзаро мослашуви.

Назализация – унли товушларнинг сўз таркибидаги бурун сонантла-ри таъсирида резонатор тон билан айтилиши.

Редукция – ургусиз бўгиндаги унлининг кучсизланиши.

Спирантизация – портловчи ундошнинг интервокал ҳолатда сирғалув-чи ундошга ўтиши.

Протеза – сўз бошида товуш орттирилиши.

Эпентеза – сўз ўртасида товуш орттирилиши.

Эпитеза – сўз охирида товуш орттирилиши.

Прокопа – сўз бошидаги товушнинг тушиб қолиши.

Синкона – сўз ўртасидаги товушлардан бирининг тушиб қолиши.

Апокопа – сўз охирида товуш туполи қодиса.

Сандхи – сўзнинг аналитик шаклиларида биринчи сўз охиридаги товуш билан иккинчи сўз бошидаги товуш ўртасидаги сингишув натижасида содир бўладиган ўзгаришлар.

Аферезис – олдинги сўз охиридаги унли таъсирида кейинги сўз бошидаги унлининг тушиб қолиши.

Метатеза – сўз таркибидаги айрим товушларнинг ўрин алмашинуви.

Диссимилияция – сўз таркибидаги иккита бир хил (ёки ўхшаш) товушлардан бирининг ноўхшаш товушга кўчиши.

Геминация – сўз таркибида бир хил ундошларнинг қаватланиши.

Дегеминация – сўз таркибидаги геминациянинг йўқолиши.

Синерезис – сўз таркибидаги икки унлининг дифтонглашуви.

30-§. ПРОСОДИКА

Просодика (просодия) фонологиянинг суперсегмент воситалар хусусида баҳс юритувчи бўлимидир. Бундай воситалар доирасига, одатда, урғу, тон, чўзиклик, пауза, темп, тембр, оҳанг, бўгин чўққиси, бўгиннинг олди ва орқасидан уланувчи воситалар ҳамда сегмент фонемаларнинг айрим белгилари (аспирация, қайта аспирация, сингармонизм, бўгизни қисиш ва шу қабилар) киритилади.²⁵² Улар фонологияда *просодик элементлар* ёки *просодемалар* деб ҳам юритилади. Юқорида санаб кўрсатилган элементлар фонологик даражадаги воситалар деб қаралиши учун уларнинг фонологик функция бажаришлари шарт, шундагина бундай воситалар акцентема (урғу), интонама (интонация), тонема(тон), силлабема (бўгин) деб қаралади.

31-§. БЎҒИН

(Силлабема)

Бўгин бир хаво зағъи билан айтиладиган товуш ёки товушлар бирикмасидир. Масалан: *она (о-на), ота (о-та), бола (бо-ла)* каби. Бўгин нутқ оқимининг товушдан катта, сўздан кичик (баъзан бир сўзга тенг) сегмент биригидир. Фонологик нуқтаи назардан бўгин *силлабема* дейилади, уни ўрганадиган соҳа эса *силлабика* деб номланади.

²⁵² Бу ҳақда қаранг: Абдуазизов А.А. Суперсегмент фонология методлари // Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 63-бет.

Бўгин унлисиз тузилмайди, шунинг учун унли товуш бўгиннинг маркази ҳисобланади - у ундошларни ўзига тортиб, бир ҳаво зарби билан айтиладиган фонетик бўлакни (бўгинни) ҳосил қилади. Ундошлар ўзича бўгин ясамайди (сонорлар бундан мустасно). Улар унлидан олдин келганда кучсиз бошланиб, кучли тугайди; *китоб* сўзидаги “ки” бўгини бошида келган “к” ундоши шундай. Ундош товуш унлидан кейин келганда, кучли бошланади, сўнг кучсизланиб тугайди: *китоб* сўзидаги “тоб” бўгини охирида келган “б” ундоши шундай. Баъзан икки бўгин орасида иккита бир хил ундош ёнма-ён келиб қолади: *муддат* (*муд-дат*) каби. Бу ҳодиса геминация саналади. Бунда иккала “дд” бир товушдек талаффуз этилади, бинобарин, кучли бошланиб, кучли тугайди, оралиғида эса бир оз пасайиш кузатилади. Булар *икки баландликка эга ундошлар* саналади. Демак, бўгин тузилишида ундошлар кучсиз бошланувчи, кучли туговчи ва икки баландликка эга характерига бўлади. Шунга қўра бўгин уч қисмга бўлинади; а) бўгин боши - бўгин ясовчи товушнинг (унлининг) баландлигигача бўлган қисм; б) бўгин маркази (бўгин баландлиги); в) бўгин марказидан кейинги қисм (бўгин баландлигидан сўнгги қисм).

Унли (V) ёки унли+ундош (VC) типдаги бўгиннинг боши нулга тенг бўлади: *о+та* (биринчи бўгин боши нулга тенг), *ол+та* (биринчи бўгин боши нулга тенг); ундош+унли (CV) типдаги бўгиннинг охири ҳам нулга тенг: *ол+та* (“та” бўгинининг охири нулга тенг) каби. Ўзбек тилидаги умумтуркий сўзларда: а) боши нулга тенг бўгин фақат сўз бошида учрайди: *о+та*, *уч+та* каби; б) боши нулга тенг бўлган бўгин биринчи бўгиндан кейин қўлланмайди. Бу типдаги бўгиннинг сўз ўртасида ёки охирида келиши фақат арабча ва русча лексик ўзлашмаларда учрайди: *ма-о-риф* (арабча), *а-ор-та* (русча-байналмилал) каби; в) охири нулга тенг (CV типдаги) бўгин сўзнинг барча қисмларида қўлланиши мумкин: *бо+ла*, *да+ла* каби; г) бўгин бошида ундошларнинг қаторлашиб келиши фақат русча-байналмилал сўзларда учрайди: *трактор* (биринчи бўгин схемаси – CCVC) каби.

Бўгин типлари

- 1) *беркитилган бўгин*. У ундош билан бошланади: *олти* сўзининг иккинчи бўгини (-ти);
- 2) *беркитилмаган бўгин*. У унли товуш билан бошланади: *олти* сўзининг биринчи бўгини (ол-);
- 3) *ёпиқ бўгин*. У ундош билан тугайди: *олти* сўзининг биринчи бўгини (ол-);
- 4) *очиқ бўгин*. У унли билан тугайди: *олти* сўзининг охириги бўгини (-ти).

Таснифнинг бу турида *о-та, о-на* сўзларидаги бир унлидан иборат бўғин, шунингдек, *тартиб, мактаб* сўзларидаги "ундош+унли+ундош" (CVC) типдаги бўғинлар назардан четда қолган. Шунинг учун мавжуд адабиётларда бўғин типлари таснифнинг бошқа кўринишлари ҳам учрайди. Масалан, М.М. Миртожиев бўғин типларини шундай тасниф қилади:

1) *очиқ бошланувчи очиқ бўғин: а+на, о+на, и+лиқ* каби сўзларнинг биринчи бўғини;

2) *очиқ бошланувчи ёпиқ бўғин: ол+тин, ил+гак, ас+лий, арс+лон* каби сўзларнинг биринчи бўғини;

3) *ёпиқ бошланувчи ёпиқ бўғин: бор+моқ, қий+шиқ, нон+вой, рас+сом* каби сўзларнинг барча бўғинлари;

4) *ёпиқ бошланувчи очиқ бўғин: да+ла, қо+ра, са+ра* каби сўзларнинг барча бўғинлари.

М.М. Миртожиев унли ва ундошлардаги овоз ёки шовқин миқдори ҳар хил бўлишини назарда тутиб, бўғиннинг акустик таснифини ҳам беради. У шундай дейди: "Унли ва ундош товушлар таркибида, бизга маълумки, ун ва шовқин миқдори турличадир. Агар уларни балл тизимига асосланган шкала бўйича ҳисобласак, унлилар 4 балл, сонорлар 3 балл, жаранглилар 2 балл, жарангсизлар эса 1балл деб қаралиши мумкин. Шунга кўра бўғин товушларини тавсифласак, бўғинлар ҳар хил турларга бўлинади. Албатта, бунда бўғиннинг боши ва охири назарда тутилади:

1) *силлиқ бўғин* (бўғин боши ва охири йўқ, кесилган ҳолатда). Масалан, *а+э+ро+план* сўзининг биринчи ва иккинчи бўғинлари шундай;

2) *кучаювчи бўғин* (ёпиқ бошланувчи очиқ бўғин типлари эътиборда тутилади). Масалан, *ма, де, шу, бу* сўзларини таркиб топтирган бўғин шундай;

3) *пасаювчи бўғин* (очиқ бошланувчи ёпиқ бўғин типлари эътиборда тутилади). Масалан, *от, ол, ит, эт* каби;

4) *кучаювчи–пасаювчи бўғин* (тўла ёпиқ бўғин эътиборда тутилади). Масалан, *куз, нон, бир, тур* каби.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, *бри+га+дир* сўзининг биринчи бўғини ҳам кучаювчи бўғин деб қаралади. Аммо унинг бўғин боши икки ундошдан иборат. Шунга қарамай улар балл шкаласига кўра ҳар хил, яъни 2-3-4 деб олинади. Унда товушлар кучайиб борганлиги кузатилади..."

Илмий адабиётларда бўғин типлари таснифнинг яна бошқа турлари ҳам бор. Хусусан, проф. А. Маҳмудов бўғинларни қуйидагича тасниф қилади:

1) *тўла очик бўгин*. У фақат унлидан иборат бўлади: *a+на, а+ка, о+на* сўзларининг биринчи бўғини;

2) *тўла ёпиқ бўгин*. Бундай бўгин ундош билан бошланиб, ундош билан тугайди: *тар–тиб, тар–вуз* сўзларидаги барча бўғинлар;

3) *боши ёпиқ бўгин*. Бундай бўгин ундош билан бошланиб, унли билан тугайди: *бо+ла, та+на* сўзларидаги барча бўғинлар;

4) *охири ёпиқ бўгин*. Бундай бўгин унли билан бошланиб, ундош билан тугайди: *ор+тиқ, ўр+та* сўзларининг биринчи бўғинлари .

Муаллиф тўла ёпиқ бўғин структураси 7 хил бўлишини таъкидлайди: 1)CVC-бет, куч; 2)CCVC-Крим, план; 3)CVCC-кирк, хинд; 4)CCVCC-Днепр, спорт; 5)CVCCC-текст, пункт 6)CCCVC-штраф, сквер; 7)CCVCCC-Днестр, Братск.

Боши ёпиқ бўғин учга бўлинади: 1)CV-бу; 2)CCV-драма, смена сўзларининг биринчи бўғини; 3)CCC-Врно каби.

Охири ёпиқ бўғиннинг тўрт хил бўлиши аниқланади: 1)VC-ўк, эл, уй; 2)VCC-айт, илм, арк; 3)VCCC-Омск; 4)VCCCC-Эрнст.

Шундай қилиб, муаллиф ўзбек тилидаги бўғинлар ўн беш структурада ифодаланаётганлигини кўрсатади.²⁵³ Бунда ўзбек тилининг ўз ва ўзлашган қатлам сўзлари бирга қаралган.

Бўғиннинг тил ва нутқдаги аҳамияти

1. Сўзнинг, хусусан, фонетик сўзнинг шаклланишида "қурилиш материали" ва қолипловчи вазибаларни бажаради. Айрим тилларда бўғиннинг дистинктив (тафовутлаш, фарқлаш) функцияси ҳам бор. Масалан, корейс, вьетнам, хитой тилларида бўғин оҳанг турига қараб сўз маъносини фарқлайди, айни шу хусусияти бўлган тилларда у *силлабема* хисобланади. Ўзбек тилида бўғиннинг бу функцияси ниҳоятда кучсиздир.

2. Бўғиннинг педагогик-методик аҳамияти ҳам бор: биринчи синф ўқувчиларини тўғри ўқиш ва тўғри ёзишга ўргатишда, уларда тўғри талаффуз ва имло кўникмаларини шакллантиришда бўғинлаб ўқитиш ва бўғинлаб ёздиритиш яхши натижа беради.

3. Орфография қоидаларининг бир қисми бўғин кўчирилишига асосланади.

²⁵³ Қаранг: Маҳмудов Аҳмаджон. Ўзбек адабий тилида сўзларнинг фонетик структураси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, 2-сон. 30 – 34-бетлар.

4. Бўгиннинг шеъриятдаги турокларни, охангдошлик ва мусиқийликни таъминловчи восита сифатидаги роли ҳам катта. У шеърий мисралардаги ритми юзага келтирувчи асосий унсурлардан бири, айти пайтда вазн ўлчови бўлиб хизмат қилади.

Қуйидаги шеърий парчаларни киёслаб кўрайлик:

1. Куй авжида узилмасин тор,
Шеър ярмида синмасин қалам.
Яшаб бўлмамай умрини зинҳор,
Бу дунёдан кетмасин одам.
(Э. Воҳидов. "Куй авжида узилмасин тор").
2. Шеърларим – чечагим, ҳаётим,
Шеърларим бойликдир, бисотим,
Ёмғирдан намланмас қанотим,
Ошаман булутлар тоғидан!
(А. Умарий. "Ёмғирда").

Келтирилган бу икки шеърий парчани бир-бирига оханг жиҳатдан солиштирсак, уларнинг тўққизлик туркумига мансублиги маълум бўлади, шунга қарамай бу икки шеърнинг ритмик хусусиятлари бир хил эмас. Бунинг сабаби шуки, уларнинг ҳар бирида бўгинлар турлича гуруҳланиб келмоқда. Қиёс қилинг:

1. Куй авжида $4 /$ узилмасин тор $5 = 9$
Шеър ярмида $4 /$ синмасин қалам $5 = 9$
Яшаб бўлмамай $4 /$ умрини зинҳор $5 = 9$
Бу дунёдан $4 /$ кетмасин одам $5 = 9$
2. Шеърларим $3 /$ чечагим $3, /$ ҳаётим $3 = 9$
Шеърларим $3 /$ бойликдир $3, /$ бисотим $3 = 9$
Ёмғирдан $3 /$ намланмас $3 /$ қанотим $3 = 9$
Ошаман $3 /$ булутлар $3 /$ тоғидан $3 = 9$

Савол ва топшириқлар

1. Бўгин нима ?
2. Бўгин тузилишининг қандай хусусиятлари бор ?
3. Бўгин маркази нима ?
4. Бўгиннинг қандай типлари бор ?
3. Бўгинга оид қандай таснифларни биласиз ?
6. Бўгиннинг тил ва нутқдаги аҳамияти нималардан иборат ?
7. Силлабема ва силлабика деганда нималар англашилади ?

Таянч тушунчалар

Бўгин - нутқ окимининг товушдан қатга, сўздан кичик (баъзан бир сўзга тенг) сегмент бирлиги.

Силлабема - бўгиннинг фонологик бирлик сифатидаги номи. .

Силлабика - бўгин (силлабема) ҳақидаги таълимот.

Бўгин маркази - бўгин баландлиги, у бўгин таркибидаги унлига тўғри келади.

Беркитилган бўгин - CV, CVC типдаги бўгинлар.

Беркитилмаган бўгин - V, VC типдаги бўгинлар.

Очиқ бўгин - V,CV типдаги бўгинлар.

Ёпиқ бўгин -VC, CVC типдаги бўгинлар.

Тўла очик бўгин – фақат бир унлидан иборат (V типдаги) бўгин.

Тўла ёпиқ бўгин - CVC типдаги бўгин.

Боши ёпиқ бўгин - CV типдаги бўгин.

Охири ёпиқ бўгин - VC типдаги бўгин.

Силлик бўгин - фақат бир унлидан иборат (V типдаги) бўгин.

Кучаювчи бўгин - CV типдаги бўгин.

Пасаювчи бўгин - VC типдаги бўгин.

Кучаювчи - пасаювчи бўгин - CVC типдаги бўгин.

32-§. УРҒУ

(Акцентема)

Урғу сўз таркибидаги бўғинлардан бирининг бошқасига нисбатан кучлироқ овоз билан айтилишини ёки гаплардаги айрим бўлақларнинг, нутқ оқимидаги айрим фразаларнинг махсус оҳанг билан таъкидланишини таъминлайдиган суперсегмент элементлардан биридир. Урғу фонема, бўғин ёки фразадан ташқарида мавжуд эмас, у нутқда шу бирликлар билан бирга қатнашади, шунга кўра урғунинг қуйидаги типлари ўзаро фарқланади: 1) сўз урғуси; 2) синтагма урғуси; 3) айирув (таъкидлов) урғуси.

1. Сўз урғуси бевосита сўзга алоқадор бўлган, сўз таркибидаги бўғинлардан бирига тушадиган урғудир. Фонетик табиатига, тушадиган ўрнига ва ҳаракат қилиш белгисига кўра сўз урғуси ҳар хил бўлади.

1. Фонетик табиатига кўра сўз урғуси динамик, квантитатив, типик оттенкали ва тоник (мусикий) характерларда бўлиши мумкин:

а) динамик урғу (зарб урғуси). Урғунинг бу тури сўз таркибидаги бўғинлардан бирининг, айниқса, ундаги унли товушнинг кучли зарб билан талаффуз қилинишига асосланади. Кучли зарб ва баланд овоз динамик урғунинг акустик белгиси бўлса, шу овозни юзага келтирувчи нутқ аъзолари мускулларининг кучланиши (тортилиши, таранглашиши) бундай урғунинг физиологик белгиси саналади. Динамик урғули бўғинда кучли зарбнинг бўлиши унинг шу сўз таркибидаги бошқа бўғинлардан ажралиб туришини таъминлайди;

б) квантитатив урғу. Урғунинг бу тури урғули бўғиндаги унли товушнинг чўзик (давомли) талаффуз этилиши билан характерланади;

в) типик оттенкали урғу (сифат урғуси). Урғунинг бу тури бўғиндаги унлининг ўзига хос типик оттенкаси (сифат белгиси) сакланган бўлиши билан характерланади, шу белгисига кўра у урғусиз бўғиндаги унлининг нотипик оттенкасидан фарқланади;

г) тоник (мусикий) урғу. Урғунинг бу турини олган бўғин овоз тонининг ўзгариши билан урғусиз бўғинлардан фарқ қилади. Демак, тоник урғуда ун пайчалари частотаси тезлашади, овоз тони эса баландлашади.

Кўпчилик тилларнинг сўз урғусида юкоридаги фонетик (физик-акустик) белгилардан бир нечаси бирга иштирок этади, аммо улардан биттаси, баъзан, иккитаси шу тил учун етакчи белги ҳисобланади. Масалан: рус тилидаги сўз урғусида тоник (мусикий) урғу белгиси йўқ, қолган белгиларнинг барчаси бор: чўзиклик мавжуд, бўғиндаги унлининг асосий сифат

(акустик) белгилари сақланган, зарб ҳам иштирок этади. Қуйидаги мисолларнинг қиёсида буни яққол англаб олиш мумкин: а) *олтин* (Ўзб.) ва *карантин* (рус.), *овсин* (Ўзб.) ва *апелъсин* (рус.) сўзларининг барчасида охирги бўгин урғулидир, барча урғули бўгинларда "и" унлиси қатнашган, аммо русча *карантин*, *апелъсин* сўзларидаги "и" унлиси ўзбекча *олтин*, *овсин* сўзларидаги "и"дан чўзикроқ талаффуз этилмоқда. Бундай тафовутни *мавзу* (Ўзб.) ва *медуза* (рус.), *мангу* (Ўзб.) ва *мангушта* (рус.) сўзларининг урғули бўгинларидаги "у" унлиси қиёсида ҳам кўраимиз. Рус тили фонетистларининг таъкидлашича, русча унли фонемаларнинг урғули бўгиндаги чўзиклик даражаси урғусиз бўгиндагидан бир ярим баробар орғикдир,²⁵⁴

б) *гброд* (нем. падеж, ед. число) – *городá* (нем. падеж, мн. число), *водá* (нем. падеж, ед. число) – *водды* (нем. падеж, мн. число) – *воды́* (род. падеж, ед. число). Келтирилган сўзларнинг барча грамматик шаклларида лаб-лаб, ўрта кенг "о" унлиси қатнашган, аммо у ўзининг ана шу сифат белгиларини (лаб-лаб, ўрта кенг "о" учун типик оттенкаларни) фақат урғули бўгинда сақлаган, урғусиз бўгинларда эса бу белгилар ўзгариб, "о" унлиси қисқа "а" (лабланмаган, куйн кенг унли) тарзида талаффуз қилинмоқда: *гарада́*, *вада́*, *вады́* каби. Унли фонеманинг асосий (типик) оттенкаси намоён бўлиши учун сўз урғусининг қандай аҳамияти борлигини шу мисоллар таҳлилидан англаб олиш мумкин. Шунинг учун ҳам сўз урғусининг фонетик табиатини баҳолашда рус тилшунослари биринчи ўринга сифат белгиларини (унли фонемадаги асосий оттенкаларнинг сақланиш даражасини), иккинчи ўринга чўзиклик белгисини ва, ниҳоят, учинчи ўринга зарб белгисини қўйдилар.²⁵⁵

Ўзбек тилида ҳам мусикий урғу йўқ, аммо унда чўзиклик белгиси ва зарб бор. Бу белгилар урғули бўгинни шу сўздаги урғусиз бўгинлардан ажратиш имконини беради. Бунда шуни ҳам таъкиддаш керакки, сўз урғусининг чўзиклик даражаси рус ва ўзбек тилларида бир хил эмас: рус тилидаги сўз урғусининг чўзиклик белгиси ўзбек тилидагидан кўпроқ даражада сезилади. Буни юқорида *олтин* ва *карантин*, *овсин* ва *апелъсин* сўзлари қиёсида ҳам кўриб ўтдик. Демак, ўзбек тилидаги сўз урғусида зарб биринчи ўринда туради, шунга кўра уни динамик урғу деб баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Мусикий (тоник, мелодик) урғу япон, хитой, корейс тилларига хосдир. Урғунинг бу тури бошқа фонетик белгилар, хусусан, зарб урғуси билан аралаш ҳолда швед, норвеж, серб, хорват ва литва тилларида ҳам учрайди.

²⁵⁴ Бу ҳақда қаранг: Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976. С.226.

²⁵⁵ Қаранг. Матусевич М.И. Кўрсатилган асар. 225-бет.

2. Ўрнига кўра сўз урғуси икки хил бўлади: боғланган урғу ва эркин урғу:

а) *боғланган урғули* тилларда урғу сўздаги бирор бўғинга доимий боғланган бўлади. Масалан, туркий тилларда урғу сўзнинг охириги бўғинига тушади. Бу хусусият ўзбек тилига ҳам хос: *китоб, дароҳат, бола, ота, шаҳар* каби. Венгер ва чех тилларида сўз урғуси биринчи бўғинга, поляк тилида эса сўзнинг охиридан битта олдинги бўғинга тушади. Бундай хусусият юқорида келтирилган тилларнинг урғу тизимига хос доимий ва асосий белгилардир;

б) *эркин урғули* тилларда урғу сўзнинг турли бўғинларига тушади. Рус тили ана шундай эркин урғули тиллар типига киради. Унда урғу сўзнинг биринчи бўғинига (*магний, завуч*), иккинчи, учинчи бўғинларига (*оратор, бактерия, одуванчик, барахолка*) ва охириги бўғинига (*бандероль, пейаж*) тушиши мумкин.

Эркин урғули тилларда урғунинг ўрни сўз маъноларини фарқлаш функциясини (фонологик вазифани) ҳам бажаради, ана шу функциясида у *акцентема* ҳисобланади: *замок (қулф)* ва *замок (қалъа, қаср, сарой, қўрғон), паритъ (буғламоқ) – паритъ (парвоз қилмоқ)* каби. Боғланган урғули тилларда бу ҳолат жуда кам учрайди: рус тилидан ўзлашган сўз билан ўзбек тили сўзлари ўртасида шундай муносабат пайдо бўлганда (*атлас ва атлас* каби), сифатлар равишга кўчганда (*янги ва янги* каби) урғунинг ўрни маъно фарқлаш хусусиятига эга бўлиши мумкин, аммо бу хусусият боғланган урғули тиллар учун етакчи ва донимий белги ҳисобланмайди.

3. Ҳаракат қилиш белгисига кўра сўз урғуси кўчадиган ва кўчмайдиган турларга бўлинади:

а) *кўчадиган урғу* муайян тилдаги сўзларда, айниқса, уларнинг турли грамматик шаклларида бир бўғиндан бошқа бўғинга ўтиб туради, демак, ҳаракатда бўлади. Бу хусусият рус тилида кўпроқ учрайди. Масалан: *загна́ть–загна́н–загна́ть*; *зада́ть–зада́л–зада́л, ра́на–ра́не́ние* каби. Рус тилидаги урғунинг турли ўринларга кўчиши ҳатто бир сўзнинг ўзида ҳам учрайди: *до́красна–до́красна, зали́тый–за́литый, каза́ки–каза́ки, ина́че–иначе, заги́б–заги́б* каби. Бу хусусият рус тилидаги эркин урғунинг ҳаракатчанлик белгисидир. Бундай белги (ҳаракат қилиш, кўчиш) ўзбек тилидаги боғланган урғуда ҳам учрайди. Масалан: *теми́р–теми́рчи–теми́рчилик* каби. Демак, сўз урғусининг ҳаракат қилиш, кўчиш белгиси эркин урғули тилларда ҳам, боғланган урғули тилларда ҳам бор, аммо улардан бирида (масалан, рус тилида) кўчиш турли йўналишда - олдинги бўғиндан кейинги бўғинга ёки, аксинча, кейинги бўғиндан олдинги бўғинларга қараб бўлади. Масалан: *трава́* (урғу сўзнинг охириги бўғинида)–*трава́* (урғу охириги бўғиндан олдинги бўғинга кўчган), *ви́дно* (урғу биринчи бўғинида) - *вида́ть* (урғу охириги бўғинга кўчган) каби. Ўзбек тилидаги кўчиш эса асосан бир йўналишда содир бўлади: урғу ўзак охиридан қўшимчаларга

томон ҳаракат қилади. Масалан, *шаҳар*– *шаҳарлік*– *шаҳарликлар* каби. Демак, ўзбек тилидаги сўз урғусининг ҳаракат қилиши бу тилдаги урғунинг охириги бўғинга боғланганлик белгисига хилоф эмас, аксинча, у айни шу меъёр талаби асосида охириги бўғинга кўчмоқда. Ўзбек тилида сўз урғусининг олдинги бўғинга қараб кўчиши жуда кам учрайди: *янғи (янги уй) ва я'нги (янги келиб-кетди) каби*. Булардан ташқари, сўз маънолари кучайтирилганда, бу маъноларга услубий бўёқ кўшиш зарурати бўлганда юзага келтириладиган геминация (бир хил ундошларнинг қаватланиши) ҳодисасида ҳам урғунинг олдинги бўғинларга кўчирилиши кузатилади: *маза қилмоқ - маъза қилмоқ, яшамасўр - я'шашамагур* каби. Бундай пайтларда урғу фоностиликлик воситага айланади;

б) *кўчмайдиган урғу* сўз таркибидаги битта бўғинга боғланган бўлиб, у бошқа бўғинларга ўтмайди: рус тилидаги *завод, народ, работать* сўзларининг турланиши ва тусланишида бу ҳодиса кузатилади: *народ - народы - народов - народами - для народа; работать - работаю - работаешь - работает - работают - проработай - проработали* каби. Ўзбек тилида бу хусусият айрим олмошларнинг турланишида кузатилади: *ҳамма - ҳаммани - ҳаммининг - ҳаммага - ҳаммада - ҳаммадан; барча - барчани - барчанинг-барчага- барчада - барчадан* каби.

Ўзбек тилидаги қўшма ва жуфт сўзларда урғу икки ва ундан ортиқ бўлиши ҳам мумкин. Бундай пайтларда охириги бўғиндаги зарб кучлироқ бўлади ва асосий урғу саналади, қолган урғулар иккинчи даражали ҳисобланади: *калтәкесәк, темйрбетон, гултожйхўроз, акә – ука, қозон – товоқ* каби. Бундай иккинчи даражали урғулар, рус тилида ҳам учрайди: *железобетон, самөпроизвольность, тёмно – сийний* каби.

Сўз урғусининг тил ва путқдаги роли: а) сўзнинг фонетик қобиғини бир бутун (комплекс) ҳолатда ушлаб турувчи марказ бўлади; б) нутқ оқимида сўзни бошқа сўздан ажратиб олишга ёрдам беради; в) сўз урғусининг ҳаракатчан тури сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини фарқлаши ҳам мумкин; г) нутқда фоностилистик восита бўла олади. Кейинги икки ҳолат урғунинг фонологик ва акцентологик хусусиятлари саналади.

II. Синтагма урғуси – нутқ оқимининг маъно жиҳатдан муҳим бўлган қисмини (синтагмани) алоҳида таъкидлаш, ажратиш учун қўлланган урғу. Синтагмани аниқлаш мезони иккитадир: а) семантик мезон; б) синтактик мезон. Бу мезонлар синтагманинг грамматик - семантик жиҳатдан яхлит бир бутун конструкция эканлигидан келиб чиқади. Синтагма урғуси фраза (гап) ичидаги мазмунан яхлит, грамматик жиҳатдан бир бутун бўлган қисмини махсус таъкидлаш, уни шу фраза (гап) ичидаги бошқа синтагмалардан ажратиш учун хизмат қиладиган фонетик воситадир. Буни қуйидаги нутқий парча таҳлилида кўриб чиқайлик: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшәтган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни

юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади". (Президент И. Каримовнинг 1995 йил февраль ойидаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасидан).

Юқоридаги нуткий парчада иккита содда ёйиқ гап бор: 1." Иктисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир". 2."Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади". Ҳар бир гап нутқнинг фонетик бўлинишида бир фразага тенг бўлишини ҳисобга олсак, келтирилган нуткий парчада иккита фраза борлиги маълум бўлади. Фразалар, маълумки, катта паузалар билан бир-бирдан ажратилди (пауза ҳам фонетик восита–интонациянинг таркибий узвларидан бири). Ҳар бир фраза тактларга (синтагмаларга) бўлинади. Демак, синтагмалар фразанинг кичикрок (қисқарок) паузалар билан ажратиладиган парчаларидир. Юқоридаги икки фразадан биринчисида қуйидаги парчалар – синтагмалар бор: а) "Иктисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади"; б)"юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир". Бу синтагмалардан биринчиси алоҳида урғу (синтагма урғуси) билан ақунланган бўлиб, унинг фонетик табиати қуйидаги белгиларга эга: синтагма охиридаги "мақсади" сўзининг сўнгги бўғини очик бўлиб, бу бўғиндаги "и" унлиси чўзиқ талаффуз этилмокда (квантитатив урғу), товуш тони кўтарилган (тон белгиси), кучи эса интенсифлашган (зарб белгиси), бу ҳол шу синтагманинг маъносини алоҳида таъкидлаш имконини берган. Синтагма урғусидан сўнг келган қисқа пауза биринчи ва иккинчи синтагмаларни бир-бирдан ажратиш вазифасини бажарган. Синтагма урғусининг ўрни кузатилган мақсад ва нутқ ситуациясига қараб ўзгартирилиши ҳам мумкин. Бундай пайтда у гапнинг грамматик жиҳатларига ҳам таъсир қилади. Қиёс қилинг: *Бу шифокор - Дилбарнинг онаси. (Бу шифокор - эга состави; Дилбарнинг онаси - кесим состави). Бу - шифокор Дилбарнинг онаси, (Бу-эга, шифокор Дилбарнинг онаси - кесим состави).*

III. Айирув урғуси – гап бўлақларидан бирини алоҳида таъкидлаш учун ёки сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, воқеликка муносабатини махсус ифодалаш мақсадида қўлланадиган урғу. У икки турга бўлинади: логик урғу (мантик урғуси) ва эмфатик урғу.

1. *Логик урғу* – тингловчининг эътиборини гап бўлақларидан бирига алоҳида жалб этиш, шу бўлақ орқали ифодаланган маънони махсус таъкидлаш учун қўлланадиган урғу. Гапнинг логик урғу олган бўлаги одатда бошқа бўлақлардан кучлироқ талаффуз этилади. Қиёс қилинг: 1) *Мен университетда ўқийман (бошқа биров эмас, мен...)* 2) *Мен университетда*

ўқийман (лицейда эмас, университетда...) 3) Мен университетда ўқийман (ишламайман, ўқийман...) каби.

Логик урғу объекти бўлган бўлакнинг лексик урғули бўғини бошқа бўғинлардан кучлироқ, ундаги унли эса анча чўзик талаффуз этилади.

2. *Эмфатик урғу* (эмоционал урғу). Урғунинг бу тури ҳам бирор гап бўлагини алоҳида таъкидлашга асосланади, аммо логик урғуда бўлакнинг (сўзнинг) маъно томони таъкидланса, эмфатик урғуда шу маъно билан бирга сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, воқеликка бўлган субъектив муносабатини ифода-далаш ҳам мақсад қилинади: бу урғу гаптаги сўзнинг таъсирчанлигини кучайтиришга хизмат қилади. Масалан: *"Эҳ, қандай гўзал манзара! Табиат шу даража гўзалки, кўриб баҳридилнинг очилади!"* Бу гапта қандай ва гўзал сўзларига, аниқроғи, шу сўзлардаги "қан-" ва "-зал" бўғинларига эмфатик урғу тушган: шу бўғинлардаги унли товуш анча чўзик ва махсус тон билан талаффуз этилган.

Савол ва топшириқлар

1. Урғу нима? Унинг қандай типлари бор?
2. Қандай ҳолларда урғу акцентема саналади?
3. Сўз урғусининг фонетик табиатига нималар киради? Бу белгиларига кўра сўз урғусининг қандай турлари фаркланади?
4. Ўрнига кўра сўз урғусининг қандай турлари бор?
5. Эркин ва боғланган урғулар қандай фаркланади?
6. Ҳаракат қилиш белгисига кўра сўз урғусининг қандай турлари бор?
7. Кўчадиган ва кўчмайдиган урғулар қандай фаркланади?
8. Синтагма урғуси нима?
9. Айирув урғусининг асосий белгилари нималардан иборат?
10. Урғунинг тил ва нутқдаги ролини қандай тушунаси?

Таянч тушунчалар

Урғу – сўз, синтагма ёки гаптаги суперсегмент элементлардан бири. У шу бирликлар билан нутқда бирга қатнашади, уларнинг ифода ва мазмун жиҳатларини шакллантиришда ёхуд ифодалашда устама ҳодиса сифатида иштирок этади.

Акцентема – урғунинг сўз ёки нутқ оқимидаги фонологик-акцентологик хусусиятларига нисбатан номланиши.

Динамик урғу – зарб урғуси.

Квантитатив урғу (микдор урғуси) – чўзиклик белгисига эга бўлган урғу.

Типик оттенкали урғу – бўгин таркибидаги унлининг асосий оттенкасини сақлаш имконини берадиган урғу.

Тоник (муסיқий) урғу – овоз тонининг ўзгариши, товланишига асосланган урғу.

Боғланган урғу – муайян тилда сўздаги бирор бўгинга доимий боғланган урғу.

Эркин урғу – муайян тилда сўзнинг турли бўгинларида учрайдиган урғу.

Кўчадиган урғу – муайян тилда сўзнинг бир бўгинидан бошқа бўгинига кўчиб турадиган урғу.

Кўчмайдиган урғу – сўз таркибидаги бир бўгинга доимий боғланган бўлиб, бошқа бўгинга кўчмайдиган урғу.

Синтагма урғуси – нутк оқимининг маъно жиҳатидан муҳим бўлган қисмини (синтагмани) алоҳида таъкидлаш, ажратиш учун қўлланадиган урғу.

Айирув урғуси – гап бўлақларидан бирини алоҳида таъкидлаш учун ёки сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, воқеликка муносабатини махсус ифодалаш мақсадида қўлланадиган урғу.

Фоностилистика – фонетик-фонологик бирликлар ва элементларнинг, шу жумладан урғунинг ҳам матндаги услубий хусусиятларига оид таълимот. У стилистиканинг бир бўлими саналади.

33-§. ИНТОНАЦИЯ

(Интонема)

I. Интонация – оғзаки нутқнинг ритмик-мелодик томони, ундаги овоз (тон) товланишлари. Интонация бир қатор суперсегмент элементлар (овоз тони, мелодика, ритм, тембр, пауза, темп ва бошқалар) иштирокида таркиб топади ва гап мазмунининг, ундаги эмоционал-экспрессив жиҳатларнинг ифодаланишида муҳим роль ўйнайди. Демак, интонация оғзаки нутқнинг мажбурий фонетик компонентиدير, усиз гап ёки нутқ шаклланмайди ва ифодаланмайди. Тилшуносликнинг интонация ёки интонема билан шуғулланувчи соҳаси *интонология* дейилади.

Ҳар қандай нутқ ҳаракатдир, бу ҳаракат эса албатта маълум интонация билан қўшилиб, қоришиб юзага келади: нутқнинг тони, суръати, паузалари, тоннинг баландлиги ва кучи гапнинг мазмуни ва эмоционаллиги талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзгариб, товланиб туради. Демак, интонациясиз гап ҳам бўлмайди: ҳар бир гапнинг ўзига хос интонацияси борлиги ҳам шундан. Интонация, юқорида айтиб ўтилганидек, бир қатор просодик элементлардан таркиб топади. Бундай элементлар физик-акустик ва фонологик жиҳатдан ўзаро қуйидагича фарқланади:

1. *Нутқ мелодикаси*. Бунда нутқда иштирок этган гаплардаги овознинг кўтарилиши ва пасайиши назарда тутилади. Бу жараён гап таркибидаги сўзларнинг бўғинларида қўлланган унли товушларнинг баланд ёки паст талаффуз этилишига асосланади. Табиийки, гапдаги барча сўзларнинг бўғинлари бир хил баландликда талаффуз этилмайди, улар гапнинг мазмун планига (фикр, хис-туйғу ва ҳоказоларга) қараб ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам дарак, сўроқ ва буйруқ гапларнинг ёхуд эмоционал ва эмоционал бўлмаган гапларнинг интонациялари бир хил эмас.

2. *Нутқ ритми* – урғули ва урғусиз, чўзик ва қисқа бўғинларнинг қўлланишида вазндошлик, оҳангдошликнинг мавжуд бўлиши. Нутқ ритмининг бадний ёки ифодали ўқишда, шунингдек, шеърини мисралардаги қофиядошлик, оҳангдошликни таъминлашда аҳамияти катта: банд ритми, аллитерация ритми, анафора, эмфаза кабилар нутқ ритмини таъминловчи муҳим воситалар саналади.

3. *Темп* – суръат, даража, тезлик. Бундай тезлик гап таркибидаги товушлар талаффузига сарфланган вақт билан белгиланади. Бундай вақт гап бўлаклари, уларнинг ўрни, гапнинг тури, ситуация каби омиллар таъсирида ҳар хил бўлади. Масалан, дарак гапларда гап бошида келган эга талаффузида темп секинроқ бўлади, бу темп кесим составида тезлашади. Агарда эга логик урғу олса, унинг талаффузидаги темп кучаяди.

Сўроқ гапда эганинг талаффузидаги тезлик дарак гапдаги эганикидан бир оз ортиқ бўлади, кесим талаффузидаги тезлик эса нисбатан камаяди. Буйруқ гапларда темп гап охирига томон тезлашиб боради, аммо охириги сўз талаффузидаги тезлик кескин пасаяди.

4. *Нутқ интенсивлиги* – талаффузнинг кучли ва кучсиз бўлиши. Нутқ интенсивлиги, одатда, нафас чиқаришнинг кучайиши ёки кучсизланишига асосланади. Масалан, хонадаги нутқ очик майдондаги нутқ интенсивлигидан кучсизроқ бўлади.

5. *Нутқ тембри* – товушнинг бўёқдорлиги. Бундай бўёқдорлик асосий тон ва қўшимча тонлар нисбатидан келиб чиқиб, нутқнинг таъсири, кувнок, ўйноқи ёки, аксинча, маънос, ғамгин бўлишини таъминлайди.

6. *Пауза* – нутқ оқимидаги айрим тўхталишлар. Паузанинг синтактик ва носинтактик турлари бор: синтактик пауза гап бўлаklarини белгилаш функциясини бажаради; носинтактик пауза эса сўзловчининг нафас олишини ростлаш эҳтиёжи билан юзага келади.

Изоҳ: Логик урғу ва эмфатик урғулар ҳам, аслида, интонация билан боғлиқ ходисалардир, ammo улар урғулар тизимига ҳам дахлдор, шу боис уларни қўлланманинг акцентуацияга оид бўлимида кўриш маъкул топилди.

II. Интонация турлари – интонациянинг юқорида санаб кўрсатилган просодик элементлар иштирокида шаклланган махсус кўринишлари. Уларга қуйидагилар киради:

1. *Тугалланган интонация.* Ҳар бир гап нисбий тугал интонацияга эга бўлади.

2. *Тугалланмаган интонация.* Айрим сўз ёки сўз бирикмасининг гап эмаслигини билдирадиган интонация. Масалан: *Аълочи талаба* (аникловчи-аникланмиш қолипидага бирикма. Бунда интонацион тугаллик йўқ). *Талаба – аълочи:* эга+кесим=гап. (Бунда гапга хос интонацион тугаллик бор).

3. *Дарак интонацияси* - тинч оханг.

4. *Сўроқ интонацияси* - кўтарилувчи оханг.

5. *Ундов интонацияси* - фикрни кучли ҳис билан ифодалашда қўлланадиган оханг. Бу оханг эмоционал гапларда қўлланади.

6. *Чақирув ёки ундаш интонацияси* - ундалмаларга, вокатив гапларга, буйруқ гапларга хос интонация.

7. *Санаш интонацияси* - тенг грамматик муносабатда бўлган сўзларни – уюшиқ бўлақларни боғловчи фонетик восита.

8. *Эмфаза* – нутқнинг эмоционал жиҳатдан ифодаланиш даражасининг кучайиши.

III. Интонациянинг тил ва нутқдаги роли: а) гапнинг интонацион тугаллигини ифодаловчи муҳим носита сифатида хизмат қилади; б) гапнинг ифода мақсадига ва эмоционалликка кўра турларни фарқлашда иштирок этади; в) синтактик алоқаларни ифодаловчи муҳим фонетик восита саналади.

Савол ва топшириқлар

1. Интонация нима?
2. Интонациянинг қандай просодик элементлари бор?
3. Интонациянинг турлари?
4. Интонациянинг тил ва нутқдаги роли?

5. Фонетиканинг интонацияни ўрганувчи бўлими қандай номланади?

Таянч тушунчалар

Интонация – оғзаки нутқнинг ритмик - мелодик томони, ундаги овоз (тон) товланишлари.

Нутқ мелодикаси – гапда овознинг кўтарилиши ва пасайиши.

Нутқ ритми – ургули ва ургусиз бўгинларнинг қўлланишида, улардаги унлиларнинг чўзиқ ва қисқа талаффуз этилишида вазидошлик, оҳангдошликнинг мавжуд булиши.

Теми – нутқ оқимининг суръати, тезлик даражаси.

Нутқ интенсивлиги – талаффузнинг кучли ёки кучсиз бўлиши.

Нутқ тембри – нутқ оқимида асосий тон ва қўшимча тонлар нисбатидан келиб чиқадиган товуш бўёқдорлиги.

Пауза – нутқ оқимидаги айрим тўхталишлар.

Тугалланган интонация – гапга хос интонация.

Тугалланмаган интонация – сўз бирикмасига хос интонация.

Дарак интонацияси – тинч оҳанг.

Сўроқ интонацияси – кўтарилувчи оҳанг.

Ундов интонацияси – эмоционал гапларга хос интонация.

Чакирув ёки ундаш интонацияси – ундалмаларга, вокатив ва буйрук гапларга хос интонация.

Санаш интонацияси – уюшиқ бўлакларни боғлаш вазифасини бажарувчи интонация.

III БОБ

МОРФОНОЛОГИЯ

34-§. Морфонология (морфофонология, фономорфология) тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, у фонология билан морфология ўртасидаги алоқаларни ўрганади, фонологик зидланишларнинг морфологик тафовутларни ифодалашдаги қўлланишини, бундай қўлланишнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилади. Масалан, *онг* ва *англамоқ* сўзлари бошида *о/а* алмашинуви юз берган. Бундаги ўзгариш асосдаги (негиздаги) “о”нинг “а” билан алмашинуви орқали ифодаланган. Айни шу каби ҳодисаларни тадқиқ қилиш морфонологиянинг предмети саналади.

Морфонология тилшуносликнинг бир бўлими сифатида фанга XX асрнинг 30-йилларида Прага тилшунослик мактаби вакиллари (Н.С. Трубецкой, Р.О. Якобсон ва бошқалар) томонидан олиб кирилди, унга И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонемалар альтернацияси (алмашинуви) ҳақидаги ғояси асос бўлди.

Н.С. Трубецкойнинг фикрича, морфонология таълимоти куйидаги уч назарияни ўз ичига олиши керак:

1. Морфемаларнинг фонологик тузилиши ҳақидаги назарияни.
2. Морфемаларнинг ўзаро бирикиши натижасида уларнинг фонетик таркибида юз бериши мумкин бўлган комбинатор ўзгаришлар ҳақидаги назарияни.
3. Морфологик функция бажарадиган товуш алмашинуви ҳақидаги назарияни.²⁵⁶

1-бандда қайд этилган назария морфемаларнинг фонологик тузилишини, фонемик таркибини тадқиқ этишга асосланади. Масалан, ўзбек тилидаги умумтуркий сўзларнинг ўзак морфемаси кўпинча бир ёки икки бўгинли сўзга тенг бўлади. Бир бўгинга тенг ўзак морфема бошида икки ундош қаторлашиб келмайди, бундай ўзак кўпроқ CV (ундош+унли) ва CVC (ундош+унли+ундош) схемаларида бўлади (Бу масала куйироқда махсус кўрилади).

2-бандда қайд этилган назарияда бир неча морфеманинг бир-бирига бирикиши натижасида морфема таркибидаги фонемаларнинг турли фонетик позицияга тушиб қолиши, оқибатда, шу фонемани ўз ичига олган морфеманинг алломорфлари юзага келиши мумкинлиги назарда тутилади. Қиёс қилинг: *бизга* (“-га”), *теракка* (“-ка”), *қишлоққа* (“-қа”), *улов* (ула-в), *тароқ* (тара-к) каби.

²⁵⁶ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967. С. 115–118.

3-бандда қайд этилган назарияга кўра морфема тарқибдаги фонемалар алмашинуви морфологик функцияга эга бўлади. Бу ҳодиса кўпроқ флексив тилларга, хусусан, рус тилига хосдир. Қиёс қилинг: *бегу* (бег-у) ва *бежиш* (беж-иш). Булардаги 2-ж алмашинувида фельнинг биринчи шахс, бирликка (*бег-у*) ва иккинчи шахс, бирликка (*беж-иш*) хосланиши бор. Яна: *умереть* ва *уморить* (ўзак морфема: *мер* ва *мор*), *могу* ва *можешь* (ўзак морфема: *мог* ва *мож*) каби.

Проф. А. Абдуазизовнинг таъкидлашича, юкоридаги уч назариядан биринчиси морфонологиянинг асосий ўрганиш объекти саналади. Иккинчиси - фонологиянинг вазифаси, учинчиси эса морфологияга киради (унда ички флексия, инфиксация каби ҳодисалар ўрганилади).²⁵⁷

Фонологиянинг бирлиги фонема бўлганидек, морфонологиянинг бирлиги морфонемадир. *Морфонема* терминини биринчи бўлиб И.А. Бодуэн де Куртенининг шогирди поляк тилшуноси Г. Улашин кўллаган. У фонема билан морфемани *заба* сўзи мисолида фарклашга ҳаракат қилади. Унингча, акустик-артикуляцион жиҳатдан майда бўлакка бўлиш мумкин бўлмаган энг кичик бирлик фонемадир: з, а, б, а каби. Ана шу энг кичик бирликлар бирикувидан фонемалар комплекси – *заба* сўзи ҳосил бўлган.

Семантик даражадаги бирлик нуқтаи назаридан *заба* сўзи икки морфемага (“заб”+“-а”га) бўлинади. *Заба* – *забка* (талаффузда: *заба-затка*) сўзларидаги б/п бир морфонема, аммо икки хил фонемадир (*б-п* каби).

Н.С. Трубецкой бу масалани *рука* – *ручка* сўзлари мисолида тушунтиришга ҳаракат қилган. Унингча, *рук* ва *руч* фонетик бирикувлари, аслида, бир морфеманинг икки хил фонетик шаклидир. Бу шаклларда сўзнинг морфологик структураси талаби билан ўзаро алмашилиб кўлланиши (бирининг ўрнида иккинчисининг ишлатилиши) мумкин бўлган икки фонема (к-ч) бор, бу икки фонсма битта комплекс образни ташкил қилади ва *морфонема* саналади. Ўзбек тилшуноси проф. А. Абдуазизов ҳам шунга ҳамоҳанг фикр билдиради: “...бизнингча, морфонема фонемадан юкорида бўлган формал тушунчадир. Прага лингвистик мактаби тезисларида кўрсатилишича, морфонема икки ва ундан ортик фонемалардан иборат бўлиб, морфема составида бир-бирининг ўрнида алмашилиб турувчи “комплекс образ” дир”, - дейди у.²⁵⁸ Умуман, ўзбек тилшунослигида морфонологиянинг алоҳида соҳа сифатида таркиб топиши ва ривожланишида проф. А. Абдуазизовнинг салмоқли ўрни борлигини махсус таъкидлаш керак, унинг катор ишларида *морфонология*, *морфофонология*, *фономорфология*, *морфонемика*, *фономорфемика* атамаларининг мазмун ва ифода жиҳатлари изоҳланади, бу соҳанинг дунё тилшунослигида, туркология ва ўзбек тилшунослигида ишланганлик даражаси, ўзак морфемаларнинг фоноло-

²⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Баскаков Н. А., Содиқов А. С., Абдуазизов А. А. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 70-бет.

²⁵⁸ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 70-бет.

гик структураси, аффиксал морфемаларнинг фонологик структураси (морфема ва алломорфлар), морфемалар, отлардаги морфонологик альтернациялар, сифат ва сонлардаги морфонологик альтернациялар бевосита ўзбек тили материаллари асосида таҳлил қилинади ва маълум хулосалар берилади.²⁵⁹ Шулардан айримларини кўриб ўтайлик.

35-§. Ўзак морфемаларнинг фонологик структураси

Ўзбек тилидаги энг қадимий ўзак морфемаларнинг структураси моновокализмга эга бўлган бир бўғинли сўз тузилишига тенгдир. Булар орасида CVC схемасидаги бўғинлар кўпчиликни ташкил қилади. Бу типдаги бўғиндан бошқа бўғинлар ҳосил бўлган: (C)VC, CVCC, (C) VCC, CV (C), (C) V (C).

Изоҳ: тушиб қолувчи товушлар қавс ичида берилган. Бўғин структураси бўйича махсус тадқиқот ишлари олиб борган С. Ризасвнинг таъкидлашича, ҳозирги ўзбек тилида CV (ундош+унли) схемали бўғинлар 49% ни, CVC (ундош+унли+ундош) схемали бўғинлар эса салкам 40% ни ташкил қилади.²⁶⁰ Бу ҳисоб ўзбек тилидаги сўзларда кейинги вақтларда CV схемали бўғинларнинг миқдори кўнайданлигини кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек тилида ўзак морфемаларнинг фонематик структураси қуйидаги кўринишларга эга: 1) CV (*бу, шу*); 2) CVC (*тун, бир, куч*); 3) V (*у-бир* унлидан иборат ўзак); 4) VC (*уч, ош, эл*); 5) VCC (*ост, уст, орт*); 6) CVCC (*қирқ, торт, тўрт*); 7) CCVC (*шкаф, шлак*); 8) CVCCC (*текст, пункт*); 9) CCVCC (*спорт*) каби. Булардан 7, 8 ва 9-схемалар асосан ўзлашма сўзлардаги ўзак морфемаларга, қолганлари эса ўз ва ўзлашган қатламларнинг ҳар иккаласидаги ўзак морфемаларга хос.

Ҳозирги ўзбек тилидаги ўзак морфемалар бошида р, ф, ц, х, ж, дж, л, в, д, з фонемалари фақат бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда қўлланади.

Ўзбек тилида ўзак морфемаларнинг бир унлидан иборат тип (*“у”* олмоши) фақат битта бўлиб, у ҳам аслида CVC типдаги морфеманинг кейинчалик VC, VV ва V схемасига ўтганлиги натижасида юзага келган.²⁶¹

Ўзак морфема бошида икки ундошнинг бирикиб келиши туркий тилларга хос эмас. Бу хусусият асосан рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда учрайди: *стул, стол, стаж* каби.

²⁵⁹ Бу масалалар А. Абдувазиевнинг “Фонетика ва фонология” (Баскаков Н. А., Содиков А. С., Абдувазиев А. А. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1979. 69-72-бетлар), “Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси” (Т.: Ўқитувчи, 1992. 67--112-бетлар) каби ишларида ва катор мақолаларида баён этилган.

²⁶⁰ Ризаев С. Бўғин структурасини ўрганиш тажрибасидан. Тошкент, 1975. 7-бет.

²⁶¹ Бу ҳақда қаранг: Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М. 1979. С. 151.

Ўзак морфема охирида ундошларнинг қаторлашиб келиши туркий сўзларда жуда кам учрайди: *қирқ, тўрт, ост, уст* каби.

Ўзак морфемага тенг бўлган *онг, сон, от, ёш* сўзларидан феъл ясалганда о/а морфонемаси юзага келади: *онг/англа (о/а), сон/сана (о/а), от/атамоқ (о/а), ёш/яша (о/а)* каби.

Чанқа, тарқа, тара, илга, ишқа каби икки бўғинли сўзларга тенг морфемаларга бир ундошдан иборат сўз ясовчи аффикс қўшилганда а/о морфонемаси юзага келади: *чанқа / чанқоқ (а/о), тарқа / тарқоқ (а/о), тара / тароқ (а/о), илга / илгор (а/о), ишқа / ишқор (а/о)* каби.²⁶²

Ўзак морфема таркибидаги чуқур тил орқа к, г, х ундошларидан кейин ўрта кенг, лабланмаган “э” фонемасидан бошқа барча унлилар қўлланиши мумкин.

Ўзбек тилидаги бир бўғинли типик ўзак морфемаларда полисемия (кўп маънолилиқ) ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *билмоқ* феълдаги *бил* морфемаси куйидаги маъноларга эга: 1) бирор соҳада маълумотга, билимга эга бўлмоқ (*У биладиган одам*); 2) хабардор, воқиф бўлмоқ (*Қутидор бўлса, эрталаб уйқудан тургач, бу ҳангомани билибдир, жуда ажойиб!* - А. Қодирий. “Ўткан кунлар”); 3) ҳис этмоқ, сезмоқ (*Оёғим оғриётганини энди билдим*); 4) тан олмоқ, қадрига етмоқ, тақдирламоқ (*Эр йигитнинг қаддини оғаси эмас, эл билур*. Мақол); 5) танимоқ, таниш бўлмоқ (*Нурматовни сизлар қанча билсаларинг, мен ҳам шунча билман-да*. А. Қаҳҳор. “Мунофиқ”); 6) деб ҳисобламоқ, ...деб санамоқ (*Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил*. Мақол); 7) урдасидан чиқмоқ, эплай олмоқ (*Сиз икки келин ушлашни билмабсиз, Зайнабга жабр қилган кўринасиз*. - А. Қодирий. “Ўткан кунлар”); 8) лаззат топмоқ, кўрмоқ (*Ошининг таъмини билмоқ*); 9) ихтиёрга, измга эга бўлмоқ (*Кўйинг-чи, - деди Ўзбек ойим, - беш-олти кун қизсиз турган киши бир нарса бўптими? - Сиз тушунмаяпсиз, ойи... ҳам тагин дадаси биладими*. А. Қодирий. “Ўткан кунлар”).

Кўп маънолилиқ (полисемия) икки бўғинли ўзак морфемаларда ҳам учрайди. Мас., *ишонмоқ*: 1) ҳақиқат, чин деб билмоқ (*Бундай яхшиликни ҳар ким ҳам қила олади, Сафар ака, - ...шунинг учун мирзабошининг қилган яхшилигига мен ишондим*. А. Қодирий, Мехробдан чаён); 2) ишонч билдирмоқ, ишонч билдириб топширмоқ (*Уйимни сизга ишондим*); 3) умид боғламоқ, ортик даражада берилмоқ, эътимод қилмоқ (*Қоматига ишонган қаддини букиб кетади, кўпчиликка ишонган мақсадига етади*. Мақол).

Икки бўғинли ўзак морфемаларда урғунинг ўрни ўзгариши билан маъно ҳам ўзгарса, бундай ҳолат морфонологик хусусият деб қаралиши мумкин.²⁶³

²⁶² Бу ҳақда қаранг: Гуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1977. 383-бет.

²⁶³ Бу ҳақда қаранг: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 86-бет.

Киёс қилинг: *янги'* (урғу охириги бўғинда: *янги уй*) – *янги* (урғу биринчи бўғинда: *янги келиб-кетди*) каби.

Ўзак морфемаларнинг фонематик структурасини ўрганиш морфонология учун муҳимдир, чунки морфонология турли морфемалардаги фонемалар альтернацияси қандай морфонемаларни вужудга келтирганини аниқлайди.²⁶⁴

36-§. Аффиксал морфемаларнинг фонологик структураси

Морфема ва алломорф

Аффикс сўзга (лексемага) зид қўйиладиган (лексик маънога эга бўлмаган), ўзи қўшиладиган асоснинг луғавий ёки грамматик маъноларининг шаклланишига хизмат қиладиган морфема; қўшимча. Мас., *иш-чи-лар-имиз-ни*. Аффиксал морфемалар вазифаларига кўра икки асосий турга бўлинади: 1) сўз ясовчи аффикслар; 2) форма (шакл) ясовчи аффикслар.²⁶⁵

Аффикслар ўзак морфеманинг охиридаги товуш турига қараб турли ўзгаришларга учрайди, бу ҳол морфеманинг турли алломорфларини келтириб чиқаради: томга (“-га”), челаққа (“-қа”), қишлоққа (“-қа”) каби. Келтирилган мисоллардаги “-га”, “-қа” ва “-қа” аслида битта “-га” аффиксининг (жўналиш келишиги қўшимчасининг) турли кўринишлари – алломорфларидир. Улар бир морфеманинг турли морфонологик формаларда намоён бўлишини таъминлайди.

Аффиксал морфемаларнинг фонематик структураси қуйидаги схемаларда бўлиши мумкин:

1) CVC: *-ган (бор-ган), -ман (талаба-ман), -сан (талаба-сан), -миз (талаба-миз)*; 2) CV: *-га (уй-га), -ма (бор-ма), -са (кел-са), -да (уй-да), -ди (кет-ди)*; 3) V – моновокализм (бир унли) типдаги аффикслар: *-и (китоб-и), -а (кет-а-қол)*; 4) C – моноконсонантизм (бир ундош) типдаги аффикслар: *-м (ота-м), -нг (ота-нг), -т (иш-ла-т), -ш (ўқи-ш)*; 5) VCC: *-ант (доктор-ант), CCV: -нчи (икки-нчи)*; 6) VCVC: *-имиз (китоб-имиз)*; 7) VCCV: *-инчи (беш-инчи)*; 8) CVCV: *-гача (уй-гача)*; 9) CVCCV: *-гунча (бор-гунча)*; 10) CVCVC: *-диган (ўқимай-диган)*, 11) CVCCVC: *-моқлик (яша-моқлик)*; 12) VCCVC – истон (Ўзбек-истон). 13) CCVC: *-митир (қора-митир)*, 14) CVCVCC: *-параст (шухрат-параст)* каби.

Аффиксал морфеманинг фонемик таркибида қаватланган ундош (гемината) учрамайди, аммо ўзак охиридаги ундош билан аффикс бошидаги ундош ассимилятив ҳолатда бўлганда, ўзак билан аффикс орасида геминация содир бўлиши мумкин: *теллак-га>теллакка, оқ-ган>оққан* каби.

²⁶⁴ Абдуазизов А. Юқоридаги асар. 86-бет.

²⁶⁵ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. 19-бет.

Ўзбек тили аффиксал морфемаларининг фонемик таркибида “ў” унлиси ва “ф”, “ц”, “ж” (сирғалувчи) ундошлари қатнашмайди.

Аффиксал морфемалар фонематик таркиби ва бўгин структурасига кўра содда (V, CV, VC каби) ва мураккаб (VCCV, CVCV, CVCCV каби) бўлади. Икки ёки ундан ортик бўгинли аффиксал морфемалар мураккаб саналади.

Аффиксал морфемаларнинг ўзакдан сўнг (*тин-им-сиз* каби) ва ўзакдан олдин (*бе-бош* каби) қўлланадиган турлари (суффикс ва префикслар) бор. Аффикслар ўзакка маълум тартибда қўшилади: олдин сўз ясовчилар (*иш-чи*), сўнг шакл ясовчилар (*иш-чи-га, иш-чи-ни, иш-чи-нинг*), шакл ясовчиларнинг синтактик муносабат ифодаладиган турлари эса барча аффикслардан сўнг қўшилади (*иш-чи-лар-га* каби). Айрим ҳолатлар бундан мустасно бўлиши мумкин.

Ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида фузион жараёнлар (сингишув) кучсиз ривожланган, лекин баъзи шеваларда анча тараққий этган.²⁶⁶ *Ўқи-й-йотир > ўқи-йотир (ўқиётир)* каби.

Баъзи феъл шакллари икки хил – аналитик ва синтетик формаларда бўлади. Синтетик формаларда бир морфема турли вариантларга ёки алломорфларга эга бўлиши мумкин. Бу ҳодиса кўпроқ жонли сўзлашувда учрайди.²⁶⁷ Масалан, Тошкент шевасида тушум келишиги кўшимчаси қаратқич келишиги ўрнида қўлланиши мумкин: *мактабни(нг) биноси* каби.

Аффиксал морфемаларда омонимия ҳодисаси ҳам анча кенг тарқалган: *-иш (1)* – ҳаракат номи ҳосил қилади (*бор-иш, кел-иш*); *-иш (2)* – феълнинг биргалик нисбатини ҳосил қилади (*қаз-иш-ди*); *-иш (3)* – сифатларга қўшилиб, ранг-тус, белгининг камлигини билдирадиган форма ясайди (*оқ-иш, кўк-иш*); *-иш (4)* – феълнинг ўзлик нисбат шаклини ҳосил қилади (*ач-иш-ди*) каби.²⁶⁸ Бу масала морфологиянинг вазифаси ҳисобланади, аммо келтирилган аффиксларнинг алломорфлари ва уларда фонема ҳамда ургунинг альтернатсияси морфологик вазифа бажара олишини ўрганиш морфонологиянинг вазифасидир.²⁶⁹

37-§. Морфонологик альтернатсиялар

Морфонема

Морфонема ўзак билан аффиксал морфеманинг бирикуви натижасида ҳосил бўладиган, морфологик маъно ифодаладиган, морфонологик альтернатсияларда қатнашадиган альтернант фонемалар гуруҳидир. У (морфонема) морфо-

²⁶⁶ Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977. С. 21.

²⁶⁷ Абдувазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 92-бет.

²⁶⁸ Гуломов А., Тилонов А. Н., Қўшуров Р. Ўзбек тили морфем лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1977. 419-420-бетлар.

²⁶⁹ Абдувазизов А. Юкоридаги асар. 92-бет.

логик функция бажаради. Ўзбек тилида ўзак морфеманинг ўзида ҳосил бўлаган морфонологик альтернативлар жуда кам: *онг* – *англа* (o/a), *тара* – *тароқ* (a/o), *сон* – *сана* (o/a), *сез* – *сесканмоқ* (з/с), *тўс* – *тўгон* (с/ғ), *сўра* – *сўров* (a/o), *узук* – *узуги* (к/ғ) каби. Булардаги морфонологик альтернативлар комбинатор-позицион жиҳатдан шартлангандир, чунки улар ёндош товушлар, урғу, интервокал ҳолат таъсирида юз бермоқда, аммо *содиқ* – *садоқат*, *рақс* – *раққоса* каби арабча сўзлардаги морфонологик альтернативлар ўзбек тили хусусиятига кўра шартланмаган ҳисобланади, чунки улар аслида араб тилининг ўзида ички ва ташқи флексия маҳсули сифатида юз берган бўлиб, ўзбек тилига тайёр ҳолда ўзлаштирилган.²⁷⁰

38-§. Отлардаги морфонологик альтернативлар

Ўзбек тилида отларнинг келишиқ кўшимчалари воситасида турланиши жараёнида ўзак билан кўшимча чегарасида маълум фонетик ўзгаришлар юз беради. Масалан, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиқлари аффикслари (“-га”, “-да”, “-дан” морфемалари) ўзак охиридаги жарангсиз ундош таъсирида (прогрессив ассимиляция натижасида) “-ка”, “-қа”, “-та”, “-тан” шаклларига ўтади: *челакка* (-га>-ка), *қатиққа* (-га>-қа), *қонда* (-да>-та), *қондан* (-дан>-тан) каби. Булар “-га”, “-да”, “-дан” морфемаларининг алломорфлари саналади. Келтирилган мисолларда (*челакка*, *қатиққа* сўз шаклларида) ҳатто геминаталар (*қк*, *ққ* қаватланиши) юз берганлигини ҳам кўраимиз. Айрим шеваларда “-га” морфемасининг архаик шакли (“-ға”) ҳам намоён бўлади: *бойға*, *лойға*, *мойға* каби. Бу алломорфлар киёсланса, уларда фонетик қуршов такозоси билан г-к-қ-ғ алмашинуви юз берганлигини кўраимиз.

Маълумки, ўзбек-тожик иккитиллиги (билингвизми) таъсирида бўлган ўзбек шеваларида жўналиш келишиги кўшимчаси (“-га”) бир йўла ўрин-пайт келишиги функциясини ҳам бажаради: *мактабга келопти* (қаерга? – ж. к.), *мактабга ўқопти* (қаерга?–“-га” форманти ўрин-пайт келишиги функциясида). Адабий тилда эса ўрин-пайт келишиги “-да” аффикси билан ифодаланади: *мактабда ўқияпти* каби. Демак, бундай пайтларда *-га/-да* алмашинуви содир бўлади ва у шевалараро альтернатив деб қаралади. Бундай ҳодиса Тошкент шеvasи билан адабий тил ўртасида ҳам содир бўлади: тушум келишиги аффикси (“-ни”) Тошкент шеvasида қаратқич келишиги (“-нинг”) функциясида ҳам қўлланади: *мактабни биноти* (Тошкент шеvasида) – *мактабнинг биноти* (адабий тилда), *акамини дўсти* (Тошкент шеvasида) – *аканинг дўсти* (адабий тилда) каби. Бунда *-ни/-нинг* аффикслари алмашинуви (шевалараро альтернатив) содир бўлмоқда. Юқоридаги мисолларда жўналиш ва ўрин-пайт келишиқлари (-га/-да) ҳамда тушум ва қаратқич келишиқлари (-ни/-нинг) нейтрализацияси юз берганлигининг гувоҳи бўлаимиз.

²⁷⁰ Мисолларнинг кўпчилиги А. Абдуазизовнинг юқорида кўрсатилган китобидан олинди.

Жонли сўзлашувда “-га”нинг қўлланмайдиган ҳолатлари ҳам учрайди: *шаҳар кездим* (шаҳарни кездим), *шаҳар бордим* (шаҳарга бордим) каби. Бундай боғланишларда “-га” – “нуль кўрсаткич” альтернацияси юз беради.

Ўзбек тилида -и (эгалик аффиксининг учинчи шахсдаги бирлик кўрсаткичи) ўзининг -си алломорфига эга: *унинг китоби*, *унинг акаси* (-и/-си) каби. *Сингил-и>синглиси*; *қайин-и>қайни>қайниси*, *ярим-и>ярми>ярмиси* каби қўлланишларда эса -и/-си плеоназми (ортикчалиги) юз беради.

Баъзан отнинг кўплигини кўрсатувчи “-лар” морфемаси билан омонимик муносабатда бўлган омоаффикслар алмашинуви ҳам учрайди: *китоблар*, *одамлар* (кўплик), *тиллари кесилсин* (маъно кучайтириш), *ўзлари хон*, *қўланкалари майдон* (пичинг, кесатик) каби.

Отларнинг “фесьл+ -қ ёки -в (от ясовчи)” моделида ясалган турларида -а/-о алмашинуви анча кенг тарқалган: *тара+қ>тароқ* (а/о), *сува+қ>сувоқ*, *терга+ в > тергов* (а/о); *сайла+в > сайлов* (а/о); *қатна + в > қатнов* (а/о), *қурша + в > қуришов* (а/о) каби.

Тўқи(моқ), *ўқи(моқ)* фесьлларининг ўзагига -вчи морфемаси қўшилиб, от ясалганда и/у морфонемаси ҳосил бўлади: *тўқи+вчи>тўқувчи* (и/у), *ўқи + в > ўқувчи* (и/у) каби.

Отларда редукция ҳодисаси баъзан ўзақдаги унлининг тушиб қолишига сабаб бўлади (синкопа ҳодисаси содир бўлади): *оғиз>оғзи*, *ўғил>ўғелинг*, *бурун > бурнинг* каби. Бундай ҳолларда “и-нуль кўрсаткич”, “у-нуль кўрсаткич” морфонемалари фаркланади.

Кўп бўғинли отлар охирида қўлланган портловчи “к” шу отга эгалик аффикси қўшилганда сиргалувчи “г”га ўтади (бунда “к”нинг интервокал ҳолатда бўлиши асосий омил саналади): *тароқ>тароғи*, *қишлоқ >қишлоғимиз* каби. Бунда к/г морфонемаси қатнашади. Бундай пайтда қ-г оппозицияси аъзолари орасидаги фарқ йўқолади, аммо морфонологик ҳолатда улар фаркланиб, “к”нинг ўрнини “г” эгаллайди.

Унли билан бошланувчи аффикс кўп бўғинли отга қўшилганда шу от охиридаги жарангсиз ундош жарангли ундошга ўтиши мумкин: *билак+и>билағи* (к/г), *тилак+и>тилағи* (к/г), *тароқ+и>тароғи* (к/г) каби. Бундай ҳолат ўзақка жарангли ундош билан бошланган айрим аффикслар қўшилганда ҳам содир бўлади: *ток+зор>тоғзор* (к/г), *терақ+зор>терағзор* (к/г), *ёngoқ+зор>ёngoғзор* (к/г), *гажжақ+дор>гажжағдор* (к/г), *зот+дор>зоддор* (т/д) каби.

Ўзбек тилида от ясовчи -гич (пуркагич) морфемасининг -қич, -кич, -ғич каби алломорфлари ҳам мавжуд: *йиртқич* (г/к), *кўрсатқич* (г/к), *тўғнағич* (г/ғ) каби. Бунда “-гич”нинг “-қич”, “-кич”, “-ғич” алломорфлари шаклида намоён бўлиши фонетик жиҳатдан шартлангандир.

Ўзбек тилига тожик тилидан ўзлаштирилган *-банд* аффиксининг *-манд*, *-ванд* алломорфлари ҳам бор: *дилбанд*, *гиёҳванд*, *хунарманд* каби. Бу алломорфларда б-м-в ундошлари альтернацияси (алмашинуви) учрайди.

Тожик тилидан ўзлашган сўз ясовчи “-боз”, “-бон” аффиксларининг “-воз”, “-вон” алломорфлари ҳам учраб туради: *қоғозбоз* > *қоғозвоз* (-боз/-воз), *қўйчи -бон* > *қўйчивон* (-бон/-вон) каби.

От ясовчи *-гин* аффиксининг *-ғин*, *-кин* алломорфлари ҳам мавжуд: *тизгин*, *ёнгин*, *сотқин* каби.

Проф. А. Абдуазизовнинг таъкидлашича, одатда, сўзнинг охири кучсиз, боши эса кучли позиция ҳисобланади. Шу сабабли турли фонетик ва фонологик хусусиятлар ҳамда сўзга аффикс қўшилганда намоён бўладиган морфонологик альтернациялар ҳам, асосан, кучсиз ҳолатда рўй беради.²⁷¹

39-§. Феълларда морфонологик альтернациялар

Ўзбек тилидаги феълларда айрим аффикслар ёрдамчи феъллардан келиб чиққандир: *кета+бер* > *кетавер* (-бер/-вер) каби. Бундаги б/в алмашинуви “б” нинг интервокал ҳолатга тушиб қолиши билан изоҳланади. Демак, бу альтернация фонетик жиҳатдан шартлангандир.

Феълнинг ортгирма нисбат шаклини ҳосил килувчи *-газ* (*кўргаз*) аффиксининг *-каз* (*етказ*), *-қаз* (*ўтқаз*), *-киз* (*кеткиз*), *-қиз* (*тутқиз*), *-ғиз* (*киргиз*), *-ғиз* (*турғиз*), *-ғаз* (*юргаз*) каби алломорфлари бор: “-газ”нинг функционал варианты сифатида “-кар” ва “-қир” ҳам учрайди: *ўтказ-ўтқар*, *чиқаз-чиқар*, *етказ-етқар* каби.

Кўриниб турибдики, бу морфема ва унинг алломорфларида тил орқа ундошлари (г-к-қ-ғ) ва тил олди унлилари (а-и) альтернациялари мавжуд; *-каз*, *-кар*, *-киз*, *-қир* вариантларида эса з-р алмашинуви ҳам учрайди.

Ўзлик нисбати шаклида *-ил/-иш* алломорфлари учрайди: *керилмоқ-керишмоқ* каби.

Феълнинг равишдош шакллари ясовчи аффиксларнинг *-ганча*, *-ганича*, *-канча*, *-қанча*; *-гунча*, *-кунча*, *-қунча*; *-гач*, *-қач*, *-қач*; *-гани*, *-кани*, *-қани* (тарихий шакллари: *-ғали*, *-қали*) каби алломорфлари бор. Мисоллар: *йиғлаганча*, *йиғлаганича*, *қувганча*, *қувганича*, *энтикканча*, *энтикканича*, *ҳовлиққанча*, *ҳовлиққанича*; *боргунча*, *чеккунча*, *чиққунча*; *келгач*, *эккач*, *кўрқач*; *олгани*, *эккани*, *йиққани* каби.

²⁷¹ Абдуазизов А. Кўрсатилган асар. 101-бет.

Феълнинг сифатдош шакллари ясовчи аффиксларнинг -ган, -кан, -кан, -ган алломорфлари бор: *олган (олган: диалектал вариант), эккан, қўрққан* каби.

Рашишдош ясовчи аффиксларнинг алломорфларида г-к-қ-ғ (тил орқа ундошлари) ва а-и-у (унлилари) альтернатсияси кузатилади.

Сифатдош ясовчи “-ган” морфемасининг алломорфларида эса г-к-қ-ғ алмашинуви мавжуд.

Проф. А. Абдуазизовнинг таъкидлашича, юқоридаги айрим морфемалар феълларнинг синтетик формасини яшашда қўлланади ва улар, ўз навбатида, феълларнинг аналитик формасига қарама-қарши қўйилади. Қиёсланг: *келгач – келгандан кейин, юргач – юргандан кейин, тургач – тургандан кейин* каби. Бу ўринда морфонологик альтернатсияларнинг қисман фонологик ва қисман морфосинтактик контекстларда бўлиши кўринади.²⁷²

Таркибида “о” унлиси бор бўлган бир бўғинли айрим отлардан “-а” морфемаси ёрдамида феъл ясалганда ўзақда о/а алмашинуви юз беради: *сон-санамоқ (о/а), онг-англагоқ (о/а), ёш-яшамоқ (о/а), бўёқ-бўямоқ (о/а)* каби.

Айрим сифатлардан феъл ясалганда ўзақ охиридаги “к” тушиб қолади: *совуқ-совумоқ, қуруқ-қуримоқ, юмуқ-юмилмоқ, сулоқ-сулолтирилмоқ* каби.

Бу мисолларда к-нуль кўрсаткич (*совуқ-совумоқ*), қ-л (*сулоқ-сулолтирилмоқ*) морфемалари фаркланади.

Рашишлардан ясалган феълларда ўзақ охиридаги т тушиб қолади: *паст-пасаймоқ, суст-сусаймоқ*. Бунда ҳам “т-нуль кўрсаткич” морфемаси ҳосил бўлади.

Охири “к” ёки “қ” билан тугаган бир бўғинли сўзга “г” билан бошланган аффикс қўшилишидан ясалган феълларда “к” ёки “қ” ундоши қаватланади: *эк+гунча/эккунча, оқ+гунча/оққунча* каби.

Айрим феълларнинг нисбат шаклларидаги альтернатсиялар уларнинг ўтимли ёки ўтимсиз эканлигини ҳам кўрсатади: *санади* (аник нисбат, ўтимли феъл) – *саналди* (мажхул нисбат, ўтимсиз феъл). Бунда “нуль кўрсаткич “-л” морфемаси фаркланади; *олди* (аник нисбат, ўтимли феъл) – *олинди* (мажхул нисбат, ўтимсиз феъл). Бунда “нуль кўрсаткич – “-ин” морфемаси фаркланади; *айтди* (аник нисбат, ўтимли феъл) – *айтишди* (биргалик нисбат, ўтимсиз феъл). Бунда “нуль кўрсаткич – “-иш” морфемаси фаркланади.

Сифатлардан ясалган феълларда ҳам морфемалар фаркланади: *кўк-кўқармоқ* (нуль - ар), *оқ-оқармоқ* (нуль - ар), *қизил-қизармоқ* (ил - нуль), *сарик-саргаймоқ* (ик-нуль) каби.

²⁷² Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 104-105-бетлар.

Юқоридаги мисоллардан шу нарса англашиладики, феълларда морфонологик альтернатсиялар кўп ва хилма-хилдир. Бунга феълларнинг морфонологик кўрсаткичларга бойлиги, уларда аффиксация ва композиция йўллари билан сўз ясаллигининг, синтетик ва аналитик формаларининг, нисбат, замон, майл категорияларининг ҳамда функционал формаларининг мавжудлиги асос бўлади.

40-§. Сифатлардаги морфонологик альтернатсиялар

Феъл + “-гир” моделида ясалган сифатларда “-гир” морфемасининг “-кир”, “-қир”, “-ғир” алломорфлари учрайди: *сезгир-ўтқир-чопқир-олгир*. Буларда г-к-қ-ғ альтернатсияси мавжуд.

Феъл + “-кин” моделида ясалган сифатларда “-кин” морфемасининг -кин, -гин/-гун алломорфлари учрайди: *кескин-жўшқин-озгин* каби. Буларда к-қ-ғ ундошлари алмашинуви мавжуд. *Озгин-тургун* сифатларидаги аффикс морфемаларда эса и-у алмашинуви бор.

Феъл + “-к (-ик)” моделида ясалган сифатларда -к (-ик) морфемасининг куйидаги алломорфлари учрайди: -к (*оқсоқ*), -ик (*синик*), -ук (*сузук*), -уқ (*бузук*), -уғ (*ёруғ*) каби. Бунда феъл *а* товуши билан тугаган бўлса, *а* товуши “*о*”га ўтади: *ялтира+қ/ялтироқ, оқса+қ/оқсоқ, юмша+қ/юмшоқ* каби.

“Феъл + “-кин” моделида ясалган сифатларда -қин, -қин, -гин, -гун алломорфлари ҳам бор: *тушқун, жўшқин, озгин, тургун* каби. Буларда к-қ-ғ, и-у алмашинуви мавжуд.

Феълнинг иккинчи шахс бирликдаги буйруқ шакли+сифатдош ясовчи -р (-ар)+сифат ясовчи “-ли” моделида ясалган сифатларда -рли ва -арли алломорфлари мавжуд: *арзи-рли, зерик-арли* каби.

Сифат ясовчи -ий аффиксининг “-вий” алломорфи бор: *илмий, оилавий* каби.

Ўрин-жой белгисини билдирувчи сифатларда -ки, -ги, -қи алломорфлари учрайди: *охир-ги, аввал-ги, ич-ки, чилла-ки, таш-қи* каби.

41-§. Сонлардаги морфонологик альтернатсиялар

-ов морфемаси воситасида ясалган жамловчи сонларда ўзак охиридаги “и” ундиси тушиб қолади: *икки+ов/икков, олти+ов/олтов, етти+ов/еттов* каби. Бу ҳодиса, асосан, бешгача бўлган сонларда юз беради. Ўзакка -овлаб, -овлашиб, -овлон қўшма аффикслари қўшилганда ҳам ўзакдаги “и” тушиб қолади: *икковлаб, икковлашиб, икковлон; бешовлаб, бешовлашиб, бешовлон* каби.

Эллик (санок сон) ва *эллигинчи* (тартиб сон)ларда интервокал ҳолатга тушган “к” ундоши жарангли “г” билан алмашади.

*

* *

Юқорида келтирилган маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкин: морфонологик алмашинувлар ўзак ва аффикс морфемаларда ҳамда уларнинг бирикуви жараёнида содир бўлади.

Морфонология флектив ва агглютинатив тилларда бир хил эмас. Флектив тилларда морфонологик алмашинувлар кўпроқ ўзак морфемаларда намоён бўлса, агглютинатив тилларда у кўпроқ ўзак ва аффикслар чегарасида юз беради.

Ўзбек тилида а-о ва о-а морфонемалари (унлиларда), к-г, қ-ғ, х-ғ, ғ-қ морфонемалари (ундошларда) анча фаолдир.

Чек ора>чегара, бу кун> бугун каби бирикувларда к-г, о-а алмашинувлари бор, бунда бирикма яхлитланиб, бир сўзга айланган; *олиб келмоқ>опкелмоқ, борар эмиш>борармиш, борар экан>бораркан, айтган эди>айтганди* каби бирикувларда эса қисқариш юз бериб, сўз яхлитланган. Бундай хусусият аналитизмнинг синтетизмга, флексиянинг агглютинацияга ўтиш жараёни билан боғлиқ (А. Абдуазизов).²⁷³

Юқоридаги мисоллар таҳлилидан англашладикки, морфемаларнинг алло-морфлари бир хил маъно ифодалайди ва бир-бирига нисбатан тўлдирувчи дистрибуция муносабатида бўлади, уларни ташкил этувчи фонемалар алмашилиб туради, бундай алмашинув фонетик жиҳатдан шартланган ва шартланмаган бўлиши мумкин.

42-§. Морфонологиянинг алоҳида сатҳ бирлиги сифатида ажратилишига бўлган муносабатлар

Ўзбек тилшунослигида морфонология масалаларини ёритган тилшунослардан яна бири проф. А. Нурмоновдир. У ўзининг 1990 йилда нашр этилган “Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси” асариде морфонологияни тилшуносликнинг алоҳида бўлими деб қарайди.²⁷⁴ Асарда фонеманинг сўз ва морфемалар ичида яшаш, бунда фонемаларнинг сўз ёки морфема таркибиде дискрет элемент сифатида ўзаро синтагматик муносабатда бўлиши, ҳар бир тилда сўз ва морфемаларнинг маълум фонетик структура типлари (моделлари) мавжудлиги, бу масалаларнинг тилшуносликда ҳали етарли ўрганилмаганлиги ҳақида гапирилади, шундан сўнг тилшунослик тарихида товуш алмашинуви назариясининг ишланганлик даражаси, бунда И.А. Бодуэн де Куртенэ, Н.В. Крушевский, Н.С. Трубецкой каби тилшуносларнинг хизматлари хусусида маълумот берилди.

²⁷³ Абдуазизов А. Кўрсатилган асар 111-бет.

²⁷⁴ Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 21-бет.

ди, фонемалар альтернацияси назариясининг асосчиси И.А. Бодуэн де Куртене бўлса, Н.С. Трубецкойнинг шу ғоялар асосида морфонологияга (фономорфологияга) асос солганлиги алоҳида таъкидланади.²⁷⁵

А. Нурмоновнинг бу ишида морфонологиянинг ўрганиш объекти, морфонема ва субформа, сўз тузилиши, аффикс морфемалар тузилиши, бўгин тузилиши, сўз ва морфемаларнинг маълум курсовдаги вариациялари (агглютинация жараёнидаги алмашинувлар: унлилар алмашинуви, ундошлар алмашинуви), сингармонизм, композицион сўз ясалиши ва аналитик шакл ясалиш жараёнидаги алмашинувлар, редупликация жараёнидаги алмашинувлар хусусида тегишли маълумотлар берилди.

Кейинроқ (XX асрнинг 90-йиллари охирларидан бошлаб) А. Нурмонов морфонологияни тилшуносликнинг бир бўлими сифатида қараш ғоясидан воз кечади. Бу ҳақда у шундай дейди: “Асримизнинг 80-йилларидан бошлаб морфонология тушунчаси туркийшуносликка ҳам кириб келди. Бу масалага бағишланган бир қатор асарлар яратилди.

Шундай бўлишига қарамасдан, морфонология ҳали туркийшуносликда, хусусан, ўзбек тилшунослигида сингиб кетганича йўқ, бу эса морфонология предметининг, унинг ўрганиш объектининг аниқ-равшан эмаслиги, морфонология бирлигининг, яъни морфонема тушунчасининг нообъективлиги билан боғлиқ.

С.Б. Бернштейн таъкидлаганидек, Н.С. Трубецкой томонидан амалда мавжуд бўлмаган морфонеманинг ажратилиши морфонология тарихида салбий роль ўйнайди.

Ушбу мақола муаллифи ҳам юқоридаги қарашлар оғушида ўзбек морфонологияси юзасидан биринчилардан бўлиб асар ёзган эди. Лекин бу асар ёзилгандан буён камина мазкур муаммо юзасидан узоқ йиллар ўйланиб, иккиланиб келди. Ниҳоят, нуткий фаолият тил-нутқ диалектик алоқаси натижасида рўёбга чиқиши, бу фаолиятда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик диалектикасининг намоён бўлишини бир неча йил давомида тадқиқ қилиш орқали тил онтологиясида ва уни ўрганувчи тилшуносликнинг мундарижасида морфонология бўлимига ҳеч қандай ўрин йўқлигига имон келтирди”.²⁷⁶ Бундай қатъий фикрга келишига асос бўлган омиллар қаторида муаллиф қуйидагиларни кўрсатади:

а) Н.С. Трубецкой фонология билан морфология оралигида уларни боғлаб турувчи кўприк сифатида морфонология бўлиши лозимлигини тавсия этгандан буён бу бўлим нимани ўрғанади? деган саволга хилма-хил жавоб бериб келинмоқда. Унинг мундарижаси шу кунга қадар аниқ эмас;

²⁷⁵ Нурмонов А. Юқоридаги асар. 22-бет.

²⁷⁶ Нурмонов Абдулхамид. Тил сатҳлари ва тилшунослик мундарижасида морфонологиянинг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 4-сон, 31-бет.

б) Н.С. Трубецкой морфонология мундарижасига киритган уч қисм кейинчалик турли баҳсларнинг, тортишувларнинг туғилишига сабабчи бўлди. А.А. Реформатский Н.С. Трубецкой тавсия этган уч қисмдан фақат биринчисигина морфонологиянинг ўрганиш объекти бўлиши мумкинлигини таъкидлайди.²⁷⁷ Унинг ўзи сингармонизм ва умлаут ҳодисаларини ҳам морфонологиянинг ўрганиш объекти ҳисоблайди;

в) Б. Бернштейн машҳур тилишунос Н.С. Трубецкойнинг морфонология ҳақидаги асари унинг энг кучсиз, етарли асосланмаган асарлари қаторига киришини кўрсатган эди. Дарҳақиқат, Н.С. Трубецкой тавсия этган морфонологиянинг ўрганиш объектига эътибор берсак, С.Б. Бернштейннинг баҳоси нақадар адолатли эканлигига иқрор бўламиз.

Шундан сўнг А. Нурмонов морфонологиянинг туғилишига тўртки бўлган тил сатҳлари ўртасидаги муносабат масаласида гапириб, шундай хулосага келади:

“Қуйи сатҳ бирлиги билан юқори сатҳ бирлиги ўртасида бутун ва бўлак муносабати мавжуд бўлади. Қуйи сатҳ бирлиги элемент сифатида юқори сатҳ бирлиги таркибига киради. Юқори сатҳ бирлиги эса қуйи сатҳ бирликларидан ташкил топади. Қуйи сатҳ бирликлари юқори сатҳ бирлиги ичида синтагматик муносабатда бўлганда бутун таркибида маълум ўзгаришларга учрайди. Бундай вақтда умумийлик-хусусийлик диалектикаси намоён бўлади. Ҳар қандай умумийлик хусусийликлар орқали рўёбга чиқади. Ҳар бир хусусийлик умумийликнинг белгисини ифодалаш билан бирга ўзига хос белгига ҳам эга бўлади. Хусусийликларда такрорланувчи умумий белги уларнинг маълум синфга ҳослигига ишора қилса, ўзига хос белгилар эса бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилади. Масалан, фонема морфема ичида маълум вазифа бажаради ва артикуляцион-акустик хоссага эга бўлган конкрет бирлик сифатида фонеманинг варианты ҳолида юзага чиқади. Морфема бутунлик сифатида фонема вариантларидан ташкил топади ва фонема вариантларига бўлинади. Шундай экан, фонологик сатҳ билан морфологик (морфемик) сатҳ ўртасида узвий алоқа мавжуд. Лекин бу алоқанинг мавжудлиги улар ўртасида алоҳида бўлим – морфонологиянинг ажратилишига ҳеч қандай ҳуқуқ бермайди, чунки бундай алоқа тилининг бошқа сатҳлари учун ҳам ҳосдир. Агар морфемаларнинг фонологик тузилиши (фонологик модели) фонология ва морфемикадан алоҳида бўлимда – морфонологияда ўрганилиши керак бўлса, сўз шаклининг морфемик тузилишини (морфемик моделини) ҳам морфемика билан морфология ораллигида алоҳида бўлимда ўрганиш керак бўлади. Шунинг ўзиёқ тил тузилишида бундай бўлимлар ўрганилган бирликнинг йўқлиги, демакки, тилшуносликда алоҳида бўлимнинг ҳам ажратилишига эҳтиёжнинг йўқлигини кўрсатади”.²⁷⁸

²⁷⁷ Реформатский А. А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологик) // Из истории отечественной фонологии. М. 1970. С. 408.

²⁷⁸ Нурмонов А. Кўрсатилган мақола.

А. Нурмоновнинг таъкидлашича, Н.С. Трубецкой кўрсатган иккинчи ва учинчи қисмлар (назариялар) ҳам фонология билан морфология (морфемика) ўртасида алоҳида бўлим – морфонология бор дейишга асос бўла олмайди, чунки бу икки қисм ҳам аслида нутқий фаолиятда умумийлик-хусусийлик, имконият-воқелик, моҳият-ҳодиса, инвариант-вариант диалектикасининг намоян бўлишини ўз ичига оладики, бу тилнинг ҳамма сатҳларида амал қиладиган умумий қонуниятдир. Шундай экан, тилнинг онтологик тузилишида морфонема атамаси билан номланувчи бирликнинг ўзи йўқ, демак, тилшунослик мундарижасида тилда объектив мавжуд бўлмаган “морфонема”ларни ўрганувчи бўлимни ажратиш ортиқчадир.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, морфонологиянинг тилшуносликдаги мақоми дунё тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам ҳозирча мунозарали бўлиб қолмоқда: уни тилшуносликнинг махсус бўлими сифатида тан олувчилар бўлганидек, бундай бўлимнинг мавжудлигини инкор этувчилар ҳам бор. Бу масалага ойдинлик киритиш тилшуносликнинг навбатдаги вазифаларидан бири бўлмоғи керак.

Савол ва топшириқлар

1. Морфонология нима? У нимани ўрганади?
2. Морфонологияга ким ва қачон асос солган?
3. Н.С. Трубецкойнинг фикрича, морфонология қандай назарияларни ўз ичига олиши керак?
4. Морфемаларнинг фонологик тузилиши ҳақидаги назарияни қандай тушунасиз?
5. Морфемалар таркибида юз бериши мумкин бўлган комбинатор ўзгаришлар ҳақидаги назария морфологик функция бажарадиган товуш алмашинуви (альтернация) назариясидан қандай фаркланади?
6. Ўзбек тилшуноси проф. А. Абдуазизов Н.С. Трубецкойнинг уч назарияси ҳақида нима деган?
7. Морфонема атамасини дастлаб ким қўллаган? Бу атама нимани англатади?
8. Ўзбек тилшунослигида морфонология бўйича махсус иш олиб борган тилшунослардан кимларни биласиз?
9. Ўзбек тилида ўзак морфеманинг фонологик (фонемик) тузилиши қандай тавсифланади? Унинг асосий схемалари ҳақида маълумот беринг.
10. Ўзбек тилида ўзак морфемаларнинг қандай фонологик структураси кўпроқ қўлланади? С. Ризаев бу ҳақда қандай статистик маълумотларни берган?

11. Ўзбек тилининг умумтуркий сўзлар қатламига мансуб ўзак морфемалар бошида қайси фонемалар қўлланмайди?
12. Ўзбек тилида фақат бир унлидан иборат ўзак морфема борми?
13. Қайси сўзлар таркибидаги ўзак морфемалар бошида икки ундош бири-киб келмайди?
14. Ўзак морфема охирида ундошларнинг қаторлашиб келиши туркий сўзларда учрайдими?
15. Ўзак морфемага тенг бўлган қайси сўзлардан фсъл ясалганда о/а морфемаси юзага келади?
16. Қандай ҳолатларда а/о морфонсмаси пайдо бўлади?
17. Ўзбек тилидаги қайси унли ўзак морфема таркибидаги чуқур тил орқа к, ғ, х ундошларидан кейин қўлланмайди?
18. Ўзбек тилидаги бир бўгинли типик ўзак морфемаларда полисемия бўладими? Икки бўгинли ўзак морфемаларда-чи?
19. Қандай ҳолатларда аффикс морфемалар турли ўзгаришларга учрайди?
20. Морфема ва алломорфлар қандай фарқланади? Улар ўртасидаги умумийлик-хусусийлик диалектикасини қандай тушунаси?
21. Ҳозирги ўзбек тилида аффикс морфемаларнинг қандай фонематик структуралари мавжуд?
22. Ўзбек тили аффиксал морфемаларнинг фонемик таркибида қайси унли ва ундошлар қатнашмайди?
23. Препфикс ва суффикс типидagi аффикс морфемалар қандай фарқланади?
24. Аффикс морфемалар ўзакка қайси тартибда қўшилади?
25. Феълларнинг синтетик шаклларида бир морфема турли вариантларга (алломорфларга) эга бўладими? Отларда-чи?
26. Аффиксал морфемаларда омонимлик ҳодисаси учрайдими?
27. Ўзбек тилида отларнинг келишиқ кўшимчалари билан турланишида фонетик ўзгаришлар юз берадими? Бунда фонетик қуришов тақозоси билан қандай товушлар алмашинуви юз бериши мумкин?
28. Жонли сўзлашувда учраб турадиган шеваларда морфологик альтернатсияни қандай тушунаси?
29. Отлардаги эгалик аффиксининг қандай алломорфлари бор?

30. “-га/-да”, “-ни/-нинг” алмашинувлари қандай ҳолатларда юз бериши мумкин?

31. Феълларга -к ёки -в аффикслари қўшилиб от ясалганда қайси унлилар алмашинуви юз беради?

32. Қандай ҳолатларда отларда “и-нуль” морфонемалари фарқланади?

33. Кўп бўғинли сўзлар охиридаги “к” ундоши қандай ҳолатларда сирғалувчи “ғ”га ўтади?

34. Фонетик жиҳатдан шартланган ва шартланмаган алмашинувлар қандай фарқланади?

35. Ўзбек тилига тожик тилидан ўзлашган “-банд” аффиксининг қандай алломорфлари бор? “-боз”, “-бон” аффиксларининг-чи?

36. Проф. А. Абдуазизов талқинида сўзнинг боши ва охири қандай позициялар саналади?

37. Феъл туркумидаги морфонологик альтернативалар хусусида маълумот беринг.

38. Сифат ва сонларда қайси аффиксларнинг қандай алломорфлари учрайди?

39. Морфонологиянинг алоҳида сатҳ бирлиги сифатида ажратилишига проф. А. Нурмонов қандай муносабат билдиради?

40. Қадимги туркий сўзлар неча бўғинли бўлган? Улардаги ўзакнинг фонематик структураси ҳақида нималарни биласиз?

41. Оғзаки сўзлашувда (жонли тилда) бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўз ёки морфемаларнинг фонемик структурасини туркий артикуляцияга мослаштириш ҳаракати кузатиладими? Бу асосда қандай фонетик ҳодисалар содир бўлади?

42. Туркий тилларда бўғиннинг фонетик моделидаги ўзига хосликлар нималарда намоён бўлади?

43. Агглютинатив тиллар билан флектив тиллардаги альтернативаларнинг фарқи борми? Бундай фарқлар нималарда намоён бўлади?

44. Агглютинатив тиллардаги фузия ҳодисасини қандай тушунасиз?

45. Кучли ва кучсиз позицияларда юз берадиган ассимиляция ва аккомодация ҳодисаларида қандай алмашинувлар содир бўлади?

46. Сингармонизм қонуниятига асосланган алмашинувлар хусусида маълумот беринг.

47. Қўшма сўз ва сўзнинг аналитик шакллари компонентлари таркибида қандай морфонологик ўзгаришлар содир бўлади? Редупликация жараёнида-чи?

Таянч тушунчалар

Морфонология – тилшуносликнинг фонология билан морфология ўртасидаги алоқаларни, морфемаларнинг фонемик-фонологик структурасини, фонологик зидланишларнинг морфологик тафовутларни ифодалашдаги ўзига хос қўлланишларини тадқиқ қиладиган бўлими. У морфонология, фономорфология деб ҳам номланади.

Альтернация – сўз ёки морфемалар таркибида содир бўладиган товуш алмашинувлари.

Морфонема – бир морфонологик структура таркибида ўзаро алмашиниб турувчи фонема қатори: *сана-саноқ* (а-о), *онг-англамоқ* (о-а) каби.

Ўзак морфема – сўз ясалиши учун ҳам, форма ясалиши учун ҳам асос бўладиган, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган лексик морфема: *ишчи* (ўзак морфема – “иш-”), *ишчилар* (ўзак морфема – “иш-”), *бевосита* (ўзак морфема – “-восита”) каби.

Аффиксал морфема – мустақил лексик маъно ифодалай олмайдиган, сўзнинг лексик ёки грамматик маъноларининг шаклланишида иштирок этадиган кўмакчи морфема: *ишчи* (аффиксал морфема – “-чи”, у сўз ясаётган), *ишчилар* (аффиксал морфемалар – “-чи”, “-лар”). Булардан биринчиси сўз ясаётган, иккинчиси эса кўплик категориясига хос форма ясамоқда).

Аффиксал полисемия – аффикслардаги кўп маънолилиқ. Бу ҳодиса асосан бир сўз туркумига мансуб сўзларнинг ясалишида иштирок этадиган аффиксларга хос: *бостир-ма* (жой номи), *исит-ма* (мавхум от), *сур-ма* (нарса оти) каби.

Аффиксал омонимия – аффикслардаги шаклий тенглик, семантик ва функционал ҳар хиллик ҳодисаси. Бу ҳодиса асосан турли сўз туркумларига мансуб сўзларнинг ёки шаклларнинг ясалишига хосдир: *чин-ик* (“-ик” – феъл ясовчи), *соч-ик* (“-ик” – от ясовчи), *сутур-ги* (“-ги” – от ясовчи), *куз-ги* (“-ги” – сифат ясовчи), *мақтан-чоқ* (“-чоқ” – сифат ясовчи), *той-чоқ* (форма ясовчи: отнинг кичрайтиш-эркалаш шакли), *мард-ларча* (“-ларча” – сўз ясовчи: равиш ясамоқда), *юз-ларча* (“-ларча” – форма ясовчи: чама сон шакли ясалмоқда) *одам-лар* (“-лар” – кўплик кўрсаткичи), *адам-лар* (“-лар” хурмат маъносини ифодаловчи кўрсаткич каби.

Алломорфлар – морфеманинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиб бўлмайдиган, қуршов, шароитга қараб танланадиган морф(а)лари. Масалан, -ги, -ки, -қи (*кузги, кечки, ташиқи*) каби. Улар морфема вариантлари деб ҳам қаралади.

Фузия – сўз ёки морфема таркибида ёнма-ён қўлланган фонемаларнинг сингишуви: иш-ла-й-йот-ир-ман/иш-ла-йот-ир-ман (ишлаётирман), ўқи-й-йот-ир-ман/ўқи-йот-ир-ман (ўқиётирман), кел-а-яп-ман/кел-яп-ман (келяпман) каби.

Шевалараро морфонологик альтернация – морфемаларнинг турли шевалардаги функционал хусусиятларига асосланган альтернация: Самарқанд шева-сида “-га” аффиксининг икки морфема (жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари аффикслари) функциясида қўлланиши: *Тошкентга кетопти* (“-га” – жўналиш келишиги кўрсаткичи), *Тошкентга ўқопти* (“-га” – ўрин-пайт келишиги кўрсаткичи ўрнида) – *Тошкентда ўқияпти* (адабий “-да” – ўрин-пайт келишиги кўрсаткичи) каби. Бу мисоллардаги –га/-да алмашинувида шевалараро альтернация содир бўлмоқда.

Кучли позиция – фонеманинг морфема таркибида асосий (типик) оттенкада қўлланишини таъминлайдиган позиция. Чунончи, жарангли “д” учун сўз боши, икки унли ораси (интервокал ҳолат) кучли позиция саналади. Бу позицияда “д” ўзининг асосий оттенкасида намоён бўлади: *дала* (сўз бошида), *жуда* (икки унли орасида) каби.

Кучсиз позиция – фонеманинг морфема таркибида нотипик (ўзгарган) оттенкада қўлланишига сабаб бўладиган позиция. Масалан, жарангли “д” учун сўз охири ёки жарангсиз ундош ёнидаги ассимилятив ҳолат кучсиз позициядир: *савод/савот* (д/т алмашинуви), *кетди/кетти* (д/т алмашинуви) каби.

Синтетик форма – аффикслар ёрдамида ҳосил бўлувчи шакл: *уйни, уйдан, уйда, уйнинг* каби.

Аналитик форма – ёрдамчи сўзлар воситасида ҳосил бўладиган шакл: *уйга қадар, укам учун* (отнинг аналитик шакллари); *ийқитиб юбор, айтиб кўр* (фёълнинг аналитик шакллари) каби.

Флексия – а) бир неча грамматик маънони бир йўла ифодалайдиган шакл ясовчи морфема. У флектив тилларга хос ҳодисадир. Масалан, рус тилидаги *книга, книге, книги, книгу, книгой* шакллари охиридаги “окончанис”лар ана шундай морфемалардир; улар ташқи флексиялар ҳисобланади; б) ўзак таркибидаги морфонологик ўзгаришлар. Бу ҳодиса ички флексия саналади. У грамматик шаклларни (рус. *сяду, сижу* каби) ёки сўзларни (араб. *илм, олим, уламо, аллома* каби) ҳосил қилади.

Флектив тиллар – флексия ҳодисасига эга бўлган тиллар. Улар асосан ҳинд-европа ва сом тиллари оилаларига мансубдир.

Агглютинация – а) сўз ясалиш ёки шакл ясалиш асоси ўзгармаган ҳолда янги сўз ёхуд сўз шаклининг ҳосил бўлиши. Бунда ҳар бир аффикс маълум бир маъно ёки вазифа билан қатнашади. Ўзбек тилидаги *тер-им-чи-лар-имиз-га* шаклида бўлгани каби; б) икки сўз (асос)нинг бир сўзга, бир шаклга айланишидан иборат морфологик жараён. Масалан, *эчкини эмар/эчки эмар/эчкемар* каби.

Агглютинатив тиллар – агглютинация ходисасига эга тиллар. Масалан, туркий тиллар (шу жумладан, ўзбек тили ҳам) агглютинатив тиллар гуруҳига киради.

Субформа – морфонеманинг доимий қатори, сўзнинг товуш қобиғида барқарор шаклланган элементларнинг морфонологик яхлитлигини ифодаловчи бирлик. Масалан, *-eи* (гор-еи, куп-еи, оғур-еи), *-к* (руч-к-а, троп-к-а) каби.

Умлаут – сўздаги унлиларнинг сўз ёки грамматик шакл ясаш воситаси сифатида алмашинуви (инфлексия). Бу ходиса, масалан, немис тилида *a, o, u* унлиларининг юмшашида кўринади. Масалан, *schon* – энди, аллақачон, *schön* – чиройли гўзал.

Редупликация – сўзни такрор шаклда қўллаш, такрорий сўз ҳосил қилиш усули: *қатор-қатор* (дарактлар), *кенг-кенг* (кўчалар), *яйраб-яйраб* (ўйнамок) каби.

ТАЯНЧ ТУШУНЧА ВА АТАМАЛАР КЎРСАТКИЧИ

А

- Агглютинатив тиллар – 193
- Агглютинация – 192
- Айирув ургуси – 168, 170,
- Аккомодация – 152, 157,
- Акустик-артикуляцион образлар-36
- Акустик тавсиф – 121
- Акустик тасниф – 142
- Акустик фонема назарияси – 58,60
- Акцентема – 90,91,164,166,169
- Аллитерация ритми – 171
- Алломорфлар– 178,191
- Аллофонлар –100
- Аллофонлар синфи – 50
- Алохида нутқ товуши
(отдельный звук речи) – 14
- Альвеоляр (апикаль) ундошлар –
121,130,142
- Альвеоляр–тил орқа (увуляр)
ундошлари оппозициялари – 127
- Альтернантлар(субститутлар)–52,60
- Альтернация – 9,13,191
- Альтернациялар назарияси (товуш
алмашинуви назарияси) -11,13
- Аналитик форма – 192
- Анафора – 171
- Анкопа (прокопа) – 154
- Антропофоника – 9,12
- Апикаль ундошлар – 131,142
- Апокопа –155,158
- Артикуляцион фонетика – 83
- Артикуляция –89
- Артикуляция базаси – 87,89,104
- Артикуляция усулига кўра
тасниф –125
- Артикуляция ўрнига кўра тасниф–
125,127
- Архифонема – 44,61,62
- Асосий (дифференциал)
белгилар – 139
- Асосий оттенка – 100
- Асосий тўсиқ – 124
- Ассимилятив ҳолат – 150
- Ассимиляция – 151,152,157
- Аферезис – 155,158
- Аффикс – 178
- Аффиксал морфема – 191
- Аффиксал морфемалар-
нинг фонологик структураси – 178
- Аффиксал омонимия – 179,191
- Аффиксал полисемия – 191

Аффрикаталар (қоришиқ ундошлар)-
38,44,119,120,121,122,124,125,142

Б

Банд ритми – 171

Бас – 81

Бемоль тоналлик – 56

Беркитилган бўғин – 159,163

Беркитилмаган бўғин – 159,163

Бирикмали фонемалар – 39

Бир ўлчовли оппозициялар –
36,42,95,105

Биринчи даражали фонема альтернант (С.И. Бернштейн) – 61

Биринчи даражали фонемалар (С.И. Бернштейн) – 30,52,61,63

Бирлашган (муштарак) турк алифбоси – 75,80

Бирлик оппозиция –92

Боши ёпиқ бўғин – 161,163

Боши нулга тенг бўғин – 159

Бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг муайян тил фонемалари таркиби ривожига таъсир ўтказиши – 24

Боғланган урғу – 166,170

Брок маркази – 86, 89

Бурун бўшлиғи – 85,89

Бурун сонантлари – 138

Бурун товушлари – 120,121,122,125

Бўш ўрин (пустая клетка) – 132

Бўғиз бўшлиғи – 83,85,89

Бўғиз ундоши – 119, 120,122,125,149

Бўғин – 158,163

Бўғин боши – 160

Бўғин маркази (бўғин баландлиги) – 159,163

Бўғин типлари – 159

Бўғин чўққиси – 117,158

В

Вариантлар – 28,32,37,44,59,101,102

Вариациялар – 28,32,59,101,102

Веляр ундошлар – 121

Веляр эмас–веляр белгилар (А.Абдуазизов) – 127

Вокализм – 80,117

Вокализм тизими оппозициялари– 93,94

Г

Гаплогология – 155

Геминаталар – 120,137,142

Геминация – 156, 157,158

Генеалогик тасниф –71

Герц (Гц) – 81,88

Гиперфонема – 28,32,34,59

Глоссематика- 47,50

Градуал (поғонали) оппозиция – 37,43,97,105

Д

Дарак интонацияси – 172,173

Дегеминация – 156,158

Дедуктив метод–48,51

Дескриптив тилшунослик 45,46,50

Диахрония – 10

Дивергентлар – 52,60,151

Дивергенция – 19,20

Динамик урғу – 164,170

Дискрет элемент – 185

Диссимилятив ҳолат – 150

Диссимиляция – 152,158

Дистант ассимиляция – 151

Дистант диссимиляция – 153

Дистант метатеза – 156

Дистрибуция методи – 46

Дистрибуция моделлари – 45,50,60

Дифтонглар – 38,39

Дифференциал белгилар –10,17, 23,24

Дихотомик фонология назарияси–53

Доимий оппозициялар –37,43,97,105

Доминанта – Қ: Фонема каторидаги доминанта

Дорсаль (денталь) ундошлар – 130,142

Ё

Ёйиқлик(Қаюм Рамазон атамаси)–77

Ён сонант-титроқ сонант оппозицияси (А.Абдуазизов) –93,128

Ён товуш –120,121,122,125

Ёпиқ бошланувчи ёпиқ бўғин – 160

Ёпиқ бошланувчи очиқ бўғин – 160

Ёпиқ бўғин –159,163

Ёрдамчи тонлар(обертонлар)–82

Ж

Жаранглилар (жарангли ундошлар)– 119,120,121,122,125

Жаранглилик-жарангсизлик белгиси –123,128,136

Жарангсизлар (жарангсиз ундошлар) – 119,120,121,122,125

Жарангсизлик-жаранглилик белгиларига кўра ундошлар оппозицияси (А.Абдуазизов)–93

И

Икки баландликка эга ундошлар–159

Иккиламчи чўзиқлик (ундошларда) –137

Иккилик оппозициялар (А.Абдуазизов) – 93

Иккинчи даражали фонемалар (С.И.Бернштейн) –30,52,63

Имконият-вокелик диалектика-

си – 135

- Имола (М.Кошғарий) –71
Инвариант-вариантглилик муноса-
батлари (Д.Набиева) –135,140
Инвариант назарияси – 138
Ингичка унлилар (қадимги туркий
тилда) – 69
Ингичка чўзгилар –80
Индивидуал вариант – 136
Индивидуал оттенкалар – 101
Индиферент унлилар –107
Интегратив белгилар – 127
Интенсивлик корреляцияси (А.Аб-
дуазизов) –129
Интервокал ҳолат – 142,150
Интонация – 81,170,173
Интонация турлари – 172
Интонасма – 90,91,170
Интонология – 170
Инфратовуш – 81,88
Иш ҳолати (ўрта ҳолат) – 87,90
Ишбоъ (Махмуд Кошғарий) –71
Ишмом (Махмуд Кошғарий) –71

Й

- Йиғиклик (Қаюм Рамазон ата-
маси) –77
Йўғон унлилар (қадимги туркий
тилда) – 69

К

- Какуминал (танглай олди) ундош-
лар – 131,142
Камрок даражада мустақил фоне-
лар – 15,135
Квазиомонимлар – 109,133
Квантитатив урғу – 164,170
Кенг унлилар (қадимги туркий тил-
да) – 69
Кенг унлилар (ҳозирги ўзбек ада-
бий тилида) – 108,109,110
Кенгдан торроқ унлилар – 110
Кичик парадигма – 136
Комбинатор вариантлар – 37,136
Комбинатор омиллар таъсирида
содир бўладиган ҳодисалар – 151
Комбинатор оттенкалар –19,20,100
Комбинатор-позицион оттенка-
лар – 100
Коммутация – 46,47,50
Комплекс образ (морфонема) – 40
Конвергенция – 19,20
Консонантизм –80,92,142
Конститутив белгилар – 10,13
Контакт ассимиляция – 151
Контакт диссимиляция – 153
Контакт метатеза – 155
Контраст жуфтликлар (Х.Дониёров,

Б.Тўйчибоев) – 111,113
 Контраст жуфтликлар (қадимги туркий тилда) – 72
 Коррелятив алоқалар -- 8
 Коррелятив белгилар – 122
 Коррелятив бўлмаган белгилар – 122
 Коррелятив жуфтликлар – 123
 Коррелятив қаторлар – 24
 Корреляция – 64,92,95,98,99
 Корреспондент алоқалар – 8,12
 Курснинг вазифалари – 5,7
 Курснинг мақсади – 4,7
 Курснинг объекти – 4,7
 Кучаювчи бўгин -- 160,163
 Кучаювчи-пасаювчи бўгин – 160,163
 Кучли позиция – Қ.: Фонемаларнинг кучли позицияси
 Кучли фонема-59
 Кучсиз позиция – Қ.: Фонемаларнинг кучсиз позицияси
 Кучсиз фонема (Р.И.Аванесов) – 59
 Кўп ўлчовли оппозициялар – 36,96,105
 Кўпроқ даражада мустақил фонема – 15,135
 Кўчадиган урғу – 166,170
 Кўчмайдиган урғу – 167,170

Л

Лаб-лаб ундошлари--118,120,127
 Лаб-тиш ундошлари--118,120,127
 Лаб товушлари--124
 Лаб ундошлари (лабиал ундошлар) – 118,121,122,123,125,127,130
 Лабиал-бўғиз ундошлари оппозициялари (А.Абдуазизов) – 92
 Лабиал-тил олди (денталь, альвеоляр) ундошлар оппозицияси (А.Абдуазизов) – 92,127
 Лабиал-тил орқа ундошлари оппозициялари (А.Абдуазизов) – 92,127
 Лабиал-тил ўрта ундошлари оппозициялари (А.Абдуазизов) – 92
 Лабланган унлилар (қадимги туркий тил вокализмида) – 69
 Лабланган унлилар (ҳозирги ўзбек адабий тилида) – 107,108,109,110,111,112
 Лабланмаган унлилар (қадимги туркий тилда) – 69
 Лабланмаган унлилар (ҳозирги ўзбек адабий тилида) – 107,108,109,110,111,112
 Лаблар иштироки-- 107,108,109,110,117
 Лингвистик аксиоматика (П.С.Кузнецов) -- 31

Лингвистик-функционал аспект–Қ.:
Фонстиканинг лингвистик-
функционал аспекти

Логик урғу – 168

М

Мавхум умумлашма – 8,11

Мажбурий вариант – 135

Мажбурий оттенкалар – Қ.:
Фонемаларнинг мажбурий
оттенкалари

Мазмуний инвариант-вариантли-
лик – 139

Макрофонема – 60

«Марказ»да жойлашган ундошлар
(А.Абдуазизов) – 129

Маркерли қаторлар – 128

Маркерсиз қаторлар – 128

Маъно фарқловчи оппо-
зициялар(Н.С.Трубецкой) –36

«Маънони кучайтириш» белги-
си – 137

Мелодика–170

Метатеза – 155,158

Микрофонемалар–60

Минимал жуфтликлар – 123,126,134

Микдорий белгилар (чўзиқ-қиска-
лик) –136

Моновокализм типдаги аффикс-
лар – 178

Моноконсонантизм типдаги

аффикслар – 178

Морфема–178

Морфемаларни фарқловчи диффе-
ренциатлар (П.С. Кузнецов) –31

Морфологик фонема назарияси –11

Морфонема – 41,52,175,179,185,191

Морфонологик альтернатциялар –180

Морфонологик альтернатцияларнинг
фонологик ва морфосинтактик
контекстлари – 183

Морфонологик формалар – 178

Морфонология (морфофонология,
фономорфология) – 11,36,40,
41,174,175,191

Морфосинтактик контекст –Қ.:

Морфонологик альтернатциялар-
нинг фонологик ва морфосинтактик
контекстлари

Моҳият-ходиса диалектикаси – 135

Мураккаб аффиксал морфемалар –
179

Мураккаб товуш–81

Мусикий (тоник) урғу – 164,165

Мустақил товушлар (Р.И.Аване-
сов) – 34

Мустақил фонемалар–39

Муштарак алифбе – 75

Н

Назал (бурун) портловчилар –119
Назал ундошлар (назал товушлар) – 143
Назализация – 153,157
Назаллик-назал эмаслик белгиси–136
Назария – 4,5,7
Нафас аппарати – 83,89
Нейтрализация (мўътадиллашув) – 32,44,105
Нейтраллашувчи (мўътадиллашувчи) оппозициялар – 37,98,105
Нодифференциал белгилар – 23,24,139
Номустақил товушлар (Р.И.Аванесов) – 34
Нофаол аъзолар-86
Нутқ аъзолари анатомияси – 83
Нутқ аъзоларининг ижро кечими – 86
Нутқ аъзоларининг физиологияси – 86,89
Нутқ интенсивлиги – 171,173
Нутқ мелодикаси – 171,173
Нутқ ритми – 171,173
Нутқ тембри – 171,173
Нутқ товушларининг биологик асоси (биологик аспект) –14

Нутқ товушларининг лингвистик моҳияти (лингвистик аспект) – 14
Нутқ товушларининг физик табиати (физик аспект) – 14
Нутқнинг фонемаларга бўлиниши–22

О

Обертонлар-82
Овоз ва шовқин иштироки – 119,124,132
Овоз иштироки даражаси –119,132
Овоз товушлар (Ш. Раҳматуллаев) – 109, 110
Овоз тони – 170
Овоздор товушлар (Ш. Раҳматуллаев) – 123,124
Овозли товушлар (Ш.У. Раҳматуллаев) – 123,124
Оддий тоналик–56
Оддий фонемалар (Н.С.Трубецкой) – 39
Олд қатор унлилар(қадимги туркий тилда) – 68
Олд қатор унлилар (ҳозирги ўзбек адабий тилида) – 108,109,
Оппозиция (зидланиш) – 36,92,94
Орка қатор унлилар (қадимги туркий тилда) – 68

Орқа қатор ундилар (ҳозирги ўзбек адабий тилида) – 109,110

Оттенкалар – 22,26

Оттенкалар таснифи – 100,101

Охири ёпик бўғин – 161,163

Охири пулга тенг бўғин – 159

Очик бошланувчи ёпик бўғин – 160

Очик бошланувчи очик бўғин – 160

Очик бўғин – 159,163

Оғиз бўшлиғи – 85,89

Оғиз сонанти-бурун сонанти оппозицияси – 128

Оғиз товушлари(Ш.У. Раҳматуллаев) – 124

Оғиз-бурун товуши (Ш.У. Раҳматуллаев) – 123

Оғиз-бўғиз товуши (Ш.У. Раҳматуллаев) – 124

П

Пайдо бўлиш усулига кўра товуш турлари – 119,136

Пайдо бўлиш ўнига кўра товуш турлари – 118,136

Парциал тонлар – 82

Пасаяувчи бўғин – 160,163

Пауза – 170,172,173

«Периферия»да жойлашган ундошлар (А.Абдуазизов) – 129

Перцептив аспект – 87,90

Плеоназм (морфонологияда) – 181

Позицион вариант – 136

Позицион омиллар таъсирида содир бўладиган ходисалар – 153

Позицион оттенкалар – 100

Позиция – 28,32,94,95

Портловчи ундошлар – 119,121

Портловчи-аффрикаталар оппозициялари (А. Абдуазизов) – 93

Портловчи-бурун сонанти оппозицияси (А.Абдуазизов) – 93,128

Портловчилар – 120,121,122,123

Портловчи-оғиз сонантлари (А. Абдуазизов) – 128

Портловчи-сирғалувчи ундошлар оппозициялари – 93

Портловчи-сирғалувчилар корреляцияси – 128

Приватив оппозиция – 37,42,96,105

Прогрессив аккомодация – 152

Прогрессив ассимиляция – 151

Прогрессив диссимиляция – 152

Прокопа (анкопа) – 154,157

Пропорционал оппозициялар – 36,42,96,105

Просодик элементлар – 158

Просодия (просодика) – 91,158

Протеза – 153,157

Психологизм элементлари – 9,13
Психологик фонема назарияси – 11

Р

Реал нутқий бирликлар – 138
Регрессив аккомодация – 152
Регрессив ассимиляция – 151
Регрессив диссимиляция – 152
Редукция – 153,157
Редупликация – 193
Резонаторлар – 82,104
Рекурсия (талаффузнинг қай-
тиши) – 87,91
Релевант элементлар-46
Реляцион қиймат – 13
Ритм – 170

С

Саъз тил орқа ундошлари --
124,125,143,147
Санаш интонацияси – 172,173
Сандхи ходисаси – 155,156
Сегмент бирликлар – 90,91
Сегментал фонология – 91,105
Семиологик норелевант белги-
лар–92
Семиологик релевант белгилар – 92
Силлабсма – 90,91,158,163
Силлабика – 158,163

Силлик бўғин – 160,163
Сингармонизм – 80
Синерезис – 158
Синкопа – 154,157
Синтагма ургуси – 167,170
Синтетик форма – 192
Синхрония – 10
Сирғалувчи ундошлар–119
Сирғалувчи-аффрикаталар оппо-
зициялари (А.Абдуазизов) – 93,
128
Сирғалувчи –оғиз сонантлари
оппозициялари – 128
Сирғалувчилар –
120,121,122,124,125
Сирғалувчи – сонантлар оппо-
зициялари (А.Абдуазизов) – 93
Система-структура муносабат-
лари – 139
Система-функция муносабат -
лари – 139
Сифатий белгилар (қаттиқлик-
юмшоқлик) – 136
Содда аффиксал морфемалар –179
Сонорлар (сонантлар) --
119,120,121,122,125
Сопрано – 81
Соф оғиз товушлари (Ш.У.Раҳма-
туллаев) –124

Соф портловчилар – 119
 Спектрограф – 89
 Спирангизация – 156,157
 Статик метод – 10, 13
 Структура – 61
 Структуравий-функционал концепция – 35,59
 Структуравий элемент – 13
 Структурал тилшунослик – 41,46,48
 Субституцион катор – 52
 Субституция – 50,51,52
 Субформа – 186,193
 Суперсегмент бирликлар – 90,104
 Суперсегментал фонология – 91
 Сўз охиридаги очик бўғинда тор ун-
 лиларнинг бир оз кенгайиши – 153
 Сўз ургуси – 164
 Сўзларнинг минимал жуфтликлари
 (квазиомонимлар) – 23,26
 Сўзнинг энг кичик бўлаги – 14
 Сўрок интонацияси – 172,173

Т

Таксема (Л.Ельмслев термини) –
 47,51
 Танитувчи вазифа – 134
 Тарихий фонология (фонетик ис-
 ториология) – 20, 21
 Тебраниш частотаси – 81

Тембр – 81,82,170,171
 Темп – 81,170,171,173
 Тил олди – бўғиз ундошлари оп-
 позициялари (А.Абдуазизов) – 93
 Тил олди - какуминал товушлар –
 15,18
 Тил олди - ретрофлекс товушлар –
 15,18
 Тил олди – тил орқа ундошлари оп-
 позициялари (А.Абдуазизов) – 92
 Тил олди ундошлари –
 111,118,120,122,124,125,145
 Тил олди – бўғиз ундошлари оппо –
 зицияси – 93
 Тил орқа ундошлари –
 111,119,120,121,122,124,125,130
 Тил товушлари (Ш.У.Рахматул-
 лаев) – 124
 Тил ундошлари – 118,125
 Тил ўрта ундоши –
 118,120,121,122,124,125,130,143,148
 Тилнинг барча сатхларида амал
 қилинувчи универсал муносабат-
 лар – 138
 Тилнинг вертикал (тик) харака-
 ти – 107,108,109,111,117
 Тилнинг горизонтал (ётик) ха-
 ракати – 108,109,117

- Тилнинг ифода субстанцияси – 48, 51
- Тилнинг уч даражали кўтарилиш белгиси – 93
- Типик кўриниш (фонеманинг типик оттенкаси) – 22
- Типик оттенкали ургу – 164, 170
- Титрок ундош – 119, 120, 121, 122, 125
- Тиш ундошлари (А. Абдуазизов) – 130
- Тиш – альвеоляр оппозициялари – 127
- Тиш – тил орқа ундошлари оппозициялари (А. Абдуазизов) – 127
- Товуш тембри – 82, 88
- Товуш типи – 14, 15
- Товуш тушиши – 154
- Товуш чўзқлиги – 82, 89
- Товушлар алмашинуви назарияси-Қ.: Альтернациялар назарияси
- Товушлар ўртасидаги физик тафовутлар – 18, 19, 20
- Товушлар ўртасидаги физиологик тафовутлар – 18, 19, 20
- Товушнинг баландлиги – 81, 88
- Товушнинг биологик асоси – 81, 83
- Товушнинг кучи (интенсивлиги) – 82, 88
- Товушнинг микдор белгиси – 89
- Товушнинг сифат белгиси – 89
- Товушнинг тил механизмидаги роли – 12
- Товушнинг психик эквиваленти – 11, 13
- Товушнинг физик-акустик табиати – 88
- Товушнинг физик табиати – 12
- Тоник (мусикий) ургу – 164, 170
- Тор унлилар (қадимги туркий тилда) – 69
- Тор унлилар (ҳозирги ўзбек адабий тилида) – 108, 109, 110, 111, 112
- Тордан кенгрок унлилар – 110
- Трансформацион қатор – 52
- Трансформантлар – 52
- Тугалланган интонация – 172, 173
- Тугалланмаган интонация – 172, 173
- Туроқлар – 162
- Тўла ёпиқ бўгин – 161, 163
- Тўла очик бўгин – 161, 163
- Тўлик ассимиляция – 151
- Тўлик диссимиляция – 153
- Тўликсиз ассимиляция – 151
- Тўликсиз диссимиляция – 151
- У
- Увуляр ундошлар – 121
- Увуляр эмас – увуляр белгилар (А. Абдуазизов) – 127
- Ультратовуш – 81, 88

Умлаут – 193
Умумий вариант – 136
Умумийлик-хусусийлик диалектикаси – 135,136
Ун пайчалари иштироки – 132
Ундаш (ёки чақирув) интонацияси - 172,173,
Ундов интонацияси – 172,173
Ундошлар таснифи – 117
Ундошларнинг қисқа ва чўзик кўринишлари – 137
Универсал дихотомик тасниф–63
Унли фонемалар тавсифи – 113
Унлиларнинг микдор белгиси-71
Унлилар таснифи – 106
Ургу – 81, 164,169
Услужий вариантлар – 37,136
Услужий оттенкалар – 101
Учинчи даражали фонемалар (С.И.Бернштейн) – 30,52,53,63

Ф

Факультатив вариантлар – 37,136
Факультатив оттенкалар – 101
Фаол аъзолар – 87
Фарингал ундошлар – 121,130,143
Фарқловчи элементлар –46
Фигура (Копенгаген структурал тилшунослиги термини)-48,51

Флексия – 192
Флексив тиллар – 192
Фокус (товушлар артикуляциясида) – 117
Фонема – 8,9,10,11,13,14,15, 18,20,21,22,23,25,26,27,28,48, 49,61,62,91,92,94,104
Фонема варианты – 27,34,37, 44,52,61,101,102
Фонема вариациялари – 28,34,36,52,61,99,101,102
Фонема даражасига кўтарилган ундошлар – 142
Фонема даражасига кўтарилмаган ундошлар – 142
Фонема-нутқ оқимининг бўлинмас бирлиги – 22,25,26
Фонема оттенкалари – 14,15,17,18,19,20,21,25,80,99, 101,102
Фонема оттенкасининг типик кўриниши – 22,26
Фонема тилдаги морфемаларни фарқловчи сифатлардир (Р.И. Аванессов,В.Н. Сидоров) – 27
Фонсема қатори (Р.И.Аванессов) – 62
Фонема қаторидаги доминанта – 100

- Фонемалар алмашинуви(фонемное чередование) – 62
- Фонемалар альтернацияси – 174
- Фонемалар гуруҳи (МФМ атамаси) – 62
- Фонемалар нейтралзацияси (мўътадиллашув) –59
- Фонемалар системаси – 24,26
- Фонемалар таркибининг тарихан ўзгариб туриши – 22,26
- Фонемаларнинг асосий фонологик белгилари (Д.Набиева) – 136
- Фонемаларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилиши – 23,26
- Фонемаларнинг биринчи тип вариантлари – 33
- Фонемаларнинг дифференциал белгилари – 10,16,23,24,91,104
- Фонемаларнинг ижтимоий табиати (Н.Ф.Яковлев талқинида)– 27
- Фонемаларнинг иккинчи тип вариантлари – 33
- Фонемаларнинг интеграл белгилари – 91,105
- Фонемаларнинг интегратив кучи ва валентлиги (А.Абдуазизов) – 129
- Фонемаларнинг комбинатор оттенкалари–100
- Фонемаларнинг кучли позицияси– 28,32,34,44,150,192
- Фонемаларнинг кучсиз позицияси – 28,32,34,44,150,192
- Фонемаларнинг мажбурий оттенкалари–100
- Фонемаларнинг маъно фарқлаш вазифаси–14,17,33
- Фонемаларнинг назаллашган белгиси – 23
- Фонемаларнинг назаллашмаган белгиси – 23
- Фонемаларнинг подифференциал белгилари – 23,24
- Фонемаларнинг палаталлашган белгиси – 23
- Фонемаларнинг палаталлашмаган – белгиси – 23
- Фонемаларнинг позицион оттенкалари – 100
- Фонеманинг асосий оттенкаси –100
- Фонеманинг биринчи тип вариантлари (Н.Ф.Яковлев талқинида) –27
- Фонеманинг иккинчи тип вариантлари (Н.Ф.Яковлев талқинида) –27
- Фонеманинг индивидуал оттенкалари – 101
- Фонеманинг комбинатор вариант-

- лари – 39
- Фонеманинг комбинатор
оттенкалари – 19,20,100
- Фонеманинг лингвистик моҳияти
(И.А.Бодуэн де Куртенэ талқини-
да) – 26
- Фонеманинг маъно фарқлаш функ-
цияси –Қ.: Фонемаларнинг маъно
фарқлаш вазифаси
- Фонеманинг морфологик-морфемик
аспекти – 27,31,34,59
- Фонеманинг нутқдаги реал
кўриниши – 15
- Фонеманинг услубий (стилистик)
вариантлари – 101
- Фонеманинг факультатив вариант-
лари – 39,44
- Фонемаларнинг факультатив
оттенкалари – 19,20
- Фонеманинг фонетик аспекти–59
- Фонеманинг фонологик жиҳатдан
норелевант белгиси – 92,106
- Фонеманинг фонологик жиҳатдан
релевант белгиси – 92,106
- Фонемика (фонематика) – 91,104
- Фонетик историология (тарихий
фонология) – 20,21
- Фонетик сўз –87,104
- Фонетик тип – 8,12
- Фонетик чўзиклик (иккиламчи чў-
зиклик) – 82,89
- Фонетик ходисалар – 151
- Фонетиканинг анатомик-физио-
логик аспекти – 83
- Фонетиканинг лингвистик-функцио-
нал аспекти – 87,90
- Фонетиканинг перцептив (эшитиб
хис этиш) аспекти – 87,90
- Фонетиканинг физик-акустик ас-
пекти – 81
- Фонологик бўлмаган оппозиция –
44
- Фонологик жиҳатдан норелевант
белги – 92,98
- Фонологик жиҳатдан релевант
белги – 92,98
- Фонологик контекст – Қ.: Морфоно-
логик альтернативларнинг
фонологик ва морфосинтактик
контекстлари
- Фонологик муҳим белгилар
(Д.Набиева) – 136
- Фонологик нейтрализация
(Фонологик мўътадиллашув) –28,32
- Фонологик номухим белгилар
(Д.Набиева) – 136
- Фонологик оппозиция –

41,92,105,133

Фонологик оппозициялар тасни-
фининг биринчи асоси (Н.С.Тру-
бецкой) – 36, 95

Фонологик оппозициялар тасни-
фининг иккинчи асоси (Н.С.Тру-
бецкой) – 36,96

Фонологик оппозициялар тасни-
фининг учинчи асоси (Н.С.Тру-
бецкой) – 37,97

Фонологик норелевант белги–92,98

Фонологик релевант белги–92,98

Фонологик системанинг куйи ва
юкори погоналари – 98

Фонологик системанинг энг кичик
структуравий бирлиги-94

Фонологик тасниф (А.Абдуазизов
талкинида)– 126,127

Фонологик чўзклик (бир-
ламчи чўзклик) –82,89

Фонология – 87,90

Фономорфема–13

Фономорфология – Қ.:

Морфология

Фоностилистика – 170

Формантлар – 82,88

Фузион жараён – 179

Фузия – 192

Функционал вариант
(алломорфларда)– 182

Функционал тилшунослик – 41

Х

Хайшум (Махмуд Кошғарий) – 71

Ч

Чақирув (ёки ундаш) интонацияси-
172,173

«Чигатой гурунги» жамияти – 74,80

Чукур тил орка ундошлари – 119,
120,122,124,125,143,148

Чўзик ундош (гемината) –137

Чўзик унлилар (туркий рун ёзма
ёдгорликлариди) –70,71

Чўзгилар – 74,75,76,80

Ш

Шаклий инвариант-вариантли-
лик – 139

Шевалараро альтернация (ше-
валараро морфонологик аль-
тернация) – 180,192

Шовқин товушлари (Ш.У.Раҳ-
матуллаев)–123,124

Шовқинли сонант – бурун со-
нанти оппозициялари (А.Аб-
дуазизов) – 93

Шовқинлилар – 120,121,122,123,125

Э

- Эквиволент оппозиция (эквиволент зидланиш) – 37,43,97,105
 Экскурсия (ҳозирланиш) – 87,89
 «Экспрессивлик» белгиси – 137
 Элизия – 155
 Эмфаза – 171,172
 Эмфатик ургу – 169
 Энг кичик товуш бирлиги – 34
 Эпентеза – 154,157
 Эпитеза – 154,157
 Эркин алмашинув (Эркин вариация) – 46,50
 Эркин ургу – 166,170
 Этимологик – морфологик birlik – 12
 Этимологик қисқа ундош – 137
 Эшитув маркази – 86,89

Ю

- Юмуқ сирғалувчилар – 120
 Юқори тор унлилар (қадимги туркий тилда) – 68,70
 Юқори тор- ўрта кенг унлилар оппозициялари – 93
 Юқори фарингал ундошлар – (А. Маҳмудов) – 121

Я

Яккаланган оппозиция – 36,42,96,105

Ў

- Ўзак морфема – 191
 Ўзак морфемаларнинг фонологик структураси – 176
 Ўзак морфемаларда полисемия – 177
 Ўрта кенг унлилар (қадимги туркий тилда) – 68,70
 Ўрта кенг унлилар (ҳозирги ўзбек адабий тилида) – 108,109
 Ўртадан кенг унлилар – 110
 Ўртадан тор унлилар – 110

Қ

- Қаватланган ундош (Гемината) – 178
 Қалин чўзғилар – 80
 Қаттиқ талаффуз қилинадиган ҳарфлар («Девону луғотит турк»да) – 71
 Қиёсий тарихий метод – 10,13
 Қисқа (якка) ундошлар – 137
 Қисқа ва чўзик ундошлар оппозицияси (А. Абдуазизов талқинида) – 129
 Қисқа ва чўзиқлик белгиси – 129

Қисқа унлилар (туркий рун ёзма ёдгорликларида) – 69
Қоришиқ ундошлар – Қ.: Аффрикаталар
Қуйи кенг унлилар (қадимги туркий тилда) – 68,70
Қуйи кенг унлилар (ҳозирги ўзбек тилида) – 109
Қуйи фарингал ундошлар (А. Маҳмудов) – 121
Қўшимча дистрибуция – 58
Қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган товушлар – 50,60,63
Қўшимча (нодифференциал) белгилар -139
Қўшимча тўсик – 124

Ғ

Ғунна (Маҳмуд Кошғарий)-71

ИСМЛАР КЎРСАТКИЧИ

А

Абдуазизов А. – 3,37,42,54,
57,63,79,91,92,93,96,99,102,
106,108,109,110,118,121,126,127,128
129,130,131,132,133,134,135,
141,158,178,179,182,183,
185,190

Ҳ

Ҳалқум – 85,89

Ҳарф – 7

Ҳарфнинг товуш референти – 7

Ҳозирги ўзбек адабий тили вокализми тизимидаги оппозициялар – 93

Ҳозирги ўзбек адабий тили консонантизми таркибидаги оппозициялар (А. Абдуазизов таснифи) – 92

Ҳосил бўлиш усулига кўра тасниф – 124,128

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра тасниф – 124

Абдурахмонов Ғ. – 68,69,70

Абу Али ибн Сино – 63,64,70,98,104

Абу Наср Форобий – 63,70

Абу Райҳон Беруний – 63,64,70

Аванесов Р.И. – 3,16,27,28,29,30,
33,90

Алишер Навоий – 73
Аманжолов А.С. – 70
Амирова Т.А. – 5,8,9,
Асқаров А.А. – 130
Асқарова М.А. – 102,111,132
Ахвледиани В. – 64,99
Ахманова О.С. – 42,43,96,97
Ашурали Зохирий – 74,77
Аъзамов С.А. – 38,78

Б

Баскаков Н.А. – 37,40,54,
68,79,158,175,176
Бенни Т. – 11
Берёзин Ф.М. – 46
Бернштейн С.И. –
3,30,33,51,52,61,62,186,187
Беруний Абу Райҳон –Қ.: Абу
Райҳон Беруний
Блумфилд Л. – 45
Бобур З.М. – 73,74,99,104
Бодуэн де Куртене И.А. – 3,6,8,
9,10,11,12,14,18,26,31,51,
52, 58,60,62,174,175,186
Боровков А.К. – 106,118
Боровкова Т.А. – 68
Боту (М.Ходиев) – 75
Брёндаль В. – 46
Броккельман К. – 67

Буланин Л.Л. – 131

В

Валиев М. – 106
Вахек Й. – 34

Г

Гавранек Б. – 34
Гаджиева Н.З. – 69
Гвоздев А.Н. – 21
Головин Б.Н. – 46

Д

Джонс Д. – 3,58,60,63
Дониёров Х. – 102,106,112,132
Дорошевский В. – 11

Е

Ельмслев Л. – 46,47,48,49

Ж

Жамолхонов Х. – 108
Журавлёв В.К. –
8,43,44,58,61,94,97,98,99,127

З

Звегинцев В.А. – 35,45,46
Зиндер Л.Р. – 5,6,15,21,23,25,
134
Зоҳидов Х. З. – 130

И

Иброҳимов С.И. – 78

Й

Йўлдошев Б. – 215

К

- Камолов Ф.-Қ.: Фахри Камол
Карцевский С.О. – 34
Катанов Н.Ф. – 67
Киссен И.А. – 118,119,120,129,
130,140
Климов Г.А. – 61,99
Кондратьев В.Г. – 68
Кононов А.Н. – 68,69,70,118
Коржинек И. – 34
Крушевский Н. – 8,185
Кузнецов П.С. – 30,31,33

Л

- Лоя Я.В. – 21

М

- Малов С.Е. – 68
Маргине А. – 58
Маслов Ю.С. – 15
Матезиус В. – 34,35
Матусевич М.И. – 9,21,22,25,
165
Махмуд аз-Замаҳшарий – 63
Махмуд Кошғарий – 5,63,64,65,70
Махмудов А. – 3,78,79,106,110,111,
117,121,130,133,135,140,
142,160
Махмудов Қ. – 68,69
Миртожиев М. – 118,129,130,131,

133,141,160

- Мукаржовский Я. – 34
Муталибов С.М. – 66
Мухторов Ж. – 102
Муҳаммад ибн Мусо ал-Хораз-
мий – 95

Н

- Набиева Дилора Абдухамидовна – 3,79,102,129,135,136,
137,138, 139,141
Нёсмагов Ҳ. – 68,69
Нурмонов А. – 3,64,79,106,108,109
117,122,123,131,132,133,135,
140,185,186,187,188,190
Нурмонова Дилфуза Абдухамидовна – 79

О

- Ольховиков Б.А. – 5,8
Отамирзаева С. – 3,38,78,106,
109,110,111,114,115, 116,118,
119,130,131,132, 133,140

П

- Поливанов Е.Д. – 3,11,18,19,20,74,
106,118

- Присциана – 5

Р

- Радлов В.В. – 67
Рамазонов Қ. –Қ.: Қаюм Рамазон

Расулов И. – 102,112,132
Раҳматуллаев Ш.У. – 102,106,109,
110,117,123,124,130,131,135,140
Реформатский А.А. – 31,33,101,187
Решетов В.В. – 3,78,106,107,110,118,
125,130,140

Ризаев С. – 176

Рождественский Ю.В. – 5,8,10

Рустамов А. – 68,69,70,145

С

Самойлович А.Н. – 67

Севортян Э.Б. – 117,133

Сепир Э. – 45

Серебренников Б.А. – 69

Сидоров В.Н. – 27,33

Скаличка В. – 34,35

Содиқов А.С. – 37,54,79,158,
175,176

Содиқов Қосимжон – 69

Сопрано – 81

Соссюр Фердинант – 10

Степанов Ю.С. – 94

Т

Тводелл У. – 60

Тихонов А.Н. – 177,179

Томсен Вильгельм Люд-
вик – 67

Трнка Б. – 34,35

Трубецкой Н.С. – 3,23,31,34,36,37,
38,39,40, 41,46,59, 61,90,95,103,
105,133,136,174,175,186,187,188

Турсунов У.Т. – 102

Тўйчибоев Б. – 68,69,106,111,112

Тўрақулов Ё. Х. – 131

У

Улашин Г – 11

Ульдаль Х. – 46,47

Ф

Фанг Г.М. – 53

Фахри Камол – 75,106

Фитрат – 74

Форобий Абу Наср – Қ.: Абу Наср

Форобий

Х

Халле М. – 53

Хэррис Э.С. – 46

Ш

Шоабдурахмонов Ш. – 78,
79,102,106,111,132

Шчерба Л.В. – 3,6,7,11,14,15,16,17,
18,21,22,25,29,30,33,51,53,58,59,61,
62,76,90,99,101,126,135

Шчербак А.М. – 54,67,68,179

Э

Элбек (Машрик Юнусов) – 76

Ю

Юсупова М.-
114,115,116,118,119,133

Я

Якоб Гримм – 5
Якобсон Р.О. – 34,53,174

Яковлев Н.Ф. – 3,26,27

Қ

Қаюм Рамазон – 77
Қурбонова М. – 216
Қўнғиров Р. – 177,179

Ғ

Ғуломов А.Ғ. – 106,177,179

Ҳ

Ҳодиев Маҳмуд – Қ.: Боту
Ҳожиев А. – 102,111,132,178

Асосий адабиётлар

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т.: Ўқитувчи, 1992.-134 б.
2. Жамолхонов Ҳ, Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Талкин, 2005. 272 б.
3. Жамолхонов Ҳ, Сапаев Қ. Имло муаммолари. Тошкент, 2008. 193 б.
4. Маҳмудов А. Унлилар. Т. Ўз ФА “Кибернетика” илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси, 1993. 47 б.
5. Маҳмудов Қозоқбой. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент: Ижод нашриёт уйи, 2006. 103 б.
6. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. Т.: Университет, 1998. 89 б.
7. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 2004. 222 б.
8. Набиева Дилора Абдуҳамидовна. Ўзбек тили сатҳларида диалектик категорияларнинг намоён бўлиши. Филол. фанлари докт. дисс. автореферати. Тошкент, 2006. 46 б.
9. Набиева Дилора. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик - хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши (монография). Т.: Шарқ нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2005. 163 б.
10. Нетьматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Т.: Ўқитувчи, 1992. 93 б.
11. Нурмонов А.Н. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т.: Ўқитувчи, 1990. 46 б.
12. Нурмонов А.Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон, 2002. 229 б.
13. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. Т.: Шарқ, 2001. 159 б.
14. Отамирзаева С., Юсупова М. Ўзбек тили. Т.: “ЎАЖБНТ” Маркази, 2004. 167 б.
15. Раҳматуллаев Шавкат. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Т.: Университет, 2006. 464 б.
16. Раҳматуллаев Шавкат. Систем тилшунослик асослари. Т.: Университет, 2007. 159 б.
17. Тўйчибоев Б. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Т.: Ўқитувчи, 1990. 75 б.

18. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг таракқиёт боскичлари. Т.: Ўқитувчи, 1996. 175 б.
19. Умаров Э.А. Новые данные об орхонских надписях. Т.: Фан, 2008. 32 с.
20. Қурбонова М. Фитрат – тилшунос. Т.: Университет, 1996. 30 б.
21. Қурбонова М. Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги. Т.: Университет, 1997. 47 б.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Кириш	4
<i>Биринчи боб</i> Фонетика ва фонологияга оид асосий ғоялар.....	8
И.А. Бодуэн де Куртенэнинг фонетика ва фонологияга оид қарашлари.....	8
Л.В.Щербанинг фонетика ва фонологияга оид қарашлари.....	14
Е.Д. Поливановнинг фонетика ва фонологияга оид қарашлари.....	18
Ленинград (ҳозирги С. – Петербург) фонология мактабида фонема назарияси.....	21
Москва фонология мактабида фонема назарияси.....	26
Прага тилшунослик тўғарагида тилнинг товуш томонига оид қарашлар.....	34
Н.С.Трубецкойнинг фонологик оппозициялар назарияси.....	36
Америка дескриптив тилшунослигида фонология назарияси.....	45
Копенгаген структурал тилшунослиги мактаби вакилларининг фонетика ва фонологияга оид қарашлари.....	46
С.И.Бернштейннинг фонологик назарияси.....	51
Дихотомик фонология назарияси.....	53
Лондон фонология мактаби асосчиси Д.Джонснинг акустик фонема назарияси.....	58
Қадимги ва эски туркий тиллар фонетикасига оид қарашлар.....	63
<i>Иккинчи боб.</i> Ўзбек тилшунослигида фонетика ва фонология.....	73
Қисқача тарихий маълумот.....	73
Фонетиканинг тадқиқот аспекти.....	81
Фонология.....	90
Фонемика.....	91
Фонемаларнинг дифференциал ва интеграл белгилари.....	91

Фонологик оппозиция ва корреляция.....	92
Фонема оттенкалари.....	99
Ўзбек тилшунослигида фонемаларнинг таснифи ва тавсифи масалалари.....	106
Унлилар таснифи.....	106
Ундошлар таснифи.....	117
Фонетик ҳодисалар.....	151
Просодика.....	158
Бўгин (Силлабсма).....	158
Урғу (Акцентема).....	164
Интонация.(Интонема).....	170
<i>Учинчи боб: Морфонология</i>	174
Ўзак морфемаларнинг фонологик структураси.....	176
Аффиксал морфемаларнинг фонологик структураси.....	178
Морфонологик альтернациялар.....	179
Отларда морфонологик альтернациялар.....	180
Феълларда морфонологик альтернациялар.....	182
Сифатларда морфонологик альтернациялар.....	184
Сонларда морфонологик альтернациялар.....	184
Морфонологиянинг алоҳида сатҳ бирлиги сифатида ажратилишига бўлган муносабатлар.....	185
Таянч тушунча ва атамалар кўрсаткичи.....	194
Исмлар кўрсаткичи.....	210
Асосий адабиётлар.....	215

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие.....	3
Введение.....	4
<i>Глава I. Основные взгляды лингвистов-теоретиков на</i>	
фонетику и фонологию.....	8
Взгляды И.А. Бодуэна де Куртенэ на фонетику и фонологию.....	8
Взгляды Л.В. Щербы на фонетику и фонологию.....	14
Взгляды Е.Д. Поливанова на фонетику и фонологию.....	18
Фонема в трактовке Ленинградской Петербургской фонологической школы.....	21
Фонема в трактовке Московской фонологической школы.....	26
Звуковой строй языка в трактовке Пражского лингвистического кружка.....	34
Теория фонологических оппозиций проф. Н.С.Трубецкого.....	36
Фонологическая теория Американской дескриптивной лингвистики.....	45
Основные взгляды представителей Копенгагенской структуральной	
лингвистики на фонетику и фонологию.....	46
Фонологическая теория проф. С.И.Бернштейна.....	51
Теория дихотомической фонологии.....	53
Теория акустической фонемы проф. Д.Джонса.....	58
Трактовка звукового строя древнетюркского и старотюркского языков.....	63
<i>Глава II. Фонетика и фонология в узбекском языкознании.....</i>	<i>73</i>
Краткий исторический обзор.....	73
Аспекты фонетических исследований.....	81
Фонология.....	90
Фонемика.....	91
Дифференциальные и интегральные признаки фонем.....	91
Фонологические оппозиции и корреляции.....	92
Оттенки фонем.....	99

Вопросы классификации и характеристики фонем в узбекском языкознании	106
Классификация гласных фонем.....	106
Классификация согласных фонем.....	117
Фонетические явления.....	151
Просодика.....	158
Слог(Силлабема).....	158
Ударение (Акцентема).....	164
Интонация(Интонома).....	170
<i>Глава III. Морфонология</i>	174
Фонологическая структура корневых морфем.....	176
Фонологическая структура аффиксальных морфем.....	178
Морфонологическая альтернация.....	179
Морфонологическая альтернация в структуре существительных.....	180
Морфонологическая альтернация в структуре глаголов.....	182
Морфонологическая альтернация в структуре прилагательных.....	184
Морфонологическая альтернация в структуре числительных.....	184
О статусе морфонологии в узбекском языкознании.....	185
Указатель ключевых слов и терминов	194
Указатель имен.....	210
Основная литература.....	215

CONTENTS

Preface.....	3
Introduction.....	4
<i>Chapter I. General approaches linguist-theorists on phonetics and phonology.....</i>	<i>8</i>
Thoughts of I.A. Baudouin de Courtaney on phonetics and phonology.....	8
Thoughts of L.V. Shcherba on phonetics and phonology.....	14
Thoughts of Y.D. Polivanov on phonetics and phonology.....	18
Leningrad School of Phonology's understanding of phoneme	21
Moscow School of Phonology's understanding of phoneme.....	26
Prague linguistic society's understanding of sound structure of language.....	34
The theory of phonological oppositions by professor N.S. Trubetskoy.....	36
Phonological theory of American descriptive linguistics.....	45
The main thoughts of Copenhagen structural linguistics representatives on phonetics and phonology.....	46
Phonological theory by professor S.I. Bernstein.....	51
The theory of dichotomik phonology.....	53
The theory of acoustic phoneme by professor D. Jones.....	58
The ancient Turkic and old Turkic languages understanding of sound structure.....	63
<i>Chapter II. Phonetics and Phonology in Uzbek linguistics.....</i>	<i>73</i>
A short historical summary.....	73
Aspects of phonetic studies.....	81
Phonology.....	90
Phonemica.....	91
Differential and integral signs of phoneme's.....	91
Phonological oppositions and correlations.....	92
Phoneme's nuances.....	99
Issues of phoneme's classification and characteristics in Uzbek linguistics.....	106

Vowel phoneme's Classification.....	106
Consonant phoneme's Classification.....	117
Phonetic phenomena.....	151
Prosody.....	158
Syllable.....	158
Stress.....	164
Intonation (Intonema).....	170
<i>Chapter III. Morphonology</i>	174
Phonetic structure of root morphemes.....	176
Phonetic structure of affixes.....	178
Morphonological alternation.....	179
Morphonological alternation in structure of nouns.....	180
Morphonological alternation in structure of verbs.....	182
Morphonological alternation in structure of adjectives.....	184
Morphonological alternation in structure of numerals.....	184
About morphonology in Uzbek linguistics.....	185
Index of key words and terms.....	194
Index of names.....	210
The main literature.....	215

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2008 йил 28 февралдаги 51-сонли буйруғи билан ушбу китоб магистратуранинг «5A141101 – ўзбек тили мутахассислиги» талабалари учун ўқув қўлланмаси сифатида нашр этишга рухсат этилган.

Мухаррир: *Ю. Парпиева*
Рассом; *Ш. Одилов*
Саҳифаловчи: *Д. Жалилов*

Нашриёт рақами: з-246. Теришга берилди 24.11.2008 й.
Босишга рухсат этилди 26.12.2008 й. Қоғоз бичими 60x84 1/16.
Офсет қоғози. Ҳисоб нашриёт т. 15,0. Шартли босма т. 14,0.
59-буюртма. Адади 500 нусхада. Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА “Фан” нашриёти: 100170, Тошкент,
И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

ХТ «Ҳамидов Н. Ҳ.» матбаа корхонасида чоп этилди:
100069, Тошкент, Мирпўлатов кўчаси. 36-уй.

Қайдлар учун
